

Nazif Dokle

**BOGOMILIZAM I
ETNOGENEZA
TORBEŠA
KUKSKE GORE**

Prizren, 2011.

Prijevod s albanskog:

Sadik Idrizi Aljabak

Uvod

U etnografskoj oblasti Gora, istočno od grada Kuksa, u okrugu s istim imenom, u opštinama Šištejec i Zapod, u selima Borje, Crnjeljevo, Košarišta, Očiklje, Orešek, Orgosta, Pakiša, Šištejec i Zapod, živi kompaktno slavensko stanovništvo (najbliže Makedoncima), koje drugi, između ostalog, nazivaju i pogrdnim imenom „Torbeši“.

U potrazi za izvorima koji bi iznijeli na vidjelo porijeklo ovog imena, njegovu pežorativnost i etnogenezu ove populacije, prije sedamnaest godina naišao sam na članak albanskog istraživača Dimitra Šuterićija (Dhimitër Shuteriqi) *Bilješke o herezama u Albaniji*, objavljenog u časopisu *Historijske studije* 2, Tirana, 1980.¹ Članak mi je privukao pažnju, pošto je ukazao na jedan srednjovjekovni fenomen koji dotad nije bio pomenut u albanskoj historiografiji, ali i zbog činjenice da autor koristi ime „Torbeš“ kako bi objasnio etimologiju toponima Trbač (Vlore, Valona). Dalje, pozivajući se na vizantijskog historičara iz XIV vijeka Halkokondila i bugarskog istraživača Dimitra Angelova, iznio je mišljenje da je ovo jedno od imena kojim se nazivaju pripadnici bogomilskog pokreta poniklog u X vijeku na prostoru bugarske države, odnosno u jugozapadom dijelu današnje Makedonije.

Ubijeden da sam ušao u trag problemu i da objašnjenja Šuterićija nisu dovoljna, odlučio sam nastaviti istraživanje. Nažalost, naponi su bili uzaludni. Pored pomenutog članka, nekoliko redaka o bogomilizmu u albanskom enciklopedijskom rječniku, koje je također napisao Šuterići, i jednog pasusa u tekstu o historiji Balkana Fakulteta za istoriju i geografija

¹ Dhimitër Shuteriqi, *Shënime mbi herezinë në Shqipëri*, “Studime historike” 2, Tiranë, 1980.

Univerziteta u Tirani, na albanskom jeziku ništa drugo nisam mogao pronaći. Zbog cenzure komunističkog režima u to vrijeme, o stranoj literaturi nije moglo biti ni govora.

Međutim, ovo saznanje i neka terenska istraživanja pojačala su moje uvjerenje da je došao trenutak da se izađe s idejom da Torbeši Gore imaju veze sa bogomilskom herezom i da se njihova etnogeneza vezuje za ovaj pokret. Tezu sam objavio u listu „Baškimi“, koji izlazi u Tirani, avgusta 1991. godine pod naslovom *Gora i Gorani*. Tekst nije prošao bez kontroverznih komentara. Kasnije, naročito nakon 1999. godine, saznao sam da postoji bogata literatura o bogomilizmu, da je prostorno i vremenski bio veoma raširen i snažan heretički pokret s velikim uticajem na historijska zbivanja u srednjem vijeku na Balkanu, Maloj Aziji i u cijeloj Evropi.

Moram priznati da sam doživio razočarenje i inferiornost kad sam saznao da moja teza nije bila nova. Čak je mnogo ranije bila postavljena i od nekih veoma poznatih autora. Preostalo mi je da istražim nešto što bi pomoglo pojašnjenju etimologije imena Torbeš i, možda, još ponešto pored imena, što je od bogomilizma ostalo na terenu. Istraživanje je rezultiralo ohrabrujućim materijalom na osnovu kojeg sam došao do zaključka da se u Gori, odnosno da je stanovništvo u njenim selima, osim uvredljive težine imena Torbeš, sačuvalo i prakticiralo još mnogo toga što pripada bogomilskoj doktrini i praksi. Sve sam to formulisao u radu „Bogomilski tragovi u Kukskoj Gori“, prezentiranom na Međunarodnom simpoziju balkanske turkologije održanom u Kotoru, u Crnoj Gori, od 8-12. septembra 2003. godine, koji je kasnije, u skraćenoj verziji, objavljen u reviji na bosanskom jeziku *Alem*, koja izlazi u Prizrenu. Odjek ovih dviju publikacija kod intelektualaca i širih čitalaca Gore premašio je moja očekivanja. Pored entuzijasta,

koji su smatrali da sam otkrio Ahilovu petu u vezi etnogeneze Torbeša Gore, bilo je i onih koji se nisu mogli ubijediti i kojima nisu bili dovoljni argumenti koje sam iznio. Neki drugi, s političkim i etnocentričnim teretom, ili zahvaćeni patriotskim sindromom, sve su negirali jednim potezom pera. Čak su osporavali i postojanje vrijednosti kulture, jezika i etnografije ovog stanovništva. Insistirajući arbitrarno i odbijajući svaku moralnu, naučnu i građansku činjenicu, proglasili su *a priori* da je jezičko, kulturno, etnografsko i folklorno nasljeđe Gore u potpunosti albansko. Čak se nisu ustručavali promijeniti i imena mjesta, da bi ih izbrisali iz karte Gore itd., itd. Ukratko, srpski i albanski istraživači ne prihvataju ovu tezu iz prostog razloga: ona dokazuje da Torbeši nisu ni srpskog ni albanskog porijekla. Bošnjacki, makedonski i bugarski istraživači je čvrsto prihvataju, dok Gorani, ošamućeni i uljuljkani u bešici dilema, računaju pragmatično i samo u korist ličnog preživljavanja.

Ubijeđen da sam ušao u jasni trag bogomilizma u Gori, i da samo ime nije dovoljno, uvažavajući sva reagiranja nezavisno s koje strane dolazila, obavezao sam se produbiti izvore i terenska istraživanja kako bih problem razjasnio do kraja. Rezultat toga je knjiga koju predstavljam širokom čitateljstvu i naučnim krugovima, s uvjerenjem da sam pred njih iznio dovoljno dokaza koji nedvosmisleno potvrđuju da je porijeklo Torbeša Gore povezano s bogomilskim pokretom, da bogomilstvo u Gori i sada egzistira, a ime Torbeš ih prati neprekidno od XI vijeka do danas.

S obzirom da su bogomilski heretički pokret i njegova doktrina malo, ili uopće nisu poznati u Albaniji, odlučio sam knjizi pridodati i poglavlje u kojem naširoko objašnjavam ovaj srednjovjekovni balkanski fenomen, koji je bio toliko raširen da je zahvatio čitavu Evropu. Ovo sam uradio i zato što sam

smatrao da ću pomoći čitateljima kako bi bolje shvatili ono što je obrađeno u drugom poglavlju. Međutim, čitatelji i istraživači su ti koji će dati svoj sud o onome što sam predstavio.

Autor

I. BOGOMILI I BOGOMILIZAM

a. Nazivi

Bogomili predstavljaju jednu od srednjovjekovnih sekti, masovni heretički pokret, ili kako je još zovu nova hereza,² koja se brzo raširila na Balkanu, Vizantiji, Evropi, Rusiji i Maloj Aziji, i koja je skoro punih pet vijekova imala snažan uticaj na filozofski, religijski, socijalni, politički, kulturni i ekonomski život na ovim prostorima.

Od bogomila imamo bogomilizam, doktrinu, znanje, učenje koje propovijedaju bogomili, osnovnu tezu kosmogonije, eshatologiju, porijeklo i stvaranja svijeta, spuštanje zlih sila s neba, stvaranje vidljivog svijeta i čovjeka, dolazak Hrista i njegovu borbu s đavolom, kraj svijeta i sudbinu pravednika i grješnika.³

² Dhimitër Shuteriqi, *Shënime mbi herezinë në Shqipëri*, “Studime historike” 2, Tiranë, 1980, str. 199.

³ Stepan Antoljak, *Asmati edna toponomastička zagatka*, “Srednovjekovna Makedonija” 1, Skopje, 1985, str. 771-806; Biljana Đurđević Stojković, *Bogomili - Sekte vere, leksikon*, Narodna knjiga, Beograd, 2002, str. 53-59; Branko Panov, *Bogomilskoto dviženje vo Makedonija*, Srednovjekovna Makedonija 3 Skopje, 1985, str. 247-366; Edith Durham, *Bosnja dhe Herzegovina, Njëzet vjet ngatërresa Ballkanike*, Tirana 1927, str. 133-144; Georgi Vasilev, *B'lgarski bogomilski i apokrifni predstavi v anglijskata srednovjekovna kultura*, Sofija 2001, str. 7-22; Panko Ančev, *Tajnata kniga na Evropa, Stranijat ricar na sveštenata kniga*, Sofija, 2004, str. 264; Dhimitër Shuteriqi, *Fjalori enciklopedik shqiptar*, Tiranë 1985, str. 107; Dimitr Angelov, *Proizhod na bogomilstvoto, Bogomilstvoto v B'lgarija*, Sofija, 1969, str. 69-118; Jordan Ivanov, *Bogomilstvo, Bogomilski knigi i legendi*, Sofija, 1925, str. 14-44; Konstandin Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd

Većina naučnika smatra da se naziv „bogomil“ može vezati za ime osnivača nove doktrine, organizatora i propovjednika ove sekte, bugarskog popa Bogomila.

Branko Panov ovu vezu dopunjuje vjerovanjem popa Bogomila da su njegovi sljedbenici najbliži i najdraži Bogu („mili na Boga“).⁴

Za Biljanu Đurđević-Stojković pod znakom pitanja je porijeklo ove sekte, kao što se i njeno ime može razviti u tri varijante. Ona piše: „Prema većini naših autora, bogomili su svoje ime dobili na osnovu dvije slavenske riječi koje znače da su oni Bogu mili, dok prema mišljenju dr. Stefana Petrovića ime ove sekte označava da su oni prijatelji. Ali, postoji i treća tvrdnja da su bogomili ime dobili po imenu organizatora i propovjednika ove sekte na Balkanskom poluostrvu, bugarskom popu Bogomilu.“⁵

Malić Osi ime bogomil vidi kao jedno od mnogih imena koja se koriste za sektu masalijana, koja je najbliža sekti euhita, što je opet naziv jedne druge sekte koja je nastala na tlu Sirije a čije ime označava onoga koji se moli bogu (bogomolj). On zaključuje: „Masalijani poklanjaju najveću važnost molitvi i postu. Toliko se mole da su ih zbog toga prozvali bogomilima (bogu dragi).“⁶

1988, str. 128-129; *Historia e popullit maqedon*, Skopje, 1983, str. 22-38; Georg Ostrogorski, *Histori e perandorisë Bizantine*, Tiranë, 1997, str. 182; Čedomir Marjanović, *Istorija Srpske crkve*, str. 52.

⁴ Branko Panov, *Srednovjekovna Makedonija 3*, Skopje 1985, str. 269.

⁵ Biljana Đurđević-Stojković, *Sekte vere leksikon*, Narodna knjiga, Beograd, 2002, str. 53.

⁶ Malić Osi, *Prizren drevni grad, utvrđenja i njegova ajneposrednija sela Jablanica i Pousko*, Prizren 1996, str. 142-145.

Za bogomile se koriste i druga imena, koja su se raširila i imala masovnu upotrebu. Na tlu Makedonije i Srbije koriste se nazivi „babuni“, „kududeri“, „torbeši“⁷, u Bosni su od domaćih prozvani „krstjani“ a od stranaca „patareni“⁸. U Albaniji poznati su pod heretičkim imenom „novicijani“⁹, dok su u Maloj Aziji poznati kao „fundagiagiti“ i „masalijani“¹⁰.

Tokom druge polovine XII vijeka uticaj bogomilizma se proširio i na druge zemlje Evrope. U sjevernom dijelu Italije je prije 1167. godine bio značajan broj dualista koji su nosili ime „katari“, dok je u Francuskoj oko 1157. godine postojalo više od jedne opštine dualista, koju su formirali krstaši Drugog krstaškog pohoda (1147) koji su, tokom pohoda kroz Balkansko poluostrvo, došli u kontakt s bogomilizmom.¹¹ Zbog ovog uticaja i jakih i stabilnih veza, sljedbenici ova dva heretička centra, odnosno katari i albižani, prozvani su i „bugari“, zatim još i *bulgr*, *bugar*, *burgar*, *brug*, *bogr*, *boulgres*, *bugares*¹² ili bogomili.¹³

⁷ Branko Panov, *Srednovjekovna Makedonija 3*, Skopje 1985, str. 269; Jordan Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija 1925, str. 40.

⁸ Jordan Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, isto.

⁹ Dhimitër Shuteriqi, *Shënime mbi herezinë në Shqipëri*, “Studime historike” 2, Trianë, 1980, str. 206.

¹⁰ Dimitr Angelov, *Bogomilstvoto v Blgarija*, Sofija, 1969, str. 384-385; Malić Osi, *Prizren drevni grad...*, str.150.

¹¹ Dimitr Angelov, *Bogomilstvoto v Blgarija...*, isto. str. 426.

¹² Dimitr Angelov, *Bogomilstvoto v Blgarija*, isto. Str. 462-464; Jordan Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, isto, str. 41-42.

¹³ Rino Camileri, *Historia e vërtetë e inkuizicionit*, Tiranë, 2004, str. 26; Stepan Antoljak, *Srednovjekovna Makedonija 1*, Skopje, 1985, str. 939, 956. Zapravo Albižane nazivaju francuskim bogomilima, dok katare italijanskim bogomilima.

b. Karakter

Još od 1712. govine, kad je svjetlost dana ugledao prvi rad¹⁴ o njemu, sve do danas bogomilski pokret privlačio je i nastavlja privlačiti pažnju desetine naučnika koji su se, na ovaj ili onaj način, izrazili o njegovom karakteru. Uprkos mnogih razlika, sve naučnike koji su pisali o bogomilizmu možemo podijeliti u dvije grupe. Prvi promovišu i precjenjuju religioznu stranu, dok drugi socijalno-političku.

XVIII – XIX vijek

Nijemci J. L. Wolf (1712), J. L. Oeder (1734) i Francuz C. Schmidt (1849) su bogomilsku doktrinu posmatrali samo iz ugla teologije, kao religioznu herezu, isključujući njenu socijalnu stranu.

Prema B. Kiprijanoviću (1877), F. Račkom (1880) i K. Radčenu, ovu doktrinu, prije svega, treba posmatrati kao religioznu i ne povezivati je toliko s ukupnim i konkretnim ekonomskim aktivnostima u srednjovjekovnoj Bugarskoj koliko s ulogom prethodnih heretičkih doktrina kao što su maniheizam, pavlikijanstvo i masilianizam.

Ovakav pristup ima i Golubinski (1871), koji svoje procjene temelji na pozicijama pravoslavne crkve. Kod drugih autora, kao što su A. Giljferding (1858), N. Osokin (1869), M. G. Popruženko (1899) i dr. bilo je pokušaja da se u obzir uzmu i unutrašnji faktori koji su uticali na pojavu bogomilizma na prostoru Bugarske i da se identifikuju ne samo sa religiozne, već i sa socijalno-političke strane. Marin Drinov (1869) prosto

¹⁴ J. L. Wolf, *Historia Bogomilorum*, Vittemberg, 1712.

smatra da je bogomilizam samo asketska ideologija. Isti autor vidi isključivo socijalnu stranu ove doktrine i nije sklon povjerovati da je ona nastavak starih heretičkih doktrina. Za njegovog savremenika R. Karoljeva (1871) bogomilizam je, prije svega, vjerska doktrina koja predstavlja duboku i potpunu deformaciju hrišćanstva, dok je N. Filipov vidi kao posljednji stepen prethodnih dualističkih religijskih doktrina.

XX vijek

D. Blagoev (1906) bogomilizam vidi kao direktan odraz realnosti bugarskog srednjovjekovnog feudalnog društava i kao protest seljačkih masa protiv represije velikaša i visokog crkvenog klera. Dalje, autor bogomile vidi kao ljude koji su pokušavali obnoviti ranohrišćanske opštine i slobodu potrošnje.

D. Culev je 1910. godine izjavio da bogomilizam nije socijalni pokret već religiozna hereza nastala na osnovu prethodnih aktivnosti heretičkih doktrina, živog paganskog vjerovanja među Slavenima, izopačenosti visokog klera i monaha u toku X vijeka i mržnje prema vizantizmu. On blati bogomilizam kao tamnu i destruktivnu doktrinu koja isključuje svaku svjetlost i ugrožava državu i društvo.

N. P. Blagojev (1912) zaključuje da su bogomili bili borci za oživljavanje starog slavenskog društva, koncepta i sistema opština na bazi polova, koje su bile uništene zbog učvršćivanja vizantijskih pravnih normi u Bugarskoj. On, dalje, smatra da su okolnosti koje su dovele do rađanja bogomilskog pokreta bile akutni agrarni problemi bugarske države X vijeka i teško stanje seljačkih masa, isključenih iz imovine i ugnjetavanih od strane velikaša i sveštenstva.

Sami bogomili nisu bili protiv države, uprkos tome što su bili proganjani od svih njihovih zakonitih vladara. Oni su se samo borili protiv uzurpatora. Nisu bili ni protiv institucija crkve, brinuli su se o njenoj čistoti i unutrašnjoj nezavisnosti, ali su bili protiv uticaja vizantizma i katolicizma. Kasnije (1923), ovaj autor ide još dalje kad kaže: „Bogomilizam u Bugarskoj ne predstavlja nikakvu vrstu hereze, već je nastao kao politička posljedica pojedinaca nezadovoljnih vlašću.“

Prema D. Miševu (1916), pojava ove doktrine je izraz protesta naroda koji je naučio živjeti u demokratskoj slavenskoj organizaciji i koji je bio nezadovoljan promjenama nastalim nakon pokrštanja.

Edith Durham je bogomilizam nazvala novom vjerom.¹⁵ Godine 1925. Jordan Ivanov je zapisao: „Kao što je navedeno u historijskim dokumentima, bogomilizam, njegova dogmatika i etika u suštini predstavljaju zanimljivu pojavu u moralno-religioznom i socijalnom životu.“¹⁶

Klinčarov (1927) bogomilizam definiše kao izraz nezadovoljstva seljačkih masa protiv vladajuće klase i zvanične crkve. Suprotno, B. Šarenkov smatra da bogomilizam predstavlja nastavak i transformaciju starog maniheizma u uslovima bugarskog srednjovjekovnog društva. Dok V. N. Zlatarski u bogomilizmu vidi ispreletenost religioznih i političko-društvenih elementa, gdje su do izražaja došli narodni protesti izazvani od strane vizantijskih vladajućih slojeva u srednjovjekovnoj Bugarskoj X vijeka.

¹⁵ Edith Durham, *Njēzet vjet ngatērresa ballkanike*, Tiranë, 1927. str. 136.

¹⁶ Jordan Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija, 1925, str. 44.

I. Snegarov (1928) identifikuje bogomilizam kao religioznu herezu i smatra da su za njen nastanak od presudnog značaja bila još uvijek živa paganska vjerovanja među bugarskim stanovništvom tokom X vijeka, kao i duboko moralno posrnuće sveštenstva. N. Filipov, samo godinu dana kasnije, piše da se kroz bogomilizam izražavaju težnje narodnih masa na povratak u demokratski slavenski sistem.

Anri Pjueš (1945) vidi bogomilsku doktrinu kao jedan nepromjenljiv filozosko-religijski sistem dat jednom zauvijek. Iste godine N. Državin iznosi tezu da je bogomilizam, prije svega, protest seljačkih masa protiv feudalnog ugnjetavanja. On, također, iznosi tezu o patriotskoj formi bogomilskog pokreta. St. Runcman (1947) smatra da bogomilizam predstavlja kariku u razvoju dualizma u srednjevjekovnoj Evropi, te da je njegovo porijeklo usko povezano sa doktrinom pavlikijana koja mu je prethodila.

D. Obolensky u prvi plan ističe njegovu religioznu stranu, a ne socio-političku. Na ovim pozicijama su i H. Sodeberg (1949) i A. Borst (1953).

I D. Trošovski (1949) spada u red naučnika koji smatraju da bogomilizam predstavlja izraz nezadovoljstva seljačkih masa protiv plemstva i zvanične crkve. Emes Verner (1955) u potpunosti smatra da je ovo socijalna doktrina koja ima i vjerske elemente. Georg Ostrogorski bogomilsku sektu naziva „divljim neprijateljem crkve“ i predstavlja izraz protesta protiv postojećeg poretka koji je imao veliku podršku crkve.

Za Dimitra Angelova bogomilizam je u suštini doktrina uperena protiv feudalnog poretka, dok se kao hereza distancira od dogme zvanične crkve. Dalje, on kaže: „Bogomilska doktrina je, prije svega, socijalni protest seljačkih masa protiv

plemstva i sveštenstva u srednjovjekovnoj Bugarskoj.¹⁷ Ovakva definicija se nalazi i u „Bugarskoj enciklopediji.“¹⁸ U „Istoriji makedonskog naroda“¹⁹ stoji: „U vrijeme bugarskog vladara Petra (927-989) dogodile su se društvene promjene takvih razmjera da su doživjele i javne kritike od svih, u prvom redu od hrišćana. Nosioći ovog procesa protiv socijalne nepravde bili su bogomili.“ Branko Panov ide još dalje kad procjenjuje da je preko bogomilske doktrine makedonski narod iskazao svoju klasnu i oslobodilačku borbu.²⁰

Stefan Gečev je 1994. godine zapisao: „Ali, kako se čini, naš bogomilizam ima nešto veoma značajno. Bogomili su pokrenuli jedno veoma važno pitanje za čovječanstvo: Može li postojati Bog, bez postojanja đavola? To jest, može li postojati dobro bez postojanja zla?“²¹

Pored njih, Dimiter Šuterići, jedini albanski naučnik koji je ovom historijskom fenomenu posvetio poseban rad, stoji na stanovištu da je bogomilizam bio jedan pokret, naročito ruralnih masa, protiv okrutne feudalne vlasti i zvanične hrišćanske crkve koja mu je služila.²²

Nije daleko ni Biljana Đurđević-Stojković, prema kojoj su bogomili samo jedna od sekti i vjerskih pokreta koji su se javljali širom Evrope protiv prevlasti crkve.²³

¹⁷ Dimitr Angelov, *Bogomilstvoto v Blgarija*, isto. str. 11.

¹⁸ *Blgarska Enciklopedija*, Sofija, 1999, str. 117.

¹⁹ Skopje, 1983, str. 22.

²⁰ Branko Panov, *Srednovjekovna Makedonija*, str. 247.

²¹ Georgi Vasilev, *Blgarski bogomilski i apokrifni predstavi v anglijskata srednovjekovna kultura*, Sofija, 2001, s. 7.

²² Sh. Dh. *Fjalori enciklopedik shqiptar*, Tirana, 1985, str. 107.

²³ Biljana Đurđević-Stojković, *Bogomili, Verske sekte leksikon*, Narodna knjiga Alfa, 2002, str. 53.

Čedomir Marjanović bogomilizam tretira kao fenomen u historiji srpske crkve i vid otpora protiv hrišćanstva.²⁴

XXI vijek

Nakon svega, Nazif Dokle zaključuje da su oni koji su živjeli u bijedi i siromaštvu, asketizam i fetišizam doživljavali kao efikasan način svog duhovnog savršenstva. Takav način života ne predstavlja opasnost po najviši nivo njihove organiziranosti. Sve je sadržano u bogomilskoj doktrini. Negiranjem kulta Svete Marije, predstavljanjem Hrista kao smrtnika, a krst i krštenje kao stvar đavola, oni su, zapravo, pogodili u osnove hrišćanstva. To je bio pravi razlog, a ne njegov socijalni karakter, zbog kojeg je bogomilski pokret na sebe navukao mržnju i Rima i Carigrada.²⁵

Najodređeniji je književni kritičar P. Ančev, koji u pogovoru romana „Čudni jahač svete knjige“ autora Antona Dončeva zaključuje da je bogomilizam uglavnom proučavan s pozicije materijalizma i van konteksta historijskih činjenica, filozofskog i vjerskog areala, kao što su agnosticizam, dualizam, pravoslavno hrišćanstvo, teorija, praksa i njene institucije. On piše: „Nažalost, sve je to malo proučavano, čak i kad je proučavano rijetko su u obzir uzimane analize jednog ili drugog historijskog perioda. I metoda im je bila isuviše materijalistička i socijalna, van pravoslavne bugarske crkve i pravoslavnog hrišćanstva uopće, zbog čega su ocjene laičke, a u nekim slučajevima i površne, u odnosu na socijalni karakter,

²⁴ *Istorija srpske crkve*, Beograd, 2001, str. 52.

²⁵ Nazif Dokle, *Bogomilski tragovi u Kukskoj Gori*, Referat, Međunarodni simpozij balkanske turkologije, Kotor, 2003.

bili su protiv korištenja privatne svojine i pokušaja povratka na primitivni komunizam seoskog tipa.²⁶

Dončev je u jednom intervjuu izjavio: „Sa zadovoljstvom se sjećam kako sam, radeći na drugim temama, 'upao' u bogomilizam. Izgledalo mi je veoma interesantno kako su ovi ljudi odgovarali na velika pitanja ljudskog bića i na koji se način reflektuje duhovna strana doktrine na njihov život. Drugim riječima, na koji se način transformiše dogma u djelovanje.“ I nastavlja: „Uticaj bogomila na protivnike je fantastičan. Rezultat je humanizacija katoličanstva.“²⁷

Konačno, i Šefčet Hodža pridružuje se onima koji misle da je bogomilizam prije svega socijalni pokret. On kaže da „...bogomilizam nije jednostavno vjersko pitanje, već je to istinski društveni pokret.“²⁸

Ostajući na svom stanovištu, kad je u pitanju karakter bogomilskog pokreta,²⁹ smatramo neophodnim vratiti se još jednom ovom problemu i fenomenu.

Ovom doktrinom pokušavali su objasniti stvaranje svijeta i polutame van njega, pošto je nisu mogli naći u pravoslavnoj doktrini, paganskoj idolatriji i prethodnom dualizmu kojim su

²⁶ Ančev, *Tajnata kniga kato sdba na Evropa*, Stranijat ricar na sveštenata kniga, Sofija, 2004, str . 264.

²⁷ Intervju na Elena Porkova, Anton Dončev: *Balkanskata razdrobenost je naše primstvo*, “Balkanite” 3, mart 1999. str. 16.

²⁸ Shefqet Hoxha, *Kërkime për besimet fetare në Lumë*, Tiranë 2005, str. 271, 272

²⁹ Nazif Dokle, *Bogomilski tragovi u Kukskoj Gori*, Međunarodni simpozijum balkanske turkologije, Kotor, 2003.

se hranili i na koji su se naslanjali. Problem su postavili jednostavno: Ako je Bog tvorac svijeta i ako je svemoćan, sveznajući i apsolutno dobar, s pravom se postavlja pitanje odakle je došlo zlo?! *Si deus est, unde malum?* Tako su stari gnosticici odbacili ideju stvaranja materije od strane Boga i prihvatili mišljenje po kojem je svijet stvorio neki zli duh koji se nalazi na nižem nivou od Boga.

Maniheisti, čiji su nasljednici balkanski bogomili, dosljedno su branili dualizam.³⁰ Po njima, dobro i zlo nisu mogli imati isti izvor, odnosno Boga. Između Boga i čovjeka nije bio potreban posrednik i cijela crkvena infrastruktura nije bila ništa drugo do stvar đavola koji pokušava da podrije autoritet Boga i poljulja vjeru ljudi u Njega. Dakle, bogomilska doktrina je pogodila glavne stubove hrišćanstva, dovela u pitanje njegovu teoriju stvaranja svijeta, mjesto čovjeka u njemu, vjerske institucije i njihovu liturgijsku službu.

Od nastanka pa sve do njenog gušenja, borbu protiv ovog pokreta započela je i vodila crkva i njeni najviši organi, koristeći sva raspoloživa sredstva, počev od kleveta, anateme i prokletstva do mučenja, spaljivanja na lomači, pokolja i masovnih progona.

U pozadini svih ovih akcija stajali su najčuveniji teolozi toga vremena, poznati po rušenju prethodnih heretičkih dualističkih pokreta i njihove filozofije: Sinodi (Sabori) kaonajviši organi odlučivanja u pravoslavnoj crkvi, volja čelnika crkvenih centara Konstantinopolja (Carigrada, Istanbula), Srbije i Rima, inkvizicija, kampanje progona i krstaški ratovi.

³⁰ Vuko Pavičević, *Sociologija religije*, Beograd, 1980, str. 330.

Odmah nakon dramatične pojave ove doktrine, bugarski car Petar (927-969), koji je dobro znao šta ona znači, dva puta se za savjet obratio carigradskom patrijarhu Teofilaktu. Ovaj je preporučio *anatemu* za one koji su napustili pravoslavlje i *eptimiju* (vrsta hrišćanske kazne) za one koji slijede heretike i koji ne odustaju od toga.³¹

Poslije njega, prezviter Kozma (969-972), po svemu sudeći episkop negdje u sjeveroistočnoj Bugarskoj, blisko povezan s bugarskim dvorom, u „Besjedi“ protiv bogomila, za razliku od patrijarha Teofilakta, koji omalovažava novu herezu koristeći podatke prethodnih djela, polazi od samog djelovanja, od onoga što je sam čuo i vidio. Zbog tih dokaza, koje nalazimo u njegovom radu, a koji su svježi i originalni, može se dati prava i pouzdana slika bogomilske doktrine u cjelosti. On je imao namjeru srušiti samo neke stavove i pokazati gdje su prevareni.³²

O širenju bogomilske hereze u srpskim zemljama, kao i u dijelovima vizantijske imperije nakon 1018. godine, pod čiju je vlast pao bugarski narod, zanimljive dokaze nam daje Životopis dukljanskog kneza Ivana Vladimira, zeta bugarskog cara Samuila, koji nam dolazi preko grčke varijante vladike Kozme (XII v.).³³

O bogomilima u Maloj Aziji, poznatim pod imenom „fundagiagiti“, pisao je u jednom polemičkom djelu Evtimije iz Akomonije, monah manastira „Bogorodica Prečista“ u Carigradu. Djelo je nastalo nakon 1054. godine i u njemu autor

³¹ Jordan Ivanov, *Pojava na bogomilstvoto, Bogomilski knigi i legendi*, Sofija, 1970. str. 21.

³² Dimitar Angelov, *Bogomilstvo v' Blgarija*, Sofija, 1969, str. 41.

³³ Dimitar Angelov, isto str. 43-44.

tvrdi da je bogomilska hereza stvorena od samog đavola. Na osnovu dokaza koje je iznio ovaj autor, kasnije je formulisan set anatema protiv sljedbenika bogomilske hereze. Ove anateme su obznanjene na čuvenom „Saboru nedjelje pravoslavlja“ održanom, najvjerovatnije, 1092. godine u Konstantinopolju.³⁴

Istovrmeno kad i Evtimije iz Akomonije, oko 1050. godine, objavljeno je drugo djelo protiv bogomila pod naslovom „O djelovanju đavola“ koje je napisao poznati vizantijski filozof, historičar i političar Mihail Psel. On u svom djelu potvrđuje snažno širenje bogomilizma tokom XI vijeka na prostoru Trakije i daje interesantne pojedinosti o dualističkom shvatanju heretika.³⁵

Sredinom XI vijeka, paralelno sa vizantijskim teološkim djelima, postoji i specijalna anatema izdata protiv sljedbenika bogomilizma. Poznato je da je 1027. godine bila donijeta grupa od pet anatema koje su mogli upotrebljavati predstavnici crkve protiv heretika. Kasnije je izdata druga grupa od 23 anateme sa istom namjenom.

Interesovanje za bogomilizam u Vizantiji dostiglo je vrhunac početkom XII vijeka kad je u Carigradu održan proces protiv bogomila Vasilija, koji je osuđen na smrt spaljivanjem na lomači. Upravo tada pojavio se najvažniji prikaz protiv heretika pod naslovom „Protiv Bogomila“ Evtimija Zigavina,, eminentnog vizantijskog teologa, jednog od najboljih poznavalaca vjerske problematike na dvoru cara Alekseja Komnina (1081-1118).

Na osnovu naredbe cara da napiše jedno djelo o svim najvažnijim herezama, Zigavin je između 1111-1115. godine objavio djelo „Panoplia dogmatika“ u 28 glava. U XXVII glavi

³⁴ Dimitar Angelov, isto, str. 49.

³⁵ Dimitar Angelov, isto, str. 47.

opisana je anatemisana bogomilska hereza. Kako bi eliminisao herezu koja je cvjetala u gradu Meglenu (Makedonija), car Manuel Komnen (1143-1180) poslao je tamo episkopa Ilariona. U njegovoj biografiji, koju je nakon njegove smrti napisao njegov učenik Petar, iguman manastira, stoji da je Ilarion uspješno obavio svoju misiju.³⁶

Pored djela „Panoplia dogmatika“ i „Životopis Ilariona Meglenskog“ u nekim sinodičkim protokolima održanim u sjedištu Pa-rijaršije u Carigradu, u vezi procesa protiv osoba optuženih za herezu, govori se o pojavi bogomilizma u krugu crkve i među monasima (A. D. str. 52). Pažnju bogomilizmu posvetio je i čuveni tumač vizantijskog kanonskog prava Teodor Balsamon.

Godine 1165. katarska hereza je osuđena na skupštini rimokatoličke crkve koja je održana u gradu Albi Langdok u Provansi u Francuskoj.³⁷ Od kraja XII vijeka, kako bi kaznio sljedbenike hereze u svojoj zemlji, veliki župan Stefan Nemanja je sazvao poseban Sabor.³⁸ Ipak, najznačajniji događaj osude bogomilizma ostaje tzv. Sinod cara Borila (1207-1218) sazvan u Trnovu 1211. Godine, na njegov zahtjev i uz njegovu podršku. Na ovom Saboru osuđeni su glavni propagatori hereze koji su djelovali na tlu Bugarske i bačena je anatema na njihove stavove.³⁹ Deset godina kasnije, 1221. godine, sastao se Sinod na kojem je proglašena autokefalnost srpske pravoslavne crkve

³⁶ Dimitar A., str. 52.

³⁷ Biljana Đurđević Stojković, *Katari, Verske sekte leksikon*, Narodna knjiga, Beograd, 2002, str. 127.

³⁸ Biljana Đurđević Stojković, isto.

³⁹ Dimitar A., str. 52.

i usvojene osnovne teze vjere u borbi protiv heretičkih shvatanja, odnosno protiv bogomila.⁴⁰

U profilaktičkoj poruci upućenoj stanovnicima Carigrada patrijarh nikejski German (1222-1240) kritikovao je osnovne stavove bogomilske doktrine i pokušavao ih je oboriti koristeći citate iz Jevandelja i svoja osobna objašnjenja.⁴¹ Zbog sličnih pogleda i bliskih veza između bogomila Bugarske, katara Italije, albižana Francuske i patarena Bosne analizirat ćemo i stavove autora iz ovih zemalja.

Prvi koga treba pomenuti je milanski teolog Bonakurzus, bivši heretik, koji je 1190. godine objavio djelo pod naslovom „Manifestatio hearesis Catharonum“. Katalonski pisac Duran de Huska je u svom polemičkom djelu (1228-1229)⁴², između ostalog, pokušao je oboriti jedan katarski traktat toga vremena u kojem heretici objašnjavaju osnove svoga kosmogonijskog i eshatološkog vjerovanja.

Godine 1250. Rainer Sakoni, teolog i bivši sljedbenik Katara, suprotno Bonakurzusu, u djelu „Summa de Catharis et Leonistis“ detaljno je opisao shvatanja, život i organizaciju italijanskih katara. Dok se Moneta iz Verone u djelu „Adversus Catharos et Waldenses“ u cjelosti i detaljno bavi njihovom dualističkom religijom i etikom. I mnogi drugi italijanski i francuski teolozi ovoga vremena, kao što su Anselm iz Aleksandrije, Etien Byreon, Ebrard, Alan iz Lila, Peter Valij kao i Njemač Ekbert⁴³ bavili su se ovom herezom u zapadnim

⁴⁰ Dimitar A., str. 52.

⁴¹ Dimitar A., str. 55-56.

⁴² Publikovano od strane SHR. Touzellier pod naslovom *Nue somme anicatharae, le Liber contra Manicheos de Durand de Huesca*.

⁴³ Dimitar A., str. 60-61.

zemljama. Mnogi izvori, kao što su pisma, teološki traktati i dr. kritikuju doktrinu bosanskih dualista, patarena.⁴⁴

Protiv heretika (bogomila, katara, patarena, albižana) bile su preduzimane divlje kampanje progona i terora i pravne inicijative sa vanrednim sankcijama. Vizantijski car Aleksej Komnen I (1081-1118) inicirao je istrebljenje i progon.⁴⁵ Stefan Nemanja, između 1172-1180, pored istrebljujuće kampanje, palio je njihove knjige, sjekao jezik.⁴⁶ Car Dušan je zakonom zabranio njihovu propagandu.⁴⁷

Sve ove najbrutalnije represalije činjene su u ime crkve, odbrane hrišćanstva, a ne zbog toga što je socijalni pokret direktno ugrožavao određene vladare, još više kad znamo državno-crkveno jedinstvo ovih slučajeva. Da nije bilo tako ne bi u njihove redove pristupili članovi carske porodice Samuila⁴⁸ i Stefana Nemanje⁴⁹ i ne bi uživali podršku Kulina bana,⁵⁰

⁴⁴ Dimitar A., str. 60-61.

⁴⁵ Edith Durham, isto; *Historia e popullit maqedonas*, str. 22, 46; Aleksej I Komnin, *Blgarska Enciklopedija* Sofija 1999, str. 34; Dhimitër Shuteriqi, isto; Biljana Đurđević-Stojković, isto, str. 53.

⁴⁶ *Bogomili*, Srpska enciklopedija, str. 21; Alija Đogović, *Je li boškački žargon tajni govor bogumila*, "Selam". Prizren, januar-april, 2000, str. 25.

⁴⁷ Biljana, S. Đurđević, isto. Godine 1349. car Dušan je donio odluku o sankcijama protiv onih koji propovjedaju bogomilstvo: Ukoliko je plemić platiće 100 perpera, a ako je slobodan seljak platiće 20 perpera i biće šiban štapom.

⁴⁸ Malić Osi, isto, 142.

⁴⁹ Alija Đogović, *Je li boškački žargon tajni govor bogumila* "Selam", Prizren, januar-april, 2000, str. 25.

⁵⁰ Malić Osi, isto, 142.

velikog turskog vezira Mahmut-paše Hrvata,⁵¹ zvorničkog kneza,⁵² Hrvata i Dalmatinaca.⁵³

U ime crkve krstaši su mačem sasjekli ili ognjem spalili na hiljade nedužnih ljudi. Godine 1096. su snage Boemunda iz Terenta, vođe Prvog krstaškog rata, opljačkali Asmati, utvrđeni grad heretika u blizini Prespanskog jezera, a potom zapalili sve njegove stanovnike.⁵⁴ Iz istog razloga, između 1209-244. godine, francuska vojska izvela je nekoliko krvavih pohoda protiv katara, odnosno albižana, i tom prilikom masakrirala nekoliko desetina hiljada ljudi.⁵⁵ Prema Georgi Vasiljevu, koji ove pohode naziva prvim genocidom u Evropi, broj žrtava dostiže i do jednog miliona.⁵⁶ Slično će se ponoviti i u Bosni 1408. godine kad je posječeno 126 patarena.⁵⁷

U prvoj polovini XIII vijeka, po imenu fanatičnog tumača sekti, španskog sveštenika Domenika Guzmana, u okviru

⁵¹ Safet-beg Bašagić, isto, str. 12.

⁵² Biljana Đurđević-Stojković, isto, str. 55.

⁵³ Isto

⁵⁴ Stepan Antoljak, *Prespanski Asmati – utvrđen grad na ereticite kaj ezereto vo Pelagonija od I krstonosna Vojna (1096)*, Srednovekovna Makedonija 1, Skopje, 1985, str. 776.

⁵⁵ Uoči napada u Bezju vojni komandant krstaša pitao je papskog legata kako da odvoji katolike od heretika u njegovim trupama između 15 000 muškaraca, žena i djece. Ovaj mu je odgovorio: "Sve ih pobij, bog će ih razdvojiti." Vidi još Biljana Đurđević-Stojković, *Katari, Verske sekte leksikon*, Narodna knjiga, Beograd, 2002, str. 127; Jordan Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija, 1925, str. 4; *Čovječanstvo u potrazi za Bogom*, str. 282.

⁵⁶ Georgi Vasilev, *Blgarsiki bogomilski i apokrifni predstavi v anglijskata srednovekovna kultura*, Sofija 2001, str. 37.

⁵⁷ Safet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, str. 8.

katoličke crkve formiran je domenikanski red. Još od 1229. godine ovaj red je imao glavnu ulogu u svetoj službi zvanično poznatoj kao Univerzalna inkvizicija Rima, koja je, između ostalog, izvršavala krvave kazne nad katarima u Italiji, albižanima u Francuskoj, bogomilima u Bosni i patarenima u Dalmaciji.⁵⁸

Kad govorimo o karakteru bogomilskog pokreta i ističemo da je on, prije svega, bio vjerska a ne socijalna doktrina, u obzir uzimamo obim i dužinu njegovog trajanja. Samo doktrine mogu trajati vjekovima, samo one mogu biti uputa i širiti se kao epidemija u veoma kratkom vremenu na više kontinenata. Za razliku od njih, socijalni pokreti su izolovani i teško mogu trajati duže od života jedne generacije. Buknu, ugase se i brzo padnu pod kontrolu, silom ili konkretnim rješenjem prihvaćenim od obje strane. Mogu zahvatiti jedno područje, širu teritoriju, pa čak jednu državu, ali dalje ne. Njihov cilj je promijeniti pojedince, društvene odnose, bolju raspodjelu prihoda i dr., dok su doktrine usmjerene ka globalnim promjenama, preispitivanju odnosa i veza između stvaraoca i stvorenog.

c. Uslovi

1.

Čak i poslije pokrštanja cara Borisa (865) i prihvatanja hrišćanstva kao zvanične vjere, u bugarskoj državi još dugo održala su se paganska vjerovanja. Vjekovna tradicija se nije

⁵⁸ Biljana Đurđević-Stojković, Isto; Rino Camileri, *Historia e vërtetë e Inkuizionit*, Tiranë, 2004, str. 34.

mogla tako jednostavno izbrisati. Poznate su pobune velikaša cara Borisa i prihvatanje nove vjere od strane njegovog sina Vladimira.⁵⁹ Jovan Egzarh, savremenik Simeona (893-927), način govori o još nepokrštenim Slavenima u zemlji Bugara. Sveti Ivan Rilski, koji je živio u vrijeme cara Petra, u testamentu savjetuje svoje učenike da se priklone svojim sunarodnicima u vjeri te da se klone heretičkih rituala, kojih se još uvijek pridržavaju i nakon pokrštanja.

U Rodopima bilo je nepokrštenih Bugara sve do XI vijeka, koji su se, prema onome što se govori u *Životopisu Sv. Georgija iz Ivera*, i dalje molili svojim idolima. Ovakvo stanje dvovjerstva i vjerske kolebljivosti olakšalo je rađanje bogomilizma. U vezi sovim Edith Durham kaže: „Brzina kojom se ova vjera (nova bogomilska vjera – prim. N. D.) proširila pokazuje kako je hrišćanstvo površno prihvaćeno na Balkanu. Sunce i Mjesec, koji su više obožavani u ovoj religiji, dotakli su, izgleda, stari prethrišćanski paganizam kod Slavena.“⁶⁰

Pagansko nasljeđe, koje se dugo održavalo u narodu i koje je bilo jako krajem IX i na početku X vijeka, predstavljalo je pogodnu osnovu za antihrišćanske i paganske trendove. To je, prije svega, rezultiralo nepovjerenjem prema hrišćanskim dogmama, prema odredbama Biblije i Jevanđelja. Tako, suprotno hrišćanskim stavovima da se sunce i sve nebeske zvijezde kreću pod komandom Boga, slavenski pagani su mislili da se sunce pomjera prema sopstvenoj volji.

Za razliku od predviđanja da je sve na ovom svijetu djelo Božije i da sve zavisi od njega, paganski pojedinci misle da na zemlji vladaju različita zla bića koja ljudima donose nesreću.

⁵⁹ Jordan Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija, 1925, str. 16.

⁶⁰ Edith Durham, *Njžet vjet ngatërresa ballkanike*, Tiranë, 1927, str. 136.

Takva vjerovanja u zla bića (duhove, nimfe, vile i dr.), karakteristična za paganizam Slavena, doprinose rušenju hrišćanskog monoteizma i pojačavaju dualističko shvatanje svijeta, uvjerenje da je univerzum koji vidimo oblast kojom upravlja đavo.

Paganske tendencije i pogledi poriču ne samo hrišćansku dogmu u njenim osnovnim tezama, već se suprotstavljaju i odbacuju hrišćanske institucije i njihove predstavnike. Razjareni pagani, pored ostalog, s mržnjom posmatraju brzinu izgradnje crkava i manastira tokom X vijeka. Podizanje crkvenih kulturnih objekata za njih je neobična i neprijatna pojava. Malobrojne paganske hramove imali su Protobugari, dok Slaveni, koji su činili dominantnu većinu stanovništva u zemlji, nisu gradili nikakve posebne građevine već su se molili pod otvorenim nebom, najčešće ispod nekog drveta, koje su smatrali *svetim*.

2.

Ova situacija predstavlja prirodnu osnovu u kojoj su mogle zaživjeti doktrine koje je rodio bogomilizam. Mogu se pomenuti i pavlikijanski misionari iz jermenskog grada Tefrika, koji su ovamo došli kako bi širili doktrinu nakon pokrštavanja.⁶¹ Rađanje bogomilizma su naročito olakšali jermenski i sirijski kolonisti, koje je Vizantija u nekoliko navrata naselila u Trakiji i na području grada Plovdiva. Neki od njih su bili monofiziti, dok su ostali bili pavlikijani, masalijani i ikonoborci.

Devet godina nakon pustošenja koje je izazvala kuga u Trakiji (746-747), car Konstantin Kopronim doveo je jermenske i sirijske koloniste preko kojih se širila pavlkijanska hereza.

⁶¹ Jordan Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija, 1925, str. 17.

Nasljednik Kopronima, Lav IV Hazarin, tokom 778. godine naselio je nove koloniste iz sjeverne Sirije. Pavlikijana je, također, bilo i u Carigradu (Konstantinopolju). Godine 813. kad je Krum opustošio Trakiju i uputio se prema prijestonici Vizantije, tamošnji pavlikijani su se okuražili i pobunili protiv pravoslavnog sveštenstva, rugajući se ikoni Svete Marije. Kasnije je imperator Jovan Cimski (969-976), koji je inače bio jermenskog porijekla, doveo i druge sunarodnike u oblast Plovdiva. Govori se i o doseljavanju Pečenjega, nosilaca maniheizma, u nekoliko oblasti.⁶²

Postoje dokazi da je maniheizam, još ranije, imao jake korijene na Balkanskom poluostrvu. Govoreći o ulozi prethodnih hereza Edith Durham piše: „*Maniheizam je pustio jake korijene na Balkanskom poluostrvu još u doba Justinijana. Sad se preobrazio u formu hrišćanstva. U Samosatenu u Maloj Aziji pojavila se jedna sekta poznata kao pavlikijani. Oni su povezali maniheizam s posebnim propovjedima Sv. Pavla. Prognani od hrišćana udružili su se s muslimanima i podigli se na ustanak koji je uništio veliki dio Male Azije. Car Kopronimus (741), kako bi ih oslabio, većinu šalje u Trakiju da služe kao graničari. Jovan Zimičes I (969) raselio je drugi dio dolinama Balkana. Od ovog vremena njihova se doktrina brzo širila.*“⁶³

⁶² Jordan Ivanov, , *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija 1925, str. 19; Josif Kapelov, *Oreš*, Sofija, 1989, str. 11-12; Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, Beograd, 1988, str. 128.

⁶³ Edith Durham, *Bosnja dhe Hercegovina, Njžet vjet ngatrrresa ballkanike*, Tiranë, 1927, str. 136; Čedomir Marjanović, *Istorija srpske crkve*, Beograd, 2001, str. 52; Georgi Vasilev, *Blgarsiki bogomilski i apokrifni predsavki v anglijskata srednovekovna kultura*, Sofija 2001, str. 32.

Dimitar Angelov, ocjenjujući sve ove okolnosti, zaključuje: „*Snažno širenje pavlikijanizma i masalijanizma u bugarskim zemljama tokom X vijeka treba uzeti kao važan momenat u procesu formiranja bogomilske hereza toga vremena. Pod uticajem ovih dviju doktrina, koje sa sobom nose gnostičko-dualističke elemente, uporedo sa snažnim antihrišćanskim i antifeudalnim tendencijama, bogomilizam se, kao specifična pojava bugarske realnosti, mogao brzo razviti kao ideologija i raširiti kao socijalno-religiozni sistem.*“⁶⁴

Za Biljanu Đurđević-Stojković „...odgovor na pitanje kakva je bila heretička doktrina bogomila i sličnih sekti, koje su u osudi ujedinile dva rivala – katoličku i pravoslavnu crkvu, nalazi se u utvrđivanju porijekla ovih sekti. Naime, još sredinom VII vijeka, kad su hrišćani bili još jedinstveni, na prostorima Srednjeg Istoka i Male Azije, popularnost su ponovo zadobili maniheisti koji su poslužili kao ideološka osnova bogomilske doktrine. Maniheisti su, poslije prodora u Malu Aziju, privremeni smještaj našli u Carigradu (Konstantinopolju, Istanbulu). Jedan dio sekte se, preko Jermena, proširio većim dijelom Balkanskog poluostrva, dok je ostatak stigao do sjeverne Italije i južne Francuske. Od jermenskih pavlikijana i sirijskih maniheista u Bugarskoj su nastali bogomili, u Italiji i Dalmaciji patareni, dok u Provansi u južnoj Franuskoj katari.“⁶⁵

3.

Kad se govori o uslovima u kojima se javio bogomilizam, bez sumnje, treba uzeti u obzir ekonomsko-socijalnu i političku

⁶⁴ Dimitar Angelov, *Bogomilstvoto v' Blgarija*, Sofija, 1969, str. 140.

⁶⁵ Biljana Đurđević-Stojković, isto, str. 53.

situacija u bugarskoj državi XI vijeka, odnosno vrijeme kad se pojavila ova hereza. Prodorom hrišćanstva u bugarsku državu pojačan je i vizantijski uticaj na pravne i agrarne odnose u njoj. To je dovelo do produbljivanja ekonomske diferencijacije, socijalnih podjela i jačanja kmetstva. Sve to, kao i neprestani ratovi s tragičnim posljedicama, bili su povod da bogomili nisu mogli povjerovati da su sva ova zla djelo Boga, već samo Satane. Mislili su da bogatstvo i bogataši nisu predodređeni od Boga, već su proizvod tijela i djelo su đavola.

Prezviter Kozma (druga polovina X vijeka) optužio je bogomile da hule bogataše. Oni propovijedaju da bogatstvo i materijalna dobra potiču od đavola, a bogaćenje putem kamate i nepravde znači provođenje njegovih naredbi.⁶⁶ Prema njima, lakše će se kamila provući kroz iglene uši, nego što će bogataš ući u raj. Siromašan čovjek, koji je pobožan i pravedan, sigurno će ući u carstvo nebsko.⁶⁷

Među stavovima sv. Pavla heretici podvlače one u kojima se ističe da sveštenici ne bi trebali biti zlatoljupci, niti gomilati materijalna dobra, da ne trebaju prikupljati poreze i kazne, uzimati mito, i zemlju seljaka stavljati pod svoju vlast.

Jaka mržnja prema bogatima iznosi se i u poznatom slavenskom apokrifu „Hod Bogorodice po mukama“ u kojem je iskazano duhovno stanje ugnjetenih slojeva. Ovdje se kao kazna za zelenaše (lihvare) određuje vješanje naglavačke. U užarenoj masi postavljeni su okrutni kneževi, episkopi, patrijarsi, oni koji uzimaju kamatu od svoga zlata.⁶⁸

Pod uticajem shvatanja da je imovina od đavola, da su bogataši grješnici koji će otići u pakao, da će samo siromašni

⁶⁶ Dimitar A., str. 276.

⁶⁷ Dimitar A., str. 277.

⁶⁸ Dimitar A., str. 279-280.

spasiti svoju dušu, prihvaćene su tendencije za udaljavanje od materijalnih dobara, raskošne odjeće, bogatih jela; jednom rječju, promovisan je asketski način života.

Ove propovjedi svakako nisu mogle proći bez uticaja na društveni život, na okolinu u kojoj su živjeli i djelovali bogomili.

Dovođenje pod sumnju vječnost vladavine careva, velikaša i klera, prirodno da nije moglo proći a ne ohrabriti potlačene mase da smelije razmišljaju o nečem boljem i da preduzmu inicijative za promjenu stanja u kojem su se nalazile. Tako se, promjenama koje su se desile u porodičnom i moralnom životu, jačanjem građanskog i crkvenog ropstva, rodilo nezadovoljstvo naroda izraženo kroz pobune i neprijateljsko raspoloženje prema novom poretku.

Po našem mišljenju, u okviru ovih uticaja možemo tražiti i pronaći socijalni karakter ovog veoma moćnog pokreta.

4.

Dimitar Angelov smatra da je povoljna osnova za rađanje hereze u Bugarskoj tokom X vijeka stvorena ne samo prisustvom opozicije protiv zvanične ideologije, već i iz jednog drugog razloga prema kojem treba usmjeriti pažnju, a to je širenje pismenosti i vaspitanja. On piše: „Ali ovo širenje pismenosti i obrazovanja može dobiti i drugi pravac i svojim sadržajem okrenuti se protiv sveštenstva i vlastele i dobiti formu hereze. Obrazovani Bugarin, koji je znao pisati i pjevati, bio je u stanju ne samo izabrati i prihvatiti ono što sveštenici propovijedaju, već i da protestuje protiv njih, kad na drugi način interpretiraju sveto pismo. On je bio u stanju obrazložiti i

suprotne stavove, pisati i govoriti iz duše, biti protiv onoga što dolazi odozgo.“⁶⁹

d. Rasprostranjenost

Problem predstavlja i odgovor na pitanje gdje se zapravo rodila bogomilska doktrina. Mišljenje da je pop Bogomil započeo propovijedati herezu na tlu bugarske zemlje je isuviše uopćeno i može nas odvesti u razne krajeve bugarske države X vijeka, uključujući Miziju, Trakiju i Makedoniju. Međutim, postoje dovoljni razlozi da se prihvati stav da je jedan od glavnih centara u kojem je pop Bogomil, zajedno sa svojim učenicima, propovijedao herezu bio negdje u jugozapadnom dijelu bugarske države, odnosno na prostoru današnje Makedonije. Prema Ostrogorskom, bogomilizam je pustio duboke korijene u Bugarskoj, odnosno u Makedoniji.⁷⁰

Za vrijeme vladavine cara Petra, kad je prijestonica bila u Preslavi, ove oblasti bile su najudaljenije od centralne i vjerske vlasti. To je dalo priliku da se mnogo lakše i brže šire pogledi suprotni stavovima zvanične crkve.

Jedan siguran izvor ukazuje na to da se tokom X vijeka u ovim oblastima javila hereza. U *Klimentovom životopisu*, koji je napisao vizantijski arhiepiskop Teofilakt, stoji da je nakon njegove smrti „stado“ zahvatila loša hereza. Pominje se i Sveti Naum, koji je djelovao u ovim krajevima.

Potrebno je naglasiti da je u jugozapadnom dijelu bugarske države tokom X vijeka živio znatan broj pagana. A paganizam

⁶⁹ Dimitar Angelov, *Bogomilstvoto v Blgarija*, Sofija, 1969. str. 117.

⁷⁰ Georg Ostrogorski, *Historia e perandorisë bizantine*, Tiranë, 1997, str. 182.

je, što je dobro poznato, bio veoma povoljan za nastanak bogomilizma. Osim pagana u ovim oblastima, krajem X vijeka, bilo je i Jermena, kao rezultat kolonizatorske politike cara Vasilija II (976-1025), koji je tokom 988-989. godine naselio značajan broj jermenskih kolonista u makedonske oblasti kako bi pojačao sjeverne granice. Među njima bilo je i pavlikijana. Susret s pavlikijanskim dualizmom predstavlja povoljnu osnovu za rađanje bogomilizma, koji je po svom osnovnom karakteru veoma blizak pavlikijanizmu.

Nije bez značaja ni činjenica da su jugozapadni dijelovi bugarske države X vijeka, zbog aktivnosti Klimenta Ohridskog i njegovih studenata, pretvoreni u jedan od glavnih obrazovnih centara kulturnog buđenja. Ovo je bila još jedna premisa za javljanje bogomilizma kao doktrine koja se ispoljavala, ne samo kroz formu spontanih narodnih pjesama, već i kroz poznavanje svetih knjiga.

Okolnosti pod kojima su jugozapadni dijelovi bugarske države postali centri bogomilizma, mogu se objasniti i njenim širenjem tokom narednih vijekova. Tamo su formirane prve vjereske heretičke općine protiv kojih je vlast bila primorana ratovati. O snazi bogomilskog pokreta u ovim oblastima govore toponimi sačuvani do danas, kao što su: Torbači, Bogomila, Kuduđerci, Bogoslov, Bogosloven, Jeremija i sl.

e. Hstorija

Početke propovijedanja bogomilizma možemo tražiti još u prvoj četvrtini X vijeka, ali prve i sigurne dokaze o doktrini nalazimo u pismu carigradskog patrijarha Teofilakta, u kojem odgovara na pitanja bugarskog vladara Petra a u vezi stava koji

treba zauzeti prema propovjednicima hereze u njegovoj zemlji. Ovdje su opisana devet osnovnih vjerovanja heretika, bez naodjenja ko su bili njihovi glavni propovjednici i koje su razlike u odnosu na stavove prethodnih heretika. Po njemu, ova hereza je, u stvari, mješavina maniheizma i pavlikijanizma. Ovo svoje ubjeđenje potkrepljuje nizom činjenica i, istovremeno sa demaskiranjem, upućuje kletve na nekad poznate propovjednike maniheizma i pavlikijanizma. Izgleda da carigradski patrijarh nije dobro poznao suštinu ove doktrine, pa je smatra običnim nastavkom dualističkih hereza u Bugarskoj.⁷¹

Za razliku od nepotpunih i shematskih podataka Teofilakta, dokazi koje u *Besjedi o novoj herezi* (krivovjerju) iznosi Kozma su svježiji i vrlo pouzdani (vjerodostojni). Oni jasno pokazuju da ona predstavlja izvorni događaj koji se javio na tlu bugarske zemlje. Osim ovoga, kod Kozme nalazimo i prvu vijest o njenom glavnom tvorcu bugarskom popu Bogomilu.

Dalje, na Sinodu Borila (1211) proklinju se, zajedno sa učenikom Mihailom, i njegovi sljedbenici Teodor, Dobri, Stefan, Vasil i Petar. U jednom ruskom izvoru iz XI-XII vijeka čitamo da je „bio jedan pop po imenu Bogunemil koji je uvredljivo govorio o božanskom krstu: *'Ako neko namjerno ubije carevog sina, može li biti drag caru?!* Govorio je i ovo: *'Ako se molite i ljubite krst, isto treba da se molite i ljubite magari, jer je Hrist jahao na magariu'*. U jednom ruskom indeksu iz XV vijeka pominje se Bogomil kao otac i učitelj popa Jeremija. (Dimitar Angelov, str. 44.)

⁷¹ Dimitar Angelov, str. 142; Vidi i Georg Ostrogorski, *Historia e perandorisë bizantine*, Tiranë, 1997, str. 154.

Nakon smrti cara Petra sjeveroistočna Bugarska pala je pod vlast Vizantije (971), a centar države premješten u jugozapadni dio. Upravljanje su dobila četiri sina komite Nikole: David, Mojsije, Aron i Samuil. Oni su oslobodili sjeveroistočne oblasti i vratili prethodno stanje. Poslije smrti svoja tri brata, Samuil je još više proširio teritorije. Počela je borba na život i smrt sa Vizantijom. Bilo je više bitaka. U toku 1014. godine Samuil je umro. Sa njegovim nasljednikom na čelu Bugari nisu bili u stanju boriti se protiv jačeg i odlučnijeg neprijatelja. Godine 1018. vizantijski car Vasilij II zauzeo je Ohrid.

Ima potvrda da je tokom ovog perioda bogomilizam bio dosta raširen i da je Samuil vodio blagu politiku prema pripadnicima ove doktrine. Govori se o narodima prevarenim bugarskom, masilijanskom i bogomilskom herezom, koja se proširila u Miziji, Albaniji, Dalmaciji, Iliriku i Srbiji.

Važni dokazi nalaze se u *Životopisu Ivana Vladimira*. U uvodnom odlomku, srpski knjaz prikazan je kao slavna ličnost zbog niza dobrih djela. Između ostalog, njemu je pripala slava i zato što je uništio bogomile i heretike masilijane, što je istrijebio njihove prevare i obnovio pravu vjeru.

Između 1014. i 1185. godine, više od jednog i po vijeka, bugarska država potpala je pod vlast Vizantije. Ove okolnosti uticale su na jačanje bogomilskog pokreta i doktrine. O ovome svjedoči veliki broj izvora koji nas vode do druge polovine XI vijeka. U bugarskoj apokrifnoj hronici primijetan je uticaj bogomilske doktrine. Tako se porijeklo bugarske države povezuje s imenom proroka Isaija, koji se uz Božije dopuštenje, popeo na sedmo nebo i dobio naredbu od Boga da ode među Bugare i povede ih u određenu zemlju. Nakon toga, govori se

ovdje, čuo je jedan glas koji mu je poručio nešto drugo: „Isaije, moj dragi proroče, idi na zapad do najviših strana Rimskog carstva, među jednom trećinom Kumana, zvanih Bugarima, i nastani zemlju Karvunsku koju su napustili Rimljani i Grci.“

Čak i tvrdnja da su car i žena bezgrješni potpuno je u skladu s asketskim shvatanjem. Dalje, za vladare Arona, Mojsija i Samuila, kaže se, da ih je rodila Sveta Marija proročnica, a da je cara Asparuha održala krava.

U vezi s bogomilskom propovijedi, pokrenutoj početkom XI vijeka u dijelovima Vizantije 1027. godine, proglašeno je pet anatema koje su uzele u obzir osnovna shvatanja heretika: nepravoslavno shvatanje Trojstva, dualističko poimanje i dr. Proglašavanje ovih anatema jasan je pokazatelj da je vizantijska crkva shvatila da, s pojavom bogomilizma, dolaze ozbiljne prijetnje, te da se treba dobro pripremiti kako bi bio uništen a njegovi sljedbenici rastureni.

Tokom druge polovine X vijeka na balkanskim prostorima Vizantije postalo je popularno ime „bogomil“, dok se u Maloj Aziji to desilo još ranije.⁷² Jugozapadni dio bivše bugarske države, ili današnje Makedonije, bio je glavni centar širenja hereze. Bogomili nisu trpjeli samo od vlasti vizantijske crkve, već i od krstaša, koji su krajem XI vijeka jurišali prema Jerusalimu. Sve se ovo dešavalo u vrijeme kad se bogomilizam protezao od Plovdiva pa do najjužnijih dijelova Trakije.

Sredinom XI vijeka bogomilizam se proširio i u dijelove Vizantije u Maloj Aziji. U ovo vrijeme bogomili su jako i aktivno propovijedali i podučavali stanovništvo u krajevima Opsikon, Kivereoten i Trekoezion. Heretici Male Azije se zovu krstjani ili hristopoli (građani Hrista). Osim ovih imena, ovdje se javlja i naziv bogomili. Tako su zvali heretike teme

⁷² Dimitar Angelov, str. 371-372.

Kivereoten (najjužniji dio Male Azije, odnosno zaliv Atalije), kao i u drugim dijelovima zemlje. To govori o stepenu popularnosti bogomilskog imena. Pored ovih imena u Maloj Aziji tokom XI vijeka javlja se još jedno domaće ime. Ovdje je poznato kao ime *fundigiagiti* ili *fundaiti*, što znači *torbonošci* a koje je poznato u temi Opsikon. Ovo ime nisu izmislili sami heretici, već njihovi protivnici. Osim imena krstjani i bogomili za heretike ovog dijela Vizantije u upotrebi je i ime *masalijani*.

Izvori jasno govore da se na Balkanskom poluostrvu i u Maloj Aziji bogomili dijele na *savršene* i *obične*. Prvi žive jedan težak asketski život i bave se tumačenjem svojih stavova. Oni su najbolje, čak do detalja, poznavali svoju ideologiju. Drugi su, u najvećem broju, bili sljedbenici prvih. Oni mogu, nakon dobrih priprema, preći u redove *savršenih*.

Bogomili u Maloj Aziji, isto kao i na Balkanu, bili su podvrgnuti velikim progonima. Izvori govore o hereticima vezivanim lancima kako bi priznali svoja vjerovanja i stavove. To potvrđuje svirepost i odlučnost vlasti da ih tretira kao najopasnije kriminalce.

Posebni sudovi protiv propovjednika hereze, kao onaj protiv Nila (1092), potom protiv Vlehernita, protiv monaha Vasila u prisustvu 12 apostola i najviših vojnih starješina i njegovo spaljivanje na lomači na carigradskom hipodromu (1111), jasno govore o tome. Protiv njih su vođene istrage, prisiljavani su da napuste svoje uvjerenje, određivane su im kazne, čak je u tome angažovan i sam car Aleksej Komnen I.

O nivou i snazi kojom se širila hereza dovoljna su sljedeća dva podatka. Prema Ani Komneni, Vlahernit, ne samo da je prevario mnoge ljude, već je uspio ubijediti mnoge poznate porodice prijestonice. Dok je monah Vasil, prije spaljivanja na lomači, na poziv da napusti svoja uvjerenja u zamjenu za

slobodu, odgovorio da je „...spreman da uđe u vatru i da umre hiljadu puta, a da se ne bi odrekao onoga u šta vjeruje.“⁷³

Nakon svih mjera koje je preduzeo car Aleksej Komnen, pored toga što izvori ne govore o njihovim aktivnostima, bogomili su se ipak širili na svim stranama carstva i dobijali naklonost mladih. Bogomilizam je počeo ulaziti i u monaške i crkvene sredine, privlačeći i ljude iz visokog sveštenstva. Kao rezultat toga sredinom XII vijeka počelo se ponovo govoriti o ovoj doktrini i opet su započeli progoni.

Godine 1140. i 1143. visoki Sinod osudio je jednog igumana, dva episkopa, tri monaha, zato što su posjedovali zabranjenu literaturu i propovijedali heretičke ideje.

U određenim oblastima, kao u Meglenu u Makedoniji, bogomilizam je poprimio neočekivano vanrednu veličinu i obim. Prema životopisu episkopa Ilariona Meglenskog, uticaj heretika bio je toliko snažan da je čak i imperator Mihail Komnen bio spreman da napusti „vjeru istine“, da se nije uključio episkop i da nije kod njega pojačao pravoslavlje. Ilarion je dobio posebnu naredbu od samog imperatora Manuela Komnena, u kojoj apeluje da treba počistiti cijelu teritoriju Vizantije od bogomilizma. Imperator Manuel Komnen i njegovi saradnici bili su zadovoljni kad su bogomili bacani u tamnice, protjerivani iz zemlje, i nisu se zaustavljali sve do njihovog fizičkog uništenja.

I pored svega toga bogomilizam nije iskorijenjen. Njegovi propovjednici nastavili su se širiti po selima i gradovima. U jednoj izjavi čuvenog vizantijskog tumača zakona, Teodora Valsamona, pisanoj između 1170-1180. godine, u njegovim komentarima Nomokanona, govori se da je u to vrijeme u dijelovima carstva bilo utvrđenja i drugih oblasti koje su bile

⁷³ Dimitar A., 382-402.

inficirane bogomilskom herezom. Bogomili su aktivno djelovali sve do Južne Trakije, poluostrva Hersonesa kod Galipolja, duboko u Maloj Aziji. U drugoj polovini XII vijeka po prvi put se javlja i ime *pataren* upotrebljavano za bogomile na Balkanu, naročito za one u Bosni.

Uprkos progonima i prijetnjama za vrijeme vladavine Manuela Komnena (1143-1180), osnovano je nekoliko vjerskih opština sa svojim rukovodiocima na čelu. Jedna od njih bila je u Carigradu i, po svemu sudeći, bila je povezana sa aktivnostima Vasila. Ipak, glavne i najpopularnije bile su opštine *dragovita* i *bugara*, obje u Makedoniji; prva zagovornik apsolutnog dualizma i druga nešto suzdržanija.⁷⁴

Tokom druge polovine XII vijeka bogomilizam je doživio procvat i u srpskim zemljama. Uznemiren propovijedanjem bogomila, srpski župan Stefan Nemanja (1168-1196), odlučio je sazvati Sabor na kojem bi osudio njihovu doktrinu, a pomoć je dobio od najviših predstavnika crkvene vlasti. Heretici su demaskirani, izloženi anatemi a protiv njih preduzete najoštrije mjere. Neki su osuđeni na smrt spaljivanjem, drugi su prognani, a trećima su određene različite kazne. Oduzeta im je imovina i podijeljena siromašnima.

Osim u Srbiji, krajem XII vijeka bogomilizam se proširio i na Bosnu, u kojoj su bogomili poznatiji po imenu *patareni*, i u mno- gim evropskim zemljama, uglavnom u Italiji i Francuskoj, u jed- nom pravcu, te prema Rusiji, u drugom pravcu.

Godine 1187. godine stvoreno je drugo bugarsko carstvo. Tokom vladavine Asena I, a posebno Kalojana (1197-1207), isto kao i u vrijeme Samuila, zbog okolnosti u kojima se zemlja nalazila, uspostavljen je mir, jedan vid saveza između heretika i

⁷⁴ Dimitar A., str. 402-403.

vlasti koji će se završiti ubistvom ovog posljednjeg i dolaskom Borila (1207-1218) na prijesto.

Sinod iz 1211. godine, kjoji je sazvan na zahtjev Borila, a na kojem je formuliran niz anatema protiv bogomilskih heretika, govori o angažovanju cara i crkve protiv njih, kao i o visokom stepenu širenja pomenutog učenja. Nakon Borila, car Ivan Asen II (1218-1241) zapamćen je po miroljubivom stavu i politici razumijevanja prema bogomilskom pokretu.

Tokom XIV vijeka u Bugarskoj je rođena sklonost ka jednom krajnje ekstremnom vjerskom praznovjerju. Učvrstilo se vjerovanje da zemljom vladaju zli duhovi i demoni koji prouzrokuju bijedu ljudi i nagone ih na grijeh i zločin. Ovo vjerovanje je najbolje iskazano u životopisima ovoga perioda. Naime, na početku svakog životopisa (biografije) velika pažnja poklanja se ulozi đavola i njegovih demona koji obavljaju opaka i crna djela da bi uništili i savladali čovjeka. Ovo snažno vjerovanje o negativnoj ulozi đavola imalo je solidnu osnovu u dualističkim pogledima pavlikijana i bogomila prema kojima je ovozemaljski svijet carstvo kojim upravlja Satana.

U vezi pomenute tendencije kroz praznovjerje se širilo i mišljenje da postoje čarobnjaci koji djeluju po zapovijesti đavola. Raznim magijama i čudima objašnjavaju se mnoge katastrofe i težak život, koji su bili predodređeni. Širenje vjerovanja u magije i demone usko je povezano s oživljavanjem starih paganskih tradicija.

Pored njih, u Bugarskoj ovoga vremena, pojavila su se još dva vjerovanja koja su svakako pripadala herezi: isiaizam, čija je suština bila obnova direktne veze s Bogom, kao u vremenu kad je on bio u raju, i filozofko-teološka doktrina koja je kao osnov uzimala energiju Boga.

Prvi su propovijedali razliku između biti i suštine božije energije i kako se mogu povratiti odnosi između čovjeka i Boga pomoću jednog temeljnog asketizma; drugi su bit i energiju Boga vidjeli kao jedinstvo koje se ne može odvojiti.

Isto tako, pisani izvori potvrđuju oživljavanje bogomilizma u selima Južne Trakije i Makedonije, u manastirima Svete Gore (Atosa) koji su u to vrijeme pripadali Vizantiji. Protiv dva slučaja pokrenuti su sudski procesi. U drugom slučaju osuđenima su spaljena lica usijanim željezom i određeno im je progonstvo.

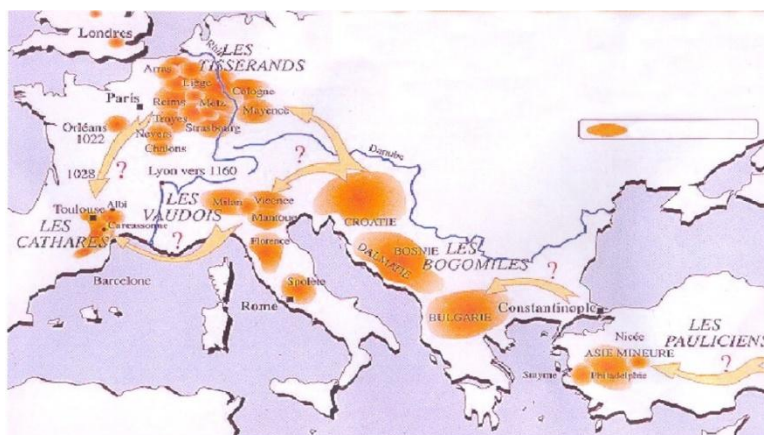
Iako su nastavljene represije protiv propovjednika i njihovih sljedbenika, bogomilizam nije ugušen. Nastavio je živjeti u novim oblicima, sada s većim naglaskom na Trnovo, glavni grad bugarskog carstva. To nije moglo biti prihvaćeno od strane pravoslavne crkve. Na jednom Saboru sazvanom 1360. godine u carskoj palati, u prisustvu samoga cara, dva njegova sina, patrijarha Trnova i mitropolita glavnih gradova, na smrt je osuđena grupa heretika, a potom kazna preinačena i smanjena na doživotno progonstvo iz zemlje. (Angelov, D., str. 509) I u susjednim srpskim zemljama vođena je oštra borba protiv heretika bogomila, ovdje poznatih pod imenom *babuni*.

Kasnije, naročito prodorom Turaka na Balkan, uticaj bogomilizma se smanjuje da bi na kraju ostao jedino u toponimima, apokrifima i legendam, kao odjek jednog otpora i hrabrosti da se drugačije misli; kao dokaz o ljudskom nastojanju da bolje sazna svijet, da pronađe efikasne puteve i načine kako bi smirio dušu i tijelo, kao gost na ovom i vječan žitelj na drugome Svijetu.

Ja se pridružujem onoj manjini koja vjeruje i pokušava dokazati da je ova doktrina, zapravo hereza, dualizam i način da se objasni svijet na dva principa: kao odlika ljudskog duha u

kojem u vječitoj i nepomirljivoj suprotnosti žive *esi* (đavo) i *uni* (Bog).

Polazeći od ovog logičkog stanovišta, bogomilizam nije nestao, već je nastavio živjeti, uz taktičko povlačenje u odnosu na hrišćanstvo, zbog nedostatka osnovne energije, i stigao je do naših dana. Tako, kad Barleti govori o bugarskim hereticima, vjerovatno je riječ o Torbešima Reke kod Debra, koji su sudjelovali u snagama Skenderbega u odbrani tvrđave Svetigrad (1448). Drugi, u Bosni ovu granicu pomjeraju sve do XVIII-XI

Slika br. 1: *Bogomilizam u periodu od X-XIV vijeka*

vijeka, a ja ću pokušati dokazati da bogomilizam u Gori i sada nastavlja živjeti kroz način razmišljanja i djelovanja njenih stanovnika, Torbeša.

Što se tiče prisustva bogomilizma na albanskom prostoru, i pored kategoričkog poricanja Dom Šan Zefa⁷⁵ i Šefčeta Hodže,⁷⁶ sve okolnosti ukazuju na to da se ova hereza i ovdje razvila i da se dugo održala. Kako se Albanija mogla spasiti ove epidemije kad znamo da se u njenom okruženju nalaze Makedonija, Italija, Srbija, Bosna, zemlje u kojima je cvjetala hereza? Sama činjenica da je Albanija bila tranzitna zemlja bogomila i bogomilskog pokreta je sasvim dovoljna da se ne padne na nivo kategoričkog poricanja postojanja hereze.

Daleko od očiju hrišćanskih centara i centralne vlasti, ove sredine bile su idealne za propagandu i prakticiranje ove doktrine. Druga historijska okolnost koju treba uzeti u obzir je ta da su albanski predjeli gotovo jedan vijek bili pod bugarskom okupacijom i da je tokom vladavine cara Samuila (997-1014) na albanskoj i dalmatinskoj teritoriji bogomilizam imao jaku potporu.

Olga Zirojević u svojoj studiji posvećenju kriptohrišćanstvu pod naslovom *Alahovi hrišćani* dolazi do zaključka: „Proces islamizacije domaćeg stanovništva na balkanskim i drugim prostorima Osmanskog carstva nije išao ni brzo ni jednostavno. Prolazio je kroz više etapa u kojima su novi muslimani nastojali sačuvati veze sa starom verom; najdrastičniji oblik čuvanja stare vere bio je kriptohrišćanstvo, a još rasprostranjenija je bila 'nezavršena islamizacija'. Postoji mišljenje da je možda bolje govoriti o stepenima kriptohrišćanstva nego o nesavršenoj konverziji ili o pomešanoj religiji (koristi se i naziv oblici

⁷⁵ Shefqet Hoxha, *Kërkime për besime në Lumë*, Tirana, 2005, str. 71.

⁷⁶ Shefqet Hoxha, *Shqiptari Sinan Pasha i Topojanit*, Tirana, 2005, str. 150-151.

verskog sinkretizma). I dok su se u prvom slučaju tajno sledili hrišćanski propisi, u drugom su se javno čuvali stari praznici i običaji, uz korišćenje svog dotadašnjeg 'neverničkog' jezika. Među njima je, međutim, teško povući jasnu granicu. Otuda, kao da su u pravu francuski istoričari B. i L. Bennasar kada preobraćenike na islam (renegate) nazivaju Alahovim hrišćanima (Les chretiens d'Allah).⁷⁷

Ovaj fenomen u svom klasičnom obliku poznat kod Albanaca, raširen po čitavom Balkanu, tipičan za prostore u kojima je cvjetao bogomolizam, nije se mogao odvojiti od kriptopaganizma koji je bio jedna od osnovnih odlika bogomila. Ne znam kako je moguće da Albanci ostanu izvan ovog okvira kad je poznato da su oni glavni nosioci ovog fenomena.

Bugarski akademik Jordan Ivanov piše: „Neki Torbeši u Makedoniji, posebno kriptohrišćani u Albaniji, pod uticajem muhamedanizma, čak su do danas sačuvali čudnu mješavinu dvovjerstva. Prihvatanjem dualističke doktrine mnogo ranije su pronašli jak odsjaj na izvorima. Zbog toga su neki nedovoljno informisani hroničari i polemičari, upoznati sa spoljašnjom stranom dogmatike ove doktrine, unose zabunu i oko imena sekti. U najvećem broju slučajeva oni operišu uopćenim pojmom 'bogomil' kako bi označili dualističke skupine u Bugarskoj.“⁷⁸

Gaspar Đini u svojoj knjizi *Episkopija Skoplje-Prizren kroz stoljeća*, objavljenoj u Zagrebu 1992. godine piše o nastanku, širenju i o kažnjavanju hereze bonozijana u Dardaniji u IV i V vijeku nove ere.

⁷⁷ Olga Zirojević, *Alahovi hrišćani*, Republika, Beograd, 2002, br. 282-283. Vidi i Hekard: *Historia dhe përshkrimi i Shqipërisë së epërme ose i Gegërisë*, Tirana, 2008, strf. 427-428.

⁷⁸ Jordan Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija, 1970, str. 33.

Jedino istraživanje bogomilizma u Albaniji je ono Dimitra Šuterićija objavljenom u časopisu *Studime historike* 2 u Tirani 1980. godine pod naslovom *Bilješka o srednjovjekovnoj herezi u Albaniji* (str. 111-222).

Ne zadržavajući se na većini izvora koje on koristi kao i činjenicama koje iznosi, izdvajamo neke njegove stavove, kao što su: 1. Bogomilizam je pitanje koje nije beznačajno u istoriji Albanije. 2. Albanija je bila jedno od područja gdje se javila hereza još u doba krize sistema robovlasnika u IV i V vijeku. 3. Na pragu „nove“ hereze u godinama ikonoboraca Albanija je bila među vodećim zemljama u borbi protiv ikona. 4. Albanija je, zajedno s Makedonijom, bila geografski epicentar pokreta „nove“ hereze u Evropi. 5. Postojanje hereze u Albaniji se i danas može potvrditi u onomastici. 6. Pretpostavlja se da je hereza bila jedan od faktora koji je uticao na pojavu albanske pismenosti. 7. U Albaniji je bogomilizam poznat po imenu „novicijani“. 8. Posljednji tragovi hereze u Albaniji, kao i u susjednim zemljama, srećemo sve do XVII vijeka. Tada je Mark Skura, arhiepiskop Drača, preobratio u katoličanstvo dva sela heretika (Mirak i Polis) u okrugu Elbasan (danas u okolini Libražda). Ovo se dogodilo 1640. godine.

Prema našem mišljenju, motiv bacača sjemena, zidna slika izvanredno realizirana četkicom Onufra, je jasan dokaz uticaja bogomilskih apokrifa, gdje se Hrist javlja kao sijač-čudotvorac, dok apostoli Petar i Endija kao njegovi orači.⁷⁹

Kada je riječ o prisustvu bogomilske hereze u Albaniji, kao dokaz osobite važnosti je onaj iz 1298. godine, kad preko jednog papinog pisma saznajemo da se hereza proširila i na biskupije Drač, Bar i Ragusa, i dalje na sjever. U pismu se daje naredba arhidakonu Drača da se bori protiv hereze kako bi je

⁷⁹ Georgi Vasilev, citirano djelo, str. 33.

uništili. Ostali podaci, koji su direktno vezani za herezu, govore o njenom širenju u Albaniji, te o saradnji između albanskih heretika sa onima iz Bosne.⁸⁰

Istu stvar potvrdio je i jedan zapadni anonimni posjetilac Albanije, koji je 1308. godine boravio na ovom prostoru, i koji je, između ostalog, zapisao: „Ljudi ovih oblasti nisu ni samo katolici, ni samo šizmatici.“⁸¹ Šefćet Hodža otvoreno kaže: „Jedno pitanje koje treba dotaći je i odnos između bogomilizma i islama u oblasti Ljuma.“⁸² Hodža ostaje na pozicijama Dom Šan Zefa, prema kojem su albanski predjeli, uključujući i Ljumu, bili imuni od ove opasnosti, te zaključuje: „Sa vjerskog aspekta bogomilizam nije nimalo uticao na islamizaciju stanovništva Gore, a još manje onoga u Ljumi.“⁸³

Slično našim tvrdnjama, a suprotno ovoj logici, Šuteriçi potencira: „Potrebno je razmotriti kakvu je ulogu imao ovaj faktor (bogomilska hereza) i na islamizaciju Albanije.“⁸⁴ Dok Petrika Thëngjilli, kojeg na naše čuđenje Šefćet Hodža citira za nešto suprotno, nije se mogao, u skladu s našim mišljenjem, jasnije izraziti, kad kaže da su bogomili svojim djelovanjem „...stvorili prostor balkanskim narodima da prigrle islamsku vjeru.“⁸⁵

Smatramo da ni Ljuma, kao dio albanskog prostora, u kojoj je prisustvo bogomilizma više nego dokazano, ne može biti

⁸⁰ Dhimitër Shuteriqi, *Shënim mbi herezinë mesjetare në Shqipëri*, Studime historike 2, Tiranë, 1980. str. 213.

⁸¹ Dhimitër Shuteriqi, Isto, str. 214.

⁸² Shefqet Hoxha, *Kërkime për besime... isto*.

⁸³ *Kërkime për besime*, cit. str. 272

⁸⁴ Dhimitir Shuteriqi, isto, str. 205.

⁸⁵ Petrika Thëngjilli, *Shqiptarët midis lindjes dhe perendimit I*, Tiranë, 2002, str. 336.

izuzetak. Budući da se nalazi na idealnoj raskrsnici susretanja ljudi, robe i ideja, nije mogla izbjeći kontakte sa različitim ideološkim, političkim, filozofskim i vjerskim uticajima koji su se ovdje ukrštali. Ljuma se nije mogla spasiti ove infekcije, budući da je gotovo četiri stoljeća naizmjenično padala pod vlast Bugarske, Vizantije i Srbije, u vremenu kad je bogomilizam bio jako raširen a borba protiv njega bila najveći izazov crkve i države. Nije se mogla spasiti, jer su sva naselja, izuzev Kuksa, bila pod jurisdikcijom pravoslavne crkve, a bogomilizam bio frakcija, odnosno sekta hrišćanskog obreda. Dalje, kako je bilo moguće da se Ljuma spasi kada se graniči dvjema oblastima zaraženim ovom doktrinom, kao što su Gora i Debar.

Konačno, da bi se utvrdilo kao neutemeljeno kategoričko poricanje, dovoljno je citirati samog Š. Hodžu koji kaže da je „...čak i danas planinac iz Ljume veći poklonik politeizma, odnosno paganizma, nego islama.“⁸⁶ Ovaj kriptopaganizam, ili dvovjerstvo, bilo je tipično za heretike, odnosno bogomile.

Što se tiče kvaliteta ove pojave, ne možemo kazati ništa ukoliko ne uzmemo u obzir historijska kretanja i ako Ljumu ne posmatramo kao jednu od najvažnijih oaza u kojoj je došlo do višebrojnih etničkih promjena.

Već je prihvaćeno mišljenje da je došlo do napretka procesa romanizacije u nekim oblastima Dardanije nakon rimskog osvajanja, koje je trajalo nekoliko vjekova. Prema Noelu Malkomu jedna takva oblast je razdvajala rane Bugare i Srbe i latinogovornike koji nisu bili odmah uništeni, već su, naprotiv, bili ojačani novim izbjeglicama pridošlih iz sjevernih oblasti. Ovom barijerom, kojom je onemogućen kontakt između Srba i

⁸⁶ Shefqet Hoxha, *Kërkime për besime...* str. 27.

Bugara, istraživači objašnjavaju postojanje velikih razlika između srpskog i bugaro-makedonskog jezika.

„Ovi latinogovornici su na ovaj način formirali široku graničnu zonu između Bugara i Srba. Zaštitna kruna vrhova Kosova možda je bila od koristi za njih, jer je planinski rimski put od Kosova do albanske obale, s nekoliko latinskih toponima sačuvanih do danas, kao što je npr. Puka, izvedena od 'via publica', može povezati sa drugim dijelovima latinštine.“⁸⁷

Ovo naglašava i Jakov Mile koji, govoreći o uticaju rimske okupacije na ilirskom prostoru, piše: „Njihov uticaj se raširio na sve četiri strane svijeta, ali nije u potpunosti romanizirao stanovništvo koje je živjelo u njemu. Ovaj uticaj nije bio podjednak u svim dijelovima; negdje se osjetio više a negdje manje. Njegov smjer kretanja poklapa se s onim kojim su išle vojne legije. Dakle, slijedio je primorski put i puteve na kopnu koji topografski ne ometaju prolaz.“⁸⁸

O istom fenomenu Čabej kaže: „Sa jakim političkim i vojnim uređenjem koje je Rim donosio svugdje, izvršena je romanizacija zemlje i u Ilirikumu se proširila latinska kultura i jezik.“ I on, među faktore koji su imali najveći uticaj u ovom procesu, nabraja: mrežu puteva koje su Rimljani gradili za vojne potrebe, vojne centre i njihove kampove, rimske tvrđave, vojne veterane koji su od strane države nagrađivani komadom zemlje na kojem su se nastanili, a koji su najčešće bili lokalni romanizirani mladići, doseljenike i period više od pet stoljeća duge rimske vladavine.⁸⁹

⁸⁷ Noel Malcolm, *Kosova një histori e shkurtër*, Prishtinë-Tiranë, 2001, str. 27.

⁸⁸ Jakov Mile, *Raca shqiptare*, Tiranë, 1995, str. 64.

⁸⁹ Eqerem Çabej, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1976, str. 113.

Svi ovi faktori bili su izrazito prisutni u Ljumi. Ljuma, važan čvor na putu Lissus – Naissus – Thesalonik, može se prije Puke uzeti kao tipičan primjer romanizacije. Rijetko gdje može se naći toliko latinskih toponima i drugih tragova, koji su posljedica ovog procesa, na jednom tako malom prostoru kao što je trougao Žur – Kuks – Koljosjan, što u stvari čini i srce Ljume.

Polina i Brut su bili dvije tačke za odmor i zabavu Rimljana. Kuks je bio centar preko kojeg su se skelom na obje strane Bijelog i Crnog Drima prevozili putnici vojne trupe, stoka, roba i drugo. Sve ovo osiguravali su i posluživali posebni civili. Kod ljumske kule, na glavnom dijelu puta Lissus – Naissus – Thesalonik, granaju se dva strateška pravca: Dolina Vana – Polog (Tetovo) i Čafa Koljosjan – Kala e Dodes – Debar. Latifundija (zemljišni posjed) koloniziran na prostoru Gostil – Nanga⁹⁰ kao i rudnik Đeđan bile su dvije tačke koje su imale važan ekonomski značaj i služile za zadovoljenje potreba rimskih vojnih trupa. Banja Nanga govori o rimskim stanovnicima ili romaniziranom sloju koji je ekonomski mogao priuštiti ovaj luksuz.

Kako bi se obezbijedio ovaj strateški važan i vojnički trougao, služila je kaljaja Pece, koja je bila i administrativni i crkveni centar, tvrđava Gradište, Kaljaja Bušat, rimska stanica u Dolini Vana, kao i oblasna (policijska) stanica u Žuru. Na ovom prostoru se nalaze latinski toponimi Kuks, Udha Puka, Nderpuke, Brut, Vana, Polina i dr.

Različiti izvori govore o slavizaciji Ljume. Ovu oblast Ećrem Čabej, zajedno s Kosovom, Skadarskom Malesijom, Debrom i Korčom, klasificira kao jednu od zona sa najvećim uticajem „slavenštine“ zbog dugih i intenzivnih kontakata sa

⁹⁰ Luan Përzhitia, *Kukësi vështrim arkeologjik*, Tiranë, 2004, str. 43.

njima.⁹¹ O ovome svjedoče mnogi slavenski toponimi i pozajmice u govoru Ljume⁹² i njenoj duhovnoj kulturi. Vukodlak, Vampir pripadaju fondu slavenske demonologije.⁹³

⁹¹ Egerem Çabej, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1976, str. 142.

⁹² Od 31 sela ove oblasti potvrđenih kao srednovjekovna naselja u turskim katastrima 1571, 1591. godine (*Pulaha, Selami, Krahinat e Sanxhakut të Dukagjinit gjatë shekullit XVI, "Studime historike" 4, 1973, 181, 182.*), 20 njih ima čisto slavenske nazive (Gorna Goštica ili Paškaš, Pobreg, Dobroš, Dolina Goštica, Virnica [Virica], Kudsac [Kodsac], Štićanic, Žur, Bulin Dol ili Bardofic, Gabranica, Bogdanica, Kolosna, Dobrošin, Morina ili Vijovič, Gamnja ili Milobost, Buslišta, Lančišta ili Tršana, Šin Bera ili Sveti Nika, Krušofic, Munić [Monić]), 1 albanski (Buzalepur), 3 u slavenskoj formi (Kukufic, Nankofic e Madhe, Nankofic e Vogël, Truališta), 2 vlaška (Pandala ili Pankala, Brađan) i 4 koji se ne mogu lako odrediti (Šalja, Tatza, Krynza, Bušad.) Od oronima mogu se pomenuti Zminec, Galaič ili Gjalicë, Koritnik, i dr., ali su svakako i mikrotoponimi veoma značajni i karakteristični. U Lomji smo identifikovali Kepi Shillaftë, u Gostilju: Taranče (Kodra e Zabelit të Premë) (*AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hoxha, Munair, "Historiku i fshatit Gostil-Lokalitet Kukës, rrethi Kukës" 1969, f. 2.*), u Prbregu: Lešnica, Kroi i Bratit, Kaniči, Šen Elija. (*AMK. Kutia e historikëve të fshatrave Domi, Rifat, "Historiku i fshatit Pobreg-rrethi Kukës" 1969, f. 2.*), u Đedanu: Ormane, Božilaz, Špela e Bratit, Padina e Madhe, Padina e Vogël, Stërgë, Kroi i Zbinecit. (*AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Gjuta, Handi, "Historiku i fshatit Gjegjën-rrethi Kukës" 1973, f. 6,7.*), u Tršenu: Planic, Pajeca, Lama e Kolovozit, Kroi i Vojvodes. (*AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Korbi, Rexhep, "Historiku i fshatit Tërshenë-lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës" 1969, f. 3.*) U Štićni: Fuša e Paškašave, Ara e Tejkit, Kroi Buč, Bože, Mali i Galices. (*AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Axhami, Islam, "Historiku i fshatit Shtiqën - lokaliteti Kukës, rrethi Kukës" 1969, f. 2.*), u Nangi: Kodra e

Berujažit, Zites, Podi, Zbori (AMK. *Kutia Historikët re fshatrave. Onuzi, Enver, "Historiku i fshatit Nangë-Lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës" 1969, f. 1*), u Gabrici: Livadet e Bogdanit. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Gjana, Tasim, "Historiku i fshatit Gabricë - Bicaj, rrethi Kukës" 1969, f. 1.*) u Morini: Plašinat, Kepi i Barakikes, Mali i Gradištit, Proi i Plašines. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Shehu, Fteah, "Historiku i fshatit Morincë - lokaliteti Qendër, 1969, f. 2.*), u Bardocu: Resnik, Kodra e Kamlenit, Padina e vogel, Maja e Kšoveces, Boka e Lenes, Lenište, Polje Bunari, Polje Husaj, Gradišti, Kepi i Brakikes, Zabreg, Proi i Biskoves, Kodra e Golibrdes. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Shahu, Hasan, "Historiku i fshatit Bardhoc" 1963, f. 4.*) u Kolosjanu: Mali i Pržalit, Mali i Kumašit, Mali i Belešes, Kroji Stapec, Kodra e Dobranes (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Halilaj, Zeqir, "Historiku i fshatit Kolosjan" 1969, f. 2-3*), u Domaju: Mašna e Tetes, Soponek ((AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Domi, Rakip, "Historiku i fshatit Domaj -lokasliteti Bicaj, Rrethi Kukës" 1963, f. 6.*) u Luni: Đoli i Dheneve. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Bruka, Dervish, "Historiku i fshatit Lusën" 1963, f. 3.*) u Canaju: Ara e Jovanit, Bojdane, Španski, Brati. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Kërxfhaliu, Xhemali, Historiku fshatit Canaj" 1963, f. 2,3*), u Mustafaju: Ođradet, Beleš, Pod, Reka e Tejes, Kroji i Vojvodes, Trnabuka, Mđolet e Bratit, Rađadoci, Šteku i Vikarit, Buza e Gradištit, Špela e Gradištit, Zorišta. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Zela, Gani, "Historiku i fshatit Mustafaj" - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1963, f. 2, 3.*) u Bušatu: Ođradet, Ropniče. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Hoxha, Zaim, "Historiku i fshatit Bushat" - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1963, f. 1.*), u Osmanaju: Kroji i pap Tushes, Rađadoci. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, "Historiku i fshatit Osmanaj - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës". 1969, f. 1.*), u Zalusni: Ara e Škavit, Varezat e Dušes, Reka e Ujit t Buštrices. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Korbi, Osman, "Historiku i fshatit Zall - Lusën" - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1963, f. 3.*)

- U turskom katastarskom registru iz 1571, 1591. godine u nahiji Debar, prema nama, slavenski toponimi su Buštrica, Nikosan, Kučkić, Bardan, Draž, Lijaž, Širđan, Diragišta (mahale Bloštan, Radomir, Ceren) Šulan, Čajla (Škiza, Kalis, Mlika.)

U Guri: Prališt, Guri i poljakut, Spradžon, Rodinat e Sojme (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Shira, Ramadan, "Historiku i fshatit Gurrë"* - lokaliteti *Bushtricë, rrethi Kukës. 1963, f. 3.*), u Škinaku: Livadet e Veledenes, Reka e Made, Reka, Ara e Kotare, Hodani. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Tosuni, Han, "Historiku i fshatit Zall - Lusën"* - lokaliteti *Bushtricë rrethi Kukës. 1963, f. 2, 3.*) u Palušu: Pereštic, Kroi i Malavices, Sirodi, Ura e Čafkes (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Palushi, Selim, "Historiku i fshatit Palushl - Lusën"* - lokaliteti *Bushtricë rrethi Kukës. 1963, f. 2, 3.*), U Matrandžu: Kodra e Bočanit, Brinja e Aliovices (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Hareni, Xhelil, "Historiku i fshatit Matranxh - lokaliteti Bushtricë"* rrethi *Kukës. 1963, f. 4, 5.*), u Vili: Proi Radoš. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Jata, Shefqet, "Historiku i fshatit Vilë"* - lokaliteti *Bushtricë rrethi Kukës. 1963, f. 1.*), u Fšatu: Škala e Čovekit, Pijavod, Fuša Smreje. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Hoxha, Musli, "Historiku i fshatit Fshat - lokaliteti Bushtricë"* rrethi *Kukës. 1963, f. 4.*), në Buzamadi: Reka, Lađa Vlki, Kroi i Zdumes, Livadi Škaf, Kodra e Kumicit, Pust, Mali i Lenes. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Cena, Hasije, "Historiku i fshatit Buzëmadhe - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës"*. 1963, f. 2.), u Čaju: Reka e Čajes, Letne, Đuri Pop, Kureli i Letne, Ličeni i Letne, Carakol. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Gjini, Veli, "Historiku i fshatit Čajë - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës"*. 1963, f. 2.), u Ďede: Prohodi, Raje, Kodra e Bočane, Ograda, Stanet e Bočane (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Bajraktari, Ahmet, "Historiku i fshatit Gjegje - lokaliteti Bushtricë"* rrethi *Kukës. 1963, f. 2,3.*),

U Brekinju: Proi i Mihaćit, Proi i Lavadištit, Proi i Selces, Kroi i Dišovojces, Kroi i Mat Kejes, Kodra e Šrtecit, Kodra e Borovjanit, Borovjan, Kodra e Ilahines, Rrafša e Ďolit, Ledina e Proslorit, Mali i

Lokištes, Mali Noves, Ornejca e Liketit, Mali i Strbines, Ara e Lenes, Promkat e Ğata, Teferiči, Kodra e Dolines (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Bajraktari, Daŕku, Zenel, "Historiku i fshatit Brekijë - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës. 1963, f. 1,2.*), U Novom Selu: Luga, Rečica, Gradišt, Toročejce. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, B. Hamzi, "Historiku i fshatit Novosejë - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës. 1962, f. 1,2.*), u Topoljanu: Reka, Kika e Vrahit, Zastena, Matějca, Gryka e Pločes, Zanoges, Prroi i Kalaviçit, Kodra e Polenes, Lendina e Radines, Mali i Osohes, Arat e Lasnecit, Ğuri i Lasnecit, Guri i Pločes, Toročica. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Ğupi, Ramadan, "Historiku i fshatit Topojan - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës. 1963, f. 3.4.*), u Turaju: Proi i Škinakeve, Kroj i Vellkit (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Basha, Vebi, "Historiku i fshatit Turaj - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës". 1969, f.3.*), u Štrezni: Guri i Pločes, Guri i Blates, Reka e Štrezes, Kodra e Gradištit, Kroj i Delices (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Osmani, Kambner, "Historiku i fshatit Shtreze". 1963, f.2.*), u Nimçi: Ara e Lenes. (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Llukovi, Neshat, "Historiku i fshatit Nimçë - Zapod, rrethi Kukës. 1963, f. 1.*), u Kolovozu: Zite, Reka e Štrezes, Reka e Topojanit, Lazi e Verit, Lazi e Koljes, Guri i Lazit, Plajnice, Jaralnik, Odrade, Lazije, Velemije, Blate, Plumbumlaka, Lofkam, Džafrokam. Doslavec, Bratalajke, Krdžanojca, Zarovec (zavorec), Mijan, Bunare (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Nela, Halit, "Historiku i fshatit Kollovoz - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës". 1963, f. 1.*), u Resku: Kroj i Parecit, Kroj Tanuš. Kroj Selites, (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Domi, Muhamet, "Historiku i fshatit Resk" 1970, f. 5.*)

- Neke od slavenskih pozajmica koje smo identifikovali u leksici albanskog narodnog govora u Kuksu u sferi svakodnevnih ljudskih djelatnosti su: otava, prašit, kulač, laška, pirajka, pogače, čerep, poljak, šinik, dajo, lomit, trohë, trošitë, konop, međe, lis, brazde, pojate, ode, platke, platit, orl, prlak, karlic, police, kamare, vrahe, dužme, opet, vide, kait, kajgane, postenice, razboj, kore, rasad, soj,

Isto tako i podjela narodnog godišnjeg kalendara po principu Đurđevdan – Sredleto – Mitrovdan – Sredzima – Đurđevdan (Shëngjergj - mezi i verës - Shënmitër - mezi i dimrit - Shëngjergj), kao i dani promjene godišnjih doba kao što su Krstovdan, Božić, Blagovec i Đurđevdan (Kërstovi, Bozhiqi, Bllagoveci e Shëngjergji) proslavljaju se u Ljumi. I samo ime **be-ja**, temeljna albanska institucija, je slavenskog porijekla od **beda** = prisila, prijatnja.⁹⁴ Slavenski toponim **Zbor** = mjesto, skupina ljudi, u selu Nanga je jedini dokaz da je na prostoru Ljume postojala stara slavenska institucija skupštine (tradicija okupljanja Slavena na jednom mjestu).

U jednoj od balada zabilježenih u Ljumi, naznačeno je jasno jedno naselje u kojem se nalazi mahala potura i Albanaca, u vrijeme kada su oni zajedno živjeli. Tu se pominje *djevojka*

l'ndine, rudine, odrade, padine, potke, korit, grabit, m'ti, dremit, g'zof, pod, patkua, porot, čekič, staraplak, sakice, teslice, kopač, lehe, zakos, kose, žeg, šeleg, rud, skapejt, zdajke, zatke, zatek, zaslon, rogoze, stan, bačice, čelnik, okola, prženice, jaz, prglen, gost, gostit, koš, postači, hore, valavice, argaç, ornajce, posek, bubrek, mrcejne, postat, raskapite, vade, vadit, trt, trtan, kutel, kolan, škeke, opinge, opaške, grdit, škopit, liče, stol, ploče, grabuje, vatr, verige, pijavice, matice, korube, košare, probe, kosišt, strehe, kapice, tok, breg, lise, hašik, rogo- zine, kocke, poter, stom, vrel, trup, sane, temlik, lese, lesnice, košere, kotlač, koromane, dob, guše, zaguši, kotar, obor, zabel, plug, kozar, lum, be, lahusa, luđat, pudit i dr.

⁹³ Eqerem Çabej, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1975, str. 144.

⁹⁴ Eqerem Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipes II A-B*, Tiranë, 1978, str. 186-187.

potureša i *Potur Mahala*.⁹⁵ Bez sumnje da je riječ o *djevojci* i mahali *Torbeša*, zato što samo Torbeše u Kuksu i okolini identifikuju kao poture. Neprihvatanje Hasanove majke da joj se sin oženi Mejremom, djevojkom poturešom, govori o neprihvatanju i odvajanju jednih od drugih. Smatramo da nije slučajno ni to što neka susjedna sela Čaljane zovu Torbešima. I historijski zapisi o gore pomenutim selima govore o ranije doseljenim stanovnicima. Značajna je i činjenica što se u više navrata pokazuje i pravac njihovog prebjega, što je prostor iz kojeg su dolazili.

Prema našem mišljenju početke procesa slavizacije možemo tražiti i naći u drugoj polovini XII vijeka. Isto tako, tvrdimo da doseljenici nisu bili Srbi već Torbeši, jer se sve to događalo u vrijeme prije nego što su Srbi okupirali Kosovo. Srpski kolonisti se još nisu ni nastanili na ove prostore, dok su Torbeši Gore, što je potvrđeno, već bili stacionirani (naseljeni) u njihova današnja naselja.

Što se tiče albanizacije ona se, na jednom širem arealu mkome pripada i Ljuma, po svemu sudeći i prema nišljenju mogih naučnik, dogodila u dva talasa.⁹⁶ Prvi talas bio je krajem XIII vijeka, dok je drugi, koji je određeniji, započeo poslije 1690. godine i nastavio se toom XVIII⁹⁷ vijeka. Ovo tvrde

⁹⁵ Shefqet Hoxha, *Epikë legjendare nga rrethi i Kukësit*, Tiranë, 1982, str. 311.

⁹⁶ Jakov Mile, *Raca shqiptare*, Tiranë, 1995, f. 81-82.

⁹⁷ Mile Jakov, isto, str. 72. Vidi i str. 111. gdje piše: “Na kraju XIII vijeka započeo je talas širenja albanskih plemena: u pravcu sjeveroistoka nastanili su se na Kosovu, Raškoj, Srbiji, jedan veliki dio u Sjevernoj i Zapadnoj Makedoniji; u pravcu juga spustili su se u Tesaliju, Epir, Etoliju i Akarnaniju.”

Milan Šufraj,⁹⁸ Roberto Almagija,⁹⁹ Karlo Tagliavini,¹⁰⁰ Stadmuller¹⁰¹ i Jakov Mile.¹⁰² Albansko-slavenski suživot u Ljumi, iako s pola glasa, prihvata i Šefčet Hodža.¹⁰³

Tako treba shvatiti i sve historičare sela ove oblasti koji govore o doseljenu sa zapada i zamjeni domaćeg stanovništva koje, milom ili silom, migrira u pravcu istoka, gdje se kaže:¹⁰⁴

⁹⁸ Milan Shufraj, *Sërbët dhe Shqiptarët, Tiranë, 2001, str. 70, 180-181.*

⁹⁹ "L' Albania" Roma, 1930, str. 105; Jorga Breeve, *Histoire de l'Albanie ect*, str. 59.

¹⁰⁰ *Le parlate albanezi di tipo Ghego-orientale Dardania e Macedonia nord occidentale në "La tere albanesi redente, 1 Kosovo, str. 16.*

¹⁰¹ Jakov Mile, isto.

¹⁰² *Raca shqiptare*, Tiranë, 1995, str. 82.

¹⁰³ Shefqet Hoxha, *Kërkime për besim...*, str. 71.

¹⁰⁴ 1. **Gostil:** "U početku su došle samo dvije kuće, dva brata iz Mirdite. Ostali dio sela je došao iz Štične. Iz sela nije bilo pokretanja ljudi. Jedino je zbog kuge nestao rod Murtajni. Najveći dio sela se odvojio od Štične... U selu živi šest rodova (fiso): Cenaj, Hasaj, Sulaj, Murataj, Hazir Selmanaj, Sopaj. Najstariji rod su Sopaj." (*AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hoxha, Munair, "Historiku i fshatit Gostil - Lokaliteti Kukës, rrethi Kukës" 1969, str. 2.*)

2. **Pobreg:** "Oni [stari] prema usmenoj predaji govore o begu Harmisu koji je držao ovo mjesto i koji je radio sa seljanima. Kasnije su, kažu, došli Mata i Dida iz Mirdite i postali sluge kod bega. Nakon izvjesnog vremena braća Mata i Dida su iz porodičnih razloga ubili bega Harmisa i zauzeli njegovo mjesto. Zemlju su podijelili među sobom. U selu Prebreg žive 4 glavna roda: Mat-Muja, Dida, Halači i Kovači. Osim ovih, ima još nekoliko manjih rodova koji su zadržali ime roda odakle su pristigli, kao na primjer Nedži, Mica, Duraku, Peca i dr. Prema usmenoj predaji, smatra se da je najstariji rod Mat-Muja jer su

Mata i Dida bili braća i kad su se podijelili formirali su dva roda po imenu njihovih predaka, tako da je ispalo da je naredni rod poslije Dide i Mat-Muje bio rod Cupa. Nakon ova tri roda doselio se rod Kovači; smatra se da su došli iz Rapče, koja je na sat hoda iza granice. Stanovnici ovoga sela i danas zadržali su ovo prezime kao na primjer Buč Kovači koji je živio u Rapči. Halači su se odvojili od roda Cen Sulje, koji se spustio u Domaj, pošto je bio sluga kod Dide. Dida je bio u zavadi sa Ćefailom Nergutinom. Prvak roda je rekao da će ga ubiti ukoliko mu daju zemlju. Pošto su se dogovorili među sobom, Halači je ubio Ćefalija Nergutina i uzeo zemlju Dide. Smatra se da je ime Halač dobio po zanatu kojim se bavio (Piri Mensur Halač, odnosno, da su se bavili pamukom i izradom jorgana. Rod Nedži pretpostavlja se da je došao iz Štične.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave Domi, Rifat, “Historiku i fshatit Pobreg - rrethi Kukës” 1969, str. 2. Vidi i Hoxha, Qamil “Jeta dhe vepra ime...” , Tiranë 2008, str. 562 - 564)*

3. **Đedan:** “U selu Đedan nastanjeno je staro autohtono stanovništvo iz oblasti Trtore iz Ljume. U Đedanu živi pet rodova; to su: 1. Rod Nergut koji je došao iz Skadarske Malesije (prije 1400. godine rod Hot), 2. Rod Džahu je došao iz Skadarske Malesije u isto vrijeme, 3. Rod Mice je nepoznatog porijekla, 4. Rod Rusta je nepoznatog porijekla, pretpostavlja se da je autohton, 5. Rod Taci je došao iz Šeta, iz sela Bardoca, 6. Rod Mojneg, čije je porijeklo nepoznato, iselio se u Istanbul i nije ostavio potomke... Rod Mice, prema usmenoj predaji, dobio je dozvolu da se nastani u Đedan. Njihovi preci su upotrebljavali narodne instrumente kao što su zurle, bubnjevi, kavali i dr. Prema predaji, ovaj rod je dobio dozvolu da se naseli u Đedan, ali njihov predak morao se popeti na vrh Kamene Doline, pustiti bubanj i tamo gdje se bubanj zaaustavi, tu će se sagraditi kuću. I danas se ovo mjesto zove Lama e Rames.” (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Gjuta, Hamdi, “Historiku i fshatit Gjegiën-rrethi Kukës” 1973, str. 1)*

4. **Tršen:** “Narod čuva predaju da su nekada bila sela Fšejak, Bojdan i Bušat, koja su zbog svoje zemlje i zemlje susjednih sela došli u zavadi i počela su ubistva i to ih je primoralo da se odsele. Ne zna se kud je otišlo stanovništvo Fšejaka. U Bojdanu je ostao samo jedan potomak. I sada postoji u Bicaju rod Bojdani. Bušati su zauzeli mjesto u Bušatu kod Skadra. Također se govori da su ranije na području našeg sela postojala tri sela: Tršenak, Kolovoz i Španak. Na mjestu gdje su bila sela nalaze se temelji kuća, metalni predmeti i glineno posuđe. Na mjestu gdje je sada šuma nalaze se zidovi nekadašnjih kuća. Ovi znaci nalaze se i unutar sela i istočno od sela. Priča se da su ranije drva za ogrijev sjekli na zapadnoj strani. Govori se isto da se stanovništvo ovih sela pokrenulo ka istoku zbog međusobnih ubistava. Prvi koji su se odselili bili su Tršanaku i Kolovozi, dok su Španaku još neko vrijeme ostali uz pomoć Klodžinara, sela koje se nalazilo ispod vrha Galaiča u Ljumi. Priča se da je rod Španak bio primoran da se iseli zbog jakih vjetrova, zbog čega još koristi izreka Lelekukušpani... Porijeklo naših sela je albasko. Prvi naš predak došao je iz Fana, iz mjesta koje se zove Džudž Bici, i nastanio se u mjesto koje se zove Osmanaj. Imao je tri sina: Canu, Mustafu i Osmana. Naši seljani su sinovi Mustafe.” (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Korbi, Rexhep, “Historiku i fshatit Tërshenë - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës”* 1969, str. 2, 3, 4.)

5. **Štična:** “Jedan dio stanovnika ovog sela je doseljen iz Đakovačke Malesije, od Krasnića, jedan dio iz Reča kod Debra. Iz sela se iselio dio stanovnika oko 1800. godine i otišao u Ramhas, jedan dio u Kenet a jedan dio u Gostil koji je danas stvorio zasebno selo...Neke porodice iz mahale Baša su se iselile u Pobreg i formirali posebnu mahalu koja se zove Neči i koja je danas dio naselja Pobreg. ... U Štični danas živi 7 rodova, a to su: Baša, Trota, Voka, Cengu, Adžami, Muja, Murati. Najstariji rodovi u selu su Baša i Cengu. Svi rodovi su doseljenici. Jedan dio je došao iz Reča kod Debra kao Trota, Voka i dr. a jedan dio je stigao iz Đakovačke Malesije kao Baša, Muja i dr.” (AMK.

Kutia e historikëve të fshatrave, Axhami, Islam, "Historiku i fshatit Shtiçën - lokaliteti Kukës, rrethi Kukës" 1969, str. 2. Vidi i Hoxha, Qamil "Jeta dhe vepra ime...", Tiranë 2008, str. 561-562)

6. Gabrica: "Prije nego su se ovdje nastanili, stanovnici ovog sela su živjeli na jednom drugom mjestu na kojem nisu bili u stanju preživjeti Selo čine tri roda koji nisu u rodbinskim vezama. Jedan rod zove se Dana, koji se u drugoj polovini XIX vijeka doselio iz Bicaja u kojem još imaju rodbinu. Rod Musalara, kažu, vuče korijene iz Đabra kod Vilje, po čemu je i selo dobilo ime, dok Musalari ne znaju tačno odakle su došli... Najstariji od svih, kažu, su Musalari. Svi rodovi su doseljenici." (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Gjana, Tasim, "Historiku i fshatit Gabricë - Bicaj, rrethi Kukës" 1969, str. 1)*

7. Morina: "Prema tvrdnjama nekih staraca od 90-95 godina, kao što su Sadik Redžaj, Vejsel Pržita i Riza Pržita, kaže se da su prvi u ovo selo stigli iz Reča kod Skadra i on se zvao Pal. Pal je stigao zajedno sa svojom ženom Marijom, što se, izgleda, dogodilo sredinom XV vijeka, pošto je Vejsel Pržita znao izbrojati sva kolena. Pal se naselio uz mali potok koji razdvaja današnje dvije mahale Suljaj i Pržitu, pošto je mjesto bilo zaštićeno od vjetra. Koliko je ovo vjerodostojno potvrđuje i naziv jednog mjesta koje se zove Lama e Palit. Izgleda da je Pal ubrzo zatim umro, pošto se govori da je Marija odgojila dvoje siročadi Vezu i Mata, koji su se kasnije podijelili. Veza je ostao tu, dok je Mata prešao na lijevu stranu potoka. Dakle, imamo dvije kuće. Pošto je Marija bila jedina odrasla osoba, stanovnici susjednih sela su naselje prozvali Morina, a ovo potvrđuje i starac Vejsel Pržita. Što se tiče roda Durak, oni su se doselili kasnije. Priča se da je prvi iz ovog roda došao iz Čaf Morine (Kosovo) i to je bio Kočina. Izgleda da je ova migracija bila zbog krvne osvete. Od Kočine formirana je mahala Durak, koja obuhvata i dvije kuće na kraju sela i koja se zove Durak i Zi (Crni Durak); ovo je ostalo tako jer je imao crnu boju kože. Kočina je kao porodica pobjegla u Vrbnicu, pošto je bila u zavadi sa

Vezom. Kočine su zemlju ostavili Sedu, Duraku, Aliji i Redži. Veza je formirao današnju mahalul Suljaj, jer se njegov nasljednik zvao Sulj, dok je Mata formirao Pržitu. Dakle, u ovo vrijeme stanovništvo je konvertiralo u muslimane, zbog uticaja turske vladavine, jer su u početku ovi rodovi bili katolici. To potvrđuje i mjesto koje se nalazi u vrhu sela i koje se zove Kisha e Arës Dan Asllanit (Crkva na njivi Dan Aslana). Tako je nastalo današnje selo Morin.

Ime roda Pržita, prema kazivanju Sadika Redže, je postalo tako što su Duraki jednom napali noževima porodicu Mate. U to vrijeme bilo je i spaljivanje kuća, i, kako izgleda, jedno dijete je izgorjelo (spržilo se) u licu, te se zbog toga čitava mahala prozvala Pržita... Istref Pržita, nasljednik Mata, govori da je mahala Pržita bila u zavadi sa Bašom, koji je ubio nekoga iz njihove mahale i da ne zna odakle su došli.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave “Historiku i fshatit Morin - lokaliteti Qendër ,1969, str. 1. 2. 3).*

8. **Bardoc:** “Naše selo je na početku formirano od šest domova: jedna kuća starosjedelaca i pet kuća doseljenika....Selo ima od davnina sedam rodova, a to su: Gremizi, Groše, Demolari, Ljač, Ferati, Šahe, Ademi. Kao najstariji rod u selu smatra se rod Gremizi. Nekoliko jačih članova napustili su ovaj rod i danas žive u selu Vlačnje na Kosovu (Jugoslaavija). Rod Groše je došao iz Kopljka kod Skadra zbog krvne osvete, zaposjeli mjesto pored Gremiza i bave se poljoprivredom. Rod Demolari došao je iz Sile kod Morine i zauzeo mjesto pored Groša. Rod Ljači došao je iz Ljača kod Puke i zauzeli su mjesto pore Groša. Rod Ferata došao je iz Radeše (Jugoslavija) i po zanimanju su kovači. Rod Šahe je nastao tako što je jedna žena po imenu Šaha uzela muža iz roda Rusta iz Đeđena. Rod Ademovih je došao iz Suroja, zauzeo je mjesto na zemljištu K'šovice. Šaha mu je ponudila brak, ali je on odgovorio da je smatra sestrom. Ovaj rod se bratski približio rodu Šahe i udaljio od K'šovica, pored kojih su do danas ostali njihovi temelji.” (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave,*

9. **Koljosjan:** "Današnji Koljosjan je osnovan prije nego što je nastalo selo Bicaj. Većina stanovnika su rod Husen-age Štekuta, osvajača oblasti, koji je došao u vrijeme fatiha, tj. u vrijeme borbe za vjeru. Njegovo pravo porijeklo je arapsko, zapravo persijsko. Kad je Sulejman Šah, Turčin, stigao u Rumeliju (Balkan) jedan od 80 njegovih konjanika bio je Husen-aga, koji je od domaćeg stanovništva dobio nadimak Šteku, tj. putnik (shtegtar). Kad je Husen-aga stigao u Koljosjan, našao je prazno mjesto. Zatekao je samo jednu kuću, Hoda, koji su prešli na islam i tu ostali. Međutim Kolja, prvak sela, zajedno s ostalim žiteljima, napustio je mjesto i stigao u selo Šendin kod Fana (Mirdita). Husen-aga je u braku sa ženom iz Stambola imao samo sina Mehmet-agu. Mehmet je imao dvije žene i dva sina: jednog lijepog, drugog tamnoputog. Od milošte njihov otac (Mehmet) prozvao je „bulica“ onog ljepšeg, a „korb“ (gavran), onog drugog. Većina stanovnika u selu su Korbe i Bulice. Došljaci u selu su Hasi, iz Hasa, zatim ubice koje su bile pod zaštitom Husen-age i kojima je dodijelio zemlju. To su tri roda: Rate, Omuri i Viši. Ovdje se nastanila i porodica Oručići iz Mamze,.

U drugoj kući nastanila se Sofija, koja je timarila konja Husen-age. Postoji legenda u kojoj se kaže da je Husen-aga zbog jedne greške prokleo Sofiju „da nikada nema dvije kuće“. Začudo, i danas postoji samo jedna kuća. Postoji i legenda o livadama Dardze koje je Husen-aga poklonio Džudž Biciju, kad mu je obećao ćerku. Kad je došlo vrijeme udaje, djevojka je rekla ocu: „Koji dio zemlje ćeš mi pokloniti? „Dat ću ti Livade Dardze“. Djevojka je rekla: „Oče, dao si mi pustu zemlju na kojoj se samo stoka napasa“. On je prokleo, rekavši: „Ko se hrani na pustoši, pust će i biti“. Tako je bilo. Stoka koja uništava ove pašnjake, bude i sama uništena.

Ubistvo Husen-age Štekuta:

Husen-aga je putovao s nekoliko momaka iz susjednog sela, Ujmišta.

Kad su ga upitali gdje će biti granica između njihovog sela i Koljosjana, odgovorio je tako što je bacio kamen u Crni Drim: „Granica sa Koljosjanom je ovdje“ (to jest do Crnog Drma). Selo Ujmišta je ostalo sa druge strane Drima (Tejdrinja - Preko Drima), tj. u Arnu. Na ovaj način Husen-aga ih je želio ostaviti na drugoj obali Drima, gdje su imali veliki komad zemlje, dok su na strani prema Kolosjanu dobili samo komad zemlje zvane Malćene. Zbog ovoga su se Ujmištani zainatili i noću ubili Husen-agu. Njegov mezar nalazi se u Ujmištu. Borba zbog granice između dva sela nastavljena je do kasno zbog čega je proliveno mnogo krvi.

Rod Spahi:

Sinan Mehmeti iz roda Bulice putovao je prema Solunu (Selaniku) i prolazeći pored Tikveša naišao je na aždahu koja se isprečila na putu. Turska je s obje strane puta postavila straže kako ljudi ne bi prolazili ovuda i kako ne bi bili uništeni. Straža je htjela zaustaviti i Sinana, ali se on nije obazirao na njih i nastavio je put.

Izašla je aždaha. Sinan je zamahnuo sabljom, odsjekao joj glavu i ubacio u torbu. Vijest o ovom događaju brzo je stigla do sultana koji je pozvao Sinana u Adrianopolj, prijestonicu Turske u ono vrijeme. Pošto je vidio glavu aždahe, sultan ga je upitao šta želi. „Želim da se izliječi moj konj koji je povrijeđen u borbi sa aždahom.“ Sultan ga je uputio u štalu da odabere najboljeg konja. Pošto je Sinan isprobao sve konje, i pošto se ni za jednog nije mogao odlučiti, sultanu je kazao da drugoga konja ne želi, već traži da se njegov konj izliječi.

Sultan mu je dodijelio titulu spahije, čime mu je pripala desetina svega u oblasti Tikveša. Sinan je bio obavezan da kao konjanik učestvuje u svim borbama prema uslovima koji su gore navedeni. (Tako se, a koljena na koljeno, nastavilo sve do vremena sultana Mahmuta, reformatora Turske, koji je janjičarima i spahijama ukinuo privilegije koje su imali. Sinan je cijeli svoj život proveo u Koljosjanu u kojem je i ukopan. Njegov mezar nalazi se u turbetu u Koljosjanu zajedno s mezarom derviša Ismaila (Deda Bulice), njegovog rođaka. Datum smrti

je označen na nišan-kamenu.“

(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Spahiu, Riza, “Historiku i fshatit Kolosjan” 1969, str. 2-3)

10. Domaj: “Mjesto na kojem su postavljeni temelji sela bilo je nekad pošumljeno ljeskovinom. Okolo se uzižu brda koja mjestu daju izgled jedne duboke jame i štite ga od zimske hladnoće. Kao takvo mjesto je veoma pogodno za zimovanje stoke. Prvi koji je stigao u ovo mjesto iz Tejdrina bio je čobanin koji se ovdje spustio zbog zime, ali se tokom ljeta ponovo vratio u Tejdrinu. U to vrijeme ovo mjesto se, po svemu sudeći, zvalo Soponejke, ali je porijeklo imena nepoznato. Čak i danas mnogi stariji mjesto zovu Dome Soponejka (Domet e Soponejkit).

Poslije više zima čobanin koji je stanovao u Soponejku odijelio se od braće i stalno nastanio na zemlji pored puta, čime je formirao prvu porodicu u novom selu, koje je kasnije postalo isključivo stočarsko, odnosno ovčarsko. Još iz tog vremena stanovnici Domaja su poznati po tradiciji čuvanja ovaca. Čak do prije pedesetak godina u ovom selu bilo je mnogo porodica koje su držale velika stada ovaca. I danas u selu ne postoji porodica bez ovaca, ali su stada rijetka i sa manjim brojem ovaca.

A što se tiče imena Domaj, smatra se da je nastalo po imenu popa Doma u vrijeme dok je selo još bilo hrišćansko. I danas se između dvije mahale u selu nalazi brdo koje se zove Kodra e Kishes (Crkveno brdo). Na tom mjestu nalaze se ostaci ljudskih kostiju koje svjedoče da se pored crkve u kojoj je bio pop Dom nalazilo groblje.“ *(AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Domi, Rakip, “Historiku i fshatit Domaj - lokaliteti Bicaj, Rrethi Kukës” 1963, str. 1, 2, 3. Vidi i Hoxha, Qamil. “Jeta dhe vepra ime...” , Tiranë 2008, str. 547)*

11. Resk: “U selu Resk u tursko vrijeme, kažu, bila je jedna stanica s tajnom službom koja se zvala „Res“. Nakon određenog vremena ime se mijenja i postaje Resk. Dok Mal Čene, nekadašnje selo s ovim imenom, koje je sad dio sela Resk, ima ovo porijeklo: U davno

vrijeme u selo je stigao ćehaja sa ovcama na zimovanje. Ali te godine zima je bila oštra i ćehaja, čije je stado brojalo 300 ovaca, ostao je bez hrane za stoku. Zbog toga su mu sve ovce crkle. Jedino su psi preživjeli, jer su jeli meso crkotina. Razočarani ćobanin napustio je ovo mjesto rekavši: “Ovo mjesto nije ni za šta drugo osim za pse.“ Prema ovoj legendi ostalo je ime Mal Ćene. Stanovnici sela su porijeklom iz Džana kod Skadra.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Domi, Muhamet, “Historiku i fshatit Resk” 1970, str. 1.2)*

11. Ljusna: “Porijeklo sela Ljusna dolazi od nekoliko starih rodova. Mjesto je osvojio Kukli-beg, koji ga je kasnije poklonio Hađoliju (debarskom paši) da vlada njime. Hađoli je tražio ćerku Kolja koji je stanovao u Gurakuqu (Crveni Kamen) kod Ljure. Kolja nije prihvatio Hađolija za prijatelja. Tada je Hađoli sa vojskom opkolio kuću Kolja i ugrabio njegovu kćer. Zbog toga su dva brata, Kolja i Pepa, pobjegla. Kolja je stigao u Draj Reč. Kasnije se pomirio s Hađolijem, koji mu je dodijelio zemlju na kojoj je i danas. Zajedno s Koljom došao je i njegov stariji brat Pepa... U početku je selo imalo samo dvije kuće: Kolje (Koljđine) i Pepe (Pepeše). Kasnije je stigao i Ćeta iz Gurakuća kod Ljure koji je ubio svog neprijatelja i nastanio se u Ljusnu... U selu Ljusna živi 8 rodova. Najstariji su: Pepoši, Koljđini i Ćete. Pepoši su se povezali sa Manima, Koljđini sa Ćikom, Bibom, Carem, Muratom i Dervišom. Ova naselja su formirana prije sedam koljena.” (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Bruka, Dervish, “Historiku i fshatit Lusën” 1963, str. 3.6. Vidi i Hoxha, Qamil “Jeta dhe vepra ime...”, Tiranë 2008, str. 570.)*

12. Nanga: “U prošlosti sjeverno od našeg sela, u mahali Krendze koja i danas postoji, bila je i mahala Barujaža, gdje je formirano selo Nanga i koja se izgubila bez traga... Porijeklo sela se objašnjava tako što su došle dvije osobe Pepa i Heren, koji su bili u službi begova Pape. Tu su formirane prve mahale Pepe i Hereni, koje i danas postoje. Doseljava se i rod Gaše porijeklom iz Tropoje, koji su na

početku stanovali u Arasu, mjestu koje se i danas nalazi na obroncima Galaiča (Gjalice). Vremenom su stanovnici ovih mahala sišli kod Krojnat e Malit jer su ih proganjali begovi Pape. Begovi Pape, koji nisu podnosili Gaše, bili su primorani da se odsele u Kosovo Polje. Gaše, zajedno s rodovima Pepe i Hereni formiraju selo po imenu Nanga kao skraćenicu imena „*Krojnat e Malit.*“ (AMK. *Kutia Historikët re fshatrave. Onuzi, Enver, “Historiku i fshatit Nangë - Lokaliteti Bicaq, rrethi Kukës” 1969, str. 1, - Vidi i Hoxha, Qa- mil “Jeta dhe vepra ime...” , Tiranë 2008, str. 555-561)*)

13. Canaj: “Blizu našeg sela ranije su bila sela: Fšćej, Bogdani, Bušati, Brati, Španski i Kolovozi. Stanovnici ovih sela su se zbog ratova iselili i promijenili mjesto. Ostali su i do danas temelji kuća i grobalja. Nepoznato je u kom su pravcu otišli. Kažu da su se iz Bogdana iselili u Skoplje, dok Fšćej je iseljen u današnji Kolovoz. Ne zna se tačan pravac iseljenja Bušata, ali se pretpostavlja da su otišli u Skadar. Kolovoz se iselio u današnji Kolovoz. Za Brati se ne zna pravac iseljenja. Oni su se iselili, jer je postojao zakon po kojem je ubica morao napustiti mjesto i ostaviti ga žrtvi. Ovo je bilo da se zaustave dalja ubijanja i osvete... U mjestu zvanom Kajme prije 450 godina postojalo je selo koje se zvalo Fšćej. Selo je bilo u dobrom stanju. Stanovnici su se bavili stočarstvom i poljoprivredom. U to vrijeme u selo je stigao beg iz Horosana (današnji Iran) kojeg je poslao sultan. Ime bega bilo Husen. On je po dolasku u selo kupio jednu zemunicu koja je nazvana Fšćej Husen-bega. Husen-beg je bio izaslanik sultana i administrator ovoga sela.

Husen-beg je imao ženu i dvoje djece, dječaka i djevojčicu. Dječak je bio stariji, djevojčica mlađa. Njihova imena nisu poznata. Fšćej je imao blagu klimu, te je Husen imao puno slugu i prijatelja. Pošto je kupio jednu zemunicu, pobratimio se sa svim seljacima i uspostavio zakone u selu.

Jedan sluga po imenu Džudž Bici je bio katoličke vjere. Došao je kao sluga u kuću Husen-bega. Bio je snalažljiv i naočit momak. Sin bega

je stigao zaenidbu a i ćerka stigla za udaju. Beg je odlučio da istoga dana oženi sina i uda ćerku. Sinu je vjerio djevojku još ranije, dok ćerka još nije bila zaručena. Kad je odredio dan svadbe i okupio svatove, počelo je veselje. Prije nego su krenuli po mladu, svatovi su igrali u dvorištu. Tada se beg sjetio odluke koju je nekad donio da će istoga dana ženiti sina i udavati ćerku. Pozvao je ženu i rekao joj: „Idi pozovi ćerku i reci joj da odmah izabere jednog od svatova za svog muža.“ Bogova žena je otišla kod ćerke i rekla joj: „Otac je odlučio da i tebe uda istoga dana kad ženi i sina, zato me je poslao da ti prenesem da izađeš i među svatovima izabereš svog budućeg muža. Djevojka je odgovorila: „Ja za muža želim Đuž Bica, ovog našeg slugu. „Ali on je sluga, čak je i katolik.“ Begova ćerka je ponovo isto odgovorila i ostala je uporna. Tada je begova žena prenijela svom mužu odluku ćerke. Begu se to nikako nije svidjelo, ali pošto je mnogo volio ćerku, nije joj htio pokvariti želju, pozvao je slugu i rekao mu: „Pripremi se, oženićeš se mojom ćerkom. „To je nemoguće, beže, ja sam tri godine služio kao u svojoj kući. Ovaj posao ne biva, ja djevojku smatram svojom sestrom. Beg je navaljivao i nije odustajao od svog prijedloga, te je sluga zatražio dodatno vrijeme. Rekao je: „Daj mi 24 sata dok odem do svoje kuće i pitam svoje ljude. U roku od 24 sata vratit ću se ukoliko budem živ. Ako se ne vratim, znaj da nisam živ.“ Sluga je krenuo prema kući, prenio porodici ovaj prijedlog, ali pošto njegova porodica nije mogla donijeti niti pozitivnu niti negativnu odluku, sazvano je selo. Selo je je ocu i majci kazalo da se sluga može oženiti, jer nema ničega lošeg u tome. Poslije 24 sata sluga se vratio kod bega i saopćio da prihvata oženiti se njegovom kćeri. Djevojka i beg su bili veseli zbog ovoga i započeli su stvari kako bi sluga postao musliman. Najprije su ga sunetisali, promijenili mu ime i dali novo ime Derviš. Nakon svadbe sluga je napustio selo Fšćej i preselio se u susjedno selo, oko 2 km niže, koje se danas zove Mustafaj, sadašnja kuća Seljama Kurdine. Sluga je još prvog dana nakon ženidbe, sa svom imovinom koju je dobio od bega, prešao živjeti dolje. Sutradan rano ujutro Husen-aga je naredio ženi da pogleda kako izlazi dim iz odžaka

oba para (sina i mlade i ćerke i zeta). Dim iz odžaka begovog sina išao je pravo nagore, dim iz odžaka kćerke i zeta išao je u stranu. Beg je odmah zaključio: „Dim iz odžaka sina ne pokazuje dobar znak, dok onaj kod ćerke i zeta pokazuje jako dobre znake.“ Prošlo je nekoliko godina poslije. Beg i njegova žena su preselili. Potom su i sin i njegova žena umrli. Derviš je krenuo da uzme bogatstvo svoga punca, ali selo Fšćej nije dozvoljavalo, te je morao otići u Džudž u oblast Fan, u svoje selo, i zatražiti pomoć. Seljani su prihvatili da ga pomognu, ali pod uslovom da pokretnu imovinu uzmu za sebe, a da on zadrži samo imanje. Pošto su se složili, povelu su mnogo snažnih muškaraca naoružanih sabljama za borbu i 200 mazgi kako bi natovarili robu koju će uzeti. Nisu došli kao vojnici, nego kao prosjaci. Napali su iznenada i noću i sve uništili, poubijali i zapalili. Svi koji su se mogli spasiti pobjegli su odatle. Natovarili su 200 mazgi i otišli u Džudž... Seljani oko sela Bicaj (Canaj, Osmanaj, Mustafaj), koja su ono vrijeme bila zajedno, obrađivali su zemlju u Bušatu. Njive Bušata su sijali žitom i svakog proljeća su žene žnjele organizirano. Tokom dana su žnjele, a noću se vraćale u svoja sela. Selo Bušat je bilo veliko i u njemu je bilo mnogo mladića. Mladići sela Bušat su se počeli ružno ponašati prema ženama koje su žnjele. Žene su žnjele i vezivale snopove, dok su mladići iz Bušata sjekli vezice. Tako je bilo danima. Pored puta od Bušata prema njihovom selu bilo je puno dudova čije su se grane širile iznad puta. Uveče bi se momci iz Bušata popeli na dudove i gađali dudinjama žene koje su se vraćale sa njiva. Njihove šamije bile su uprljane. Žene nisu govorile o ovom događaju da se ne bi izazvala svađa, nego su nastavile raditi i svakog dana ponovo vezivale jučerašnje snopove. Jednoga dana, dok je nosila ručak ženama, jedna je djevojka primijetila posječene vezice. Zapitala je žene ko je to učinio. Žene su odgovorile: „Momci iz Bušata, to nam čine svakoga dana, ali nismo kazivale da ne bi došlo do zavade.“ Djevojka je pojurila iz i najvećom brzinom stigla do sela. Djevojka je bila iz roda Braha. Otišla je i pronašla Ali Braha, čovjeka u godinama ali odvažnog. Ali Braha je plastio sijeno na mjestu na kojem je danas

kuća Muharema Teme. Djevojka je glasno povikala: „Djeca se poigravaju s vašim ženama, dok vi plastite sijeno.“ Ali Braha nije čekao drugu riječ. Skočio je sa stoga i pozvao selo na borbu. Mnogo je ljudi krenulo za njim. Usput se sreo sa Muhirdarom (čovjekom iz današnje Sinamate). Muhirdar je bio na konju. Kad je vidio kako ljudi izbezumljeno jure da što prije stignu u Bušat, pitao ih je: „Kuda ćete?“ Oni su kazali u čemu je stvar. I on je krenuo za njima i savjetovao ih da rade na sljedeći način: „Mi ćemo otići kao na dogovor, ali, ako je potrebno, ratovat ćemo. Kao znak za početak će biti kad ja jednog udarim štapom, tada treba započeti tuču.“ Otišli su na mjesto. Momci iz Bušata su izgovorili teške riječi Muhardaru i ostalima. Ovaj je jednog udario štapom i borba je počela. Bilo je mnogo mrtvi, dok su preživjeli krenuli u nepoznate pravce. Tako se iselio Bušat...

Na ovom mjestu je bio i Brati, čak je, kažu, imao 40 kuća. Zavada sa selom Brati se dogodila ovako: Žene iz sela su jednom nedjeljno prale rublje na potoku i izvoru Mustafe. Uvijek kada su žene prale rublje, mlada djeca iz Bratija su odlazila tamo i bacala rublje na zemlju pjevajući ružne pjesme. Bilo je prijateljskih dogovora da se ovo više ne događa, ali se isto ponovilo. Jednoga dana podiglo se selo Bicaj i borbom savladalo selo Brati. Ostavili su samo dvije porodice koje su bile mirnije i od njih je nastalo današnje selo Brati. Borbom je raseljeno i selo Bogdani. Ostala je samo jedna kuća od koje su nastali Šehleri.

Priča se da su borbom raseljena i sela Kolovoz i Španak, te je tako dobijena današnja teritorija sela. Bilo je borbi i sa Mholom, ali se oni nisu iselili već su i danas tu. Priča se da su se ljudi, kad je zavladala bolest kuga, pokrenuli u brda kako bi se spasili ove epidemije... U selu žive sljedeći rodovi: Bogdani, Bilali, Fezalari, Sinamati, Nuhialari, Krdžalari, Brate, Brahe, Halile, Mehmete, Hodžalare, Đane. Pretpostavlja se da je porijeklo rodova ovakvo: Can je imao tri sina: Hasana, Mehmeta i Brahu. Smatra se da je imao i Đanu, ali je ovaj ispao bledunjav. Hasa je formirao veliku mahalalu s troje djece: Ismailom, Bilalom i Nuhom. Ibrahim je imao dva sina Matu i Aliju.

Od Mate su današnji Sinamati a od Alije Hodžalari. Od Bilala su današnji rodovi Bilale, Fezalare i Barjaktare. Nuhija je ostavio rod Nuhijalare. Mehmet, drugi sin Cana, je ostavio današnje rodove Murate i Kadriju. Današnje Brahe su od Brahe od kojih su se odvojili i Sokoli, dok je, kažu, Đana amidža ovih rodova. Tako, prema kazivanju, ispada da je bio čas brat Cane, čas njegov sin. Rodovi: Bogdani i Brati su starosjedioci. Krdžalari znaju prijetke do jedanaestog koljena, računajući i malu djecu.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Kërxfhaliu, Xhemal, “Historiku i fshatit Canaj - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës.”* 1969, str. 1-7. Vidi i Hoxha, *Qamil “Jeta dhe vepra ime...”* Tiranë 2008, str. 547-550)

14. Mustafaj: Na teritoriji na kojoj se danas prostire selo Mustafaj, prema legendi, bilo je manjih naseljenih centara. Tako, sjeverno od sela, na obodu planine Galaič (Gjallica), i danas se mogu vidjeti tragovi temelja sela Brate, koje je imalo preko 30 kuća i koje je nestalo u vrijeme kada se počelo razvijati selo Bicaj. Najveća kuća Čauša iz Brata je zauzeta od strane Sadik Dželjilj Mustafajaja zajedno sa Zenelj Hasom. U selu je ostala samo jedna kuća koja je bila u prijateljskim odnosima sa Mustafajima. Danas su od te kuće nastale su još 4 -5 drugih koje zovu Brate.

Na jugoistoku nalazi se centar u kojem stanuje rod Fćejak. Stanovnici ih zovu Fćehake (7-8 kuća). Silom su protjerani iz Bicaja, ne znaju gdje su otišli. Na jugu je stanovao rod Muholjaj, koji su ovdje pristigli oko 1200. godine zbog krvne osvete. Danas je to jedna mahala u našem selu. Ovaj rod nisu protjerali Bici. Narod govori da je oko 1550. godine, u vrijeme poslije Skenderbega u selo došo Husen-aga Šteku, kao propovjednik islama i nastanio se u selu Koljosjan. On je bio iz Persije. Nakon nekoliko godina uzeo je jednog slugu iz Mirdite koji se zvao Džudž Bici. Vremenom se Džudž Bici zaljubio u ćerku Husen-age, Lejlanu. Kad je ovo stiglo do ušiju Husen-age, kćerku daje Džudžu, dio zemlje u Bogdanu, jednu kravu i promijenio mu je ime u Derviš Bici. Tako se oženio i nastanio u mjesto koje se danas

zove Mustafaj. U jednoj drugoj varijanti kaže se da je Džudž Bici bio sluga kod Bogdana (rod koji je ovdje živio prije Džudž Bicija) i otišao je kod Husen-age tražiti njegovu kćerku za Dudža Bicaja. Husen-aga mu je daje i ovaj se nastani u mahali Osmanaj. Derviš je imao tri sina: Hasana, Mustafu i Osmana. Kad su sinovi porasli, podijelili su se, tako da je Hasanu pripao dio na kojem se danas nalazi selo Canaj, Mustafi dio na kojem je danas selo Mustafaj a Osmanu dio gdje je danas selo Osmanaj. U ovom selu se nalazi i grob Derviša Bicija.

Rod Bici se nastavio brzo širiti. Pomoglo im je i što su bili planinci a pomogla im je i Mirdita. Tako je započela borba sa susjedima, čas pravedna čas nepravedna, tako da su jedan za drugim protjerani susjedi Bušati, Brati, Fćejaku, Španaku, Tršenaku, Kolovozi, Reči i dr.” (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Zela, Gani, “Historiku i fshatit Mus- tafaj” - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1963, str. 2, 3 Vidi i Hoxha, Qamil “Jeta dhe vepra ime...”, Tiranë 2008, str. 547 - 550*)

15. Bušat: „Pripovijeda se da su nekadašnji stanovnici ovog mjesta silom raseljeni u Bušat kod Skadra. Današnje selo čine pridošli stanovnici iz sela Canaj, Mustafaj, Gabrice, ukupno 7 rodova.” (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Hoxha, Zaim, “Historiku i fshatit Bushat” - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1963, str. 1. Vidi i Hoxha, Qamil “Jeta dhe vepra ime...”, Tiranë 2008, str. 546*)

16. Osmanaj: “Prvi žitelji sela bili su Bogdani, koji su stanovali na mjestu gdje se danas prostiru sela Canaj, Mustafaj i Osmanaj. Selo nije imalo ime, već je poznato samo po imenu roda u oblasti. Oko 1567. godine (računato na osnovu 12 koljena) Džudž Bici je došao iz Mirdite i radio kao sluga kod Mahmut-age Bogdana. Džudži je bio mlad. Proveo je nekoliko godina kod Mahmut-age. Kako izgleda, ostavio je dobar utisak. Mahmut-aga je htio pojačati prijateljstvo tako što je slugi ponudio kćerku za ženu. Momak je bio povrijeđen od age, pa je djevojku nazvao svojom sestrom. Dudž je bio visok, lijep. Došlo je vrijeme za ženidbu. Došla mu je prilika i sreća da se oženi

kćerkom Husen-age Štekuta. Prema usmenoj predaji, Husen-aga je bio iz Horosana u Persiji. Bio je poslat kako bi proširio turski uticaj u ovoj oblasti. Nastanio se u današnji Koljosjan kako bi održavao veze s prvacima mjesta. Husen-aga je imao jednog sina i jednu kćer. Kad je ženio sina, pozvao je na svadbu i Mehmet-agu. Mehmet-aga se srpremio za svadbenu veselje. Pored ostalih, poveo je i mladog Džudža Bicija. Džudž je ostavio snažan utisak na aginu kćerku i jako joj se svidio. Zatražila je od oca dozvolu da se uda za njega. Otac joj je dozvolio i na taj način je nastala veza između Husen-age i Džudža Bicija. Prije toga se, uz dozvolu rodbine, Džudž Bici preobratio u muslimana. Svadbu je pomogao i Mehmet-aga koji se nastanio u Današnji Mustafaj. Tu se obavila i svadbena ceremonija. Husen-aga se interesirao za sudbinu kćerke i zeta. Izašao je da vidi kako odžak izbacuje dim. Govori se da je dim izlazio na sve strane, čak i prema dolini u kojoj su današnja sela Canaj, Osmanaj, Mustafaj. Husen je zaključio da će par napredovati i da će se mnogo raširiti. Usmena predaja je potvrđena tako da unuci i praunuci Džudža broje oko 300 kuća i tri sela. Džudž je poznat po imenu Derviš, nakon prelaska na islam. Imao je tri sina, Cana, Mustafu i Osmana. Kad su porasli i podijelili se među sobom, zauzeli su različite oblasti. Mustafa je ostao na mjestu i tu je selo Mustafaj. Can je naselio mjesto Canaj, Osman selo koje se danas zove Osmanaj, tako se rodilo ime našeg sela Osmanaj.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave*, “*Historiku i fshatit Osmanaj - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1969, f. 1. Vidi i Hoxha, Qamil “Jeta dhe vepra ime...”*, Tiranë, 2008, str. 547 - 550)

17. Zal Ljusna: “Ova oblast bila je pod vlašću Hodžolija (debarskog paše). Kasnije je ovaj predaje Kukli-begu, uz rentu. Ovo mjesto je bilo bogatije, bilo je obraslo šumom i povoljnije za stočarenje. Nisu postojale sadašnje surove dubodoline. Kukli-beg je bio zavisao od Hodžolija. U to doba je Hodžoli tražio oženiti se kćerkom Kolje koji je stanovao u Ljuri (Guri Kuč). Kolja nije prihvatio za prijatelja Hodžolija. Tad je ovaj opkolio selo Ljusna u Ljuri gdje je živio Kolja

a bratom Pepom. Oni su uništili selo, uzeli kćerku Kolje, ali su Kolja i Pepa pobjegli. Po nagovoru djevojke (čije je ime nepoznato) Hodžoli je odlučio pomiriti se sa Koljom i Pepom. Nakon sporazuma Kolja i Pepa su prihvatili prijateljstvo. Hodžoli im ja kao nagradu dao mjesto na kojem su danas sela Ljusna i Zal-Ljusna. Oni su ovo mjesto tako nazvali prema imenu mjesta iz kojeg su došli u Ljuri (Gura Kuč). Tako su nastali rodovi Pepoš i Koljđin. Kasnije su pristigli još neki rodovi, na primjer Đeta koji je, također, živio u Gura Kuču. On je, nakon jednog ubistva, napustio mjesto i naselio se u Ljusnu u kojoj su već došli Pepa i Kolja. Kasnije je, takođe iz Ljуре, došao Čiko koji se udružio sa Koljom i nastavio da živi zajedno sa njima. Iz Selite je došao Cara i udružio se sa Đetom. Od ovih rodova potiču svi rodovi u Ljusni. Svi rodovi su došljaci, dok su neki rodovi, kao Mane, grana Pepe. Rodovi Leši, Biba, Lika potiču od rodova Kolja i Čika, dok su su rodovi Ljaši i Murati proizišli od rodova Đeta i Cara.” (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Korbi, Osman, “Historiku i fshatit Zall - Lusën - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës. 1969, str. 4, 5.)*

17. Gura: “Porijeklo našeg sela narod objašnjava tako da su preci došli iz Beriše kod Arna, iz Arne u Kalis i iz Kalisa u Guru. Rod Simon i rod Nikoli su došli iz Krasnića u Mirditi u Kalis i onda u Guru. Rod Donje Mahale je stigao iz Bosne u Mirditu, zatim u Kalis i najzad u Guru. Zbog ovih promjena naše se selo proširilo i kuće su razbacane. Naše selo je promijenilo mjesto iz Kalisa u Guru. U našem selu su tri roda: Sajme, Nikole i Donja mahala. Najstariji rod je Donja mahala. Svi rodovi su došljaci iz Kalisa. Selo ima ove mahale: Boje, Drize, Šehlere, Prende, Šahine, Marke, Noke, Sulje, Keče, Ljite, Sufe. Najstarija mahala je Boje. Najmlađa je Šahine.” (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Shira, Ramadan, “Historiku i fshatit Gurrë” - lokaliteti Bushtricë, rrethi Kukës. 1963, str. 3, 4.)*

18 Škinak: “U davna vremena postojali su neki veliki rodovi tada poznati kao *katundi*, kao što su bili katund (zaselak, katun) Đoči,

Madžari, Kolja, Bolta, Šteku i Peči. Ova sela su napuštena još u starpo vrijeme, jer ljudi nisu bili u stanju prezimiti. Priča se da je u davno vrijeme jedan došljak, koji je imao tri sina, tokom zimskih mjeseci silazio u toplije krajeve. Išao je čak i do Turske i drugih zemalja. Jedne godine, dok su se djeca pripremala za odlazak, otac im je rekao: „Prije nego odete obezbjedite mi sve što je potrebno za zimu.“ Ispunili su mu želju i krenuli. Ovdje je rano počela zima s velikim snijegom i mrazom. Starac, kako bi sinovima pokazao koliki je snijeg pao, pokrio je jedan dio snijega i mraza granama. Kad su sinovi došli krajem maja, ispričao im je kakva je zima bila tu. Na tom mjestu nisu smjeli ostati tokom zime, te su odlučili napustiti kraj. Djeca su poslušala oca i natovarili konje sa stvarima koje i pobjegli u pravcu Tetova i Skoplja, gdje i danas žive. Ovo svjedoče i zidine starih kuća u centru sela od kojih je jedan dio zatrpan trnjem. Vidje se i dijelovi česama sa kojih su punili vodu, te mjesto na kojem su čuvali usjeve. I sadašnji put je na mjestu staroga puta. I staro groblje je kod Fšare, dok je groblje Đoca kod Ara e Kotare.” (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Tosuni, Han, “Historiku i fshatit Shkinak - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës, 1963, str. 2, 3.4)*

19. Paljuš: “Cijelo selo Paljuš se sastoji od ovih rodova: Paluš, Činame, Pote, Ljoči, Ferati. Rod Paljuš, koji sačinjava glavni dio sela, došao je iz Oroša u Mirditi. Najprije su se smjestili na mjestu zvanom Kuća Paljuša, usred sadašnje šume. Odatle su se prebacili u centar sela i kasnije, povećanjem sela, pomjeraju se zauzevši polovinu sela. Rod Činame je došao iz Suroja i, najprije, naselio sjeverozapadni dio sela koji se zove Groblje. Rod Pote je došao iz sela Buštrice i odvojio se od roda Rokoman iz ovoga sela. Prvo su se nastanili na sjeveru sela, na mjestu zvanom Štepija e vjetra (Stara kuća). Odatle se prebacuju u centar sela. Rod Ljoče je došao iz Ujmišta. Ovaj rod je od početka na istom mjestu. Nešto je proširen. Rod Ferataj došao je iz Kalisa (Geštenje). Prije sto i više godina njihov prvak je stigao u selo. Bio je prijatelj sa Rahmanom Pote. Selo mu je dodijelilo komad zemlje, tako

je postao stanovnik sela (Paljuš).” (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Palushi, R. Selim, “Historiku i fshatit Palush - lokaliteti Bushtricë, rrethi Kukës”, 1963, str. 2, 3.*)

20. Matrandž: “U početku se selo sastojalo od 4 roda; tri roda su danas tu, dok se jedan ugasio. Ta 4 roda su: Kolja, Grboli, Drađa i Kovači. Porijeklo ovih rodova nije sa sigurnošću utvrđeno. Sad je selo uvećano, jer su došli i drugi rodovi kao što: Hasa, Ljita, Šahini i Jata. Priča se da su ovi rodovi došli iz Beriše i nastanili se u Has. Iz Beriše su se neki naselili u Kalis, Vilju i tek onda u Matrandž. Ovdje su stigli oko 150 godine ranije (prije 5 koljena). Govori se da je nekad selo bilo veće, ali ga je uništio Kukli-beg, koji je bio iz Opolja (Jugoslavija). On je pobio i posjekao mnogo ljudi u svim oblastima. Narod govori da je uništio sjeme narodu i da se u selima Vilje samo jedna porodica spasila. Selo je stradalo i od jedne bolesti koju narod zove mortaja (kuga). Bolest je poznata i po nazivu „nusa e re“ (nevjesta) i tada je umrlo mnogo ljudi. Narod se razbježao u brda i planine. Narod priča da su bile dvije kuge - Velika i Mala. Prvo ide Velika, a za njom i Mala. Velika zove Malu i govori joj da će je čekati na putu. Mala odgovara: „Čekam te kod Šejh Osmana u Fšatu (selo udaljeno sat i po od Matrandža). Šejh je bio sposoban, pa je uhvatio Mortaju (kugu). Ona se molila šejhu da je propusti na drugu stranu. Tako se bolest udaljila. Selo je u početku bilo na južnoj strani, kasnije se proširilo na sjever i istok.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Hereni, Xhelil, “Historiku i fshatit Matranxh – loka- liteti Bushtric” rrethi Kukës. 1963, str. 6.*)

21. Vilja: “Prema predaji, naše selo je imalo oko hiljadu kuća. Prije pet vjekova bila je velika bitka sa Kukli-begom u kojoj je stradalo čitavo selo. Jedan dio sela se tada iselio u Italiju, Grčku Tursku itd. Poslije je u selu vladala bolest kuga (mortaja) iza koje su u selu ostale samo 4 kuće. Odvajanje ovog sela od nekog drugog sela ne pamte ni najstariji ljudi u selu. Od sela su se odvojile samo neke mahale i

formirale selo sa imenom Baruč.“ „...Selo Vilja ima ukupno 5 rodova: Dragoši, Hase, Tote, Jate i Bile. Najstariji rod su Dragoši. Pridošlih rodova nema. Rod koji se ugasio je Čejči. Rodovi koji su se djelimično iselili su Tote i Hase prije 60 godina. Oni su otišli u selo Đeđe (Tota), dok su Hase otišle u selo Matrandž – Buštrica.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Domi, Arif, “Historiku i fshatit Vilë - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës”. 1963, str. 1. Vidi i Hoxha, Qamil “Jeta dhe vepra ime...” , Tiranë 2008, str. 545)*

22. Fšat: “Rod Seferi, s granom Mezini, i rod Toleni smatraju se domaćim i prvim rodovima koji su naselili ovo selo. Govori se da su Seferi, prije prelaska na islam, bili popovska kuća a da su Toleni bili zamjenici popa. Nakon primanja islama, Seferi je postao imam džamije i tu je dužnost obavljao dugi niz godina, dok je Mezini bio njegov pomoćnik – mujezin u džamiji. Isti objekat koji se koristio kao crkva, dok je selo bilo u hrišćanstvu (po svemu sudeći pravoslavnom), koristila se kao džamija (sa neznatnom adaptacijom, sve do nedavno). Ostali rodovi su došljaci. Prvi iz rodova Bici i Šehu (braće među sobom) došli su iz sela Ara (od roda Doč) prije deset koljena. Rod Dars je došao iz Zal-Darde kod Peškopije, rod Štin iz Draj-Reča, rod Kovače iz sela Buzemade.“ „U prošlosti su u ovom selu živjeli i rodovi: Lala, za koje kažu da su bili jedna kuća, ali velika sa 40 naoružanih ljudi. Za ovaj rod kaže se da su bili ljubomorni u čuvanju granica sela. I danas se čuje Vari i Lales (Grobovi Lalinih), tri groba na granici sa susjednim selimana – jedan na granici prema Ljusni, drugi na granici prema Buštrici i treći na granci prema Krue te Bard. Prema kazivanju, ovaj rod je nestao prije 6 koljena zbog epidemije. Rod Đač, za koji se ne zna kako je nestao. Rod Vrajni za koji se, takođe, ne zna ništa više. Rod Tuša se iselio iz ekonomskih razloga. Rod Tolja se posljednji iselio iz ekonomskih razloga.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Shehu, Alia, “Historiku i fshatit Fshat - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës”. 1973, str. 2, 3, 4. Vidi i Hoxha, Qamil “Jeta dhe vepra ime...” , Tiranë 2008, str. 571 - 572)*

23. Buzmade: “Selo je dio male oblasti doline Čale i velike oblasti Kaljaje Dode...” U ovoj oblasti napušteno je selo Šula (Kalis), zbog klizišta. Selo je imalo 300 kuća. Ostao je samo Bajram Ahmeti; ostali su otišli u Jugoslaviju. Letni (Čale) se iselilo prije nekoliko godine i otišli su u Skoplje. Pobjegli su zbog krađa koje su se bile česte u to vrijeme. Ovo selo su često krali, jer je imalo mnogo stoke.“ ... “Priča se da su u selu svi bili katolici, osim dvije kuće muslimana. Selo je imalo 90 kuća. Zahvatila je bolest po imenu murtaja (kuga) i pokosila više od polovine sela; ostalo je samo 35 kuća.“... „Danas u selu živi sedam rodova: Brese, Dure, Vlku, Hode, Tole, Mate i Lale. Rodovi Dure i Vlke su najstariji rodovi. Lale su iz Reča, Tole iz Debra, Brese iz Arna. Nestali su rodovi: Capri, Viši, Đuši, Mamči i Coši, iz nepoznatih razloga.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Cena, Hasije, “Historiku i fshatit Buzëmadhe - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës”*. 1969. str. 1, 3.) ili: “Na početku su se stanovnici naselili na obodu jedne planine koja je bila obrasla gustom šumom (buze: obod, mal: šuma). Kad su se ljudi naseljavali govorili su da žive na obodu planine (buze mallit). Tako je nastalo ime našega sela. U početku selo je bilo veoma malo. Ali, kako pričaju stari, vremenom su se ljudi doseljavali i stvarali nove mahale, tako da je selo dostiglo broj od 100 kuća.

Najstariji rodovi u selu Buzmade su: Dure, Brese, Vlke, Hode, Mate i Tole. Rod Dure je najstariji od svih rodova. Prema predanju ovaj rod je ovdje naseljen prije 700-800 godina iz Gura Kuča zbog ubistva. Rod Brese je stigao iza Dura iz Preze kod Tirane i nastanio se u njihovoj blizini. Rod Vlke je došao iz Debra. Rod Hoda je došao iz Arna. Rod Lale su došli prije 400-500 godina iz Reča. Rod Mate je porijeklom iz Mata. Rod Tolja je došao iz sela Blice u okolini Debra. Kao što je gore navedeno, dolaskom ovih rodova selo je poraslo. Međutim, kasnije, zbog teških ekonomskih uslova i raznih bolesti mnoge su porodice nestale, dok je jedan dio iseljen u okolne zemlje. Mnoge mahale i rodovi su potpuno nestali u vrijeme kuge koja je

harala selom. Nestali su rodovi Teši, Capli, Momzi. Tako je najveći dio ovih rodova pomro, samo je nekoliko njih preživjelo i bili su primorani iseliti se van zemlje u Tetovo, Skoplje, Rodušu i dr.

Ovo se dogodilo prije 500 godina. Prema usmenoj predaji, bili su hrišćani a kasnije prešlo na islam. To svjedoče i mnoga imena kao što je „Varet e Kaure“(Kaursko groblje). Čak je postojala i jedna crkva, što potvrđuje da su ovdje prije živjeli hrišćani.

Na zapadu sela bio je jedan mali katun u kojem je živio rod Dune. Ovaj katun je potpuno nestao. Priča se da su mnogi ljudi ostali neukopani zbog epidemije koja je harala krajem. Preživio je samo jedan starac koji je kasnije umro, tako da je katun potpuno nestao. Ovo se dogodilo prije 300 godina. I danas se vide ostaci ovog katuna.

I mjesto zvano Kulote bilo je naseljeno, ali pošto ga je zahvatila kuga i ono je opustjelo. Na istoku nekadašnjeg katuna je polje s imenom Vraje.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Tota, Selim, “Historiku i fshatit Buzëmadhe”*. 1974. str. 4-8.)

24. Čalje: „Treba napomenuti da je katun Vau (nekadašnje ime sela Čalje) prije mnogo godina imao 91 kuću a katun Matrandž je imao 40 kuća; imali su zasebna starješinstva. Kad su se Matrandž i Čalje iselili i kad su se obje strane smanjile, ujedinili su se i danas postoje kao jedan katun - Čalje-Matrandž. Najstariji rodovi su Ivane, Mesojate (doseljeni iz Grike Mura kod Peškopije), rod Matrandž doseljen iz Alije u okolini Peškopije, rod Šehleri iz okoline Đakovice, dok su rod Koke od istog roda koji danas živi u katunu Škinak.

Rodovi koji su se potpuno iselili su: Kice, Manče, Maroji, Letne, Lole, Barne, Maršenje, Vraje, Kovače, koji su iseljeni prije oko 200 godina u Gostivar, Skoplje, Tetovo. To potvrđuju unuci ovih rodova koji su napustili katun.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Gjini, Veli, “Historiku i fshatit Çajë - lokaliteti Bushtricë” rrethi Kukës*. 1963, str. 3, 4.)

25. Đede: „...Ovdje je bilo i starosjedelaca, ali se sada niko od njih

ne živi ovdje. Sadašnji stanovnici su rodovi koji su kasnije doseljeni. Govori se da je selo imalo više od 70 kuća. Sastoji se od rodova (onih najstarijih) Kalece, Kačupe i Bočane. Od ovih rodova nije ostala nijedna kuća, jer su svi iseljeni u Tursku, Skoplje i druga mjesta. Govori se da su se iselili zbog zime. Govori se da je neko iz roda Bočan na dan Đurđevdan, 6. maja, sjekao grede sa tavana za ogrev jer se nije moglo ići u šumu zbog snijega i da su zaklali kravu kako bi se prehranili. Te su godine odlučili napustiti mjesto. Vjeruje se da su drugi rodovi napustili mjesto zbog Kukli-bega i da su otišli u Italiju, Grčku i druge zemlje. Kukli-beg je bio turski paša kojeg je narod zapamtio po strogoći. On se zakleo u vjeru i zaprijetio da će svakom posjeći glavu. Pozvao ih je u Prizren i tako uradio, da bi dao poruku ostalima. Kao tragovi ovih rodova su toponimi kao Kroi i Kalece, Varret e Kačupe, Arat e Bočane, Muret i Stanet e Bočane.

Govori se da je i mortaja (kuga) uništila selo prije 500 godina. ... U selu danas žive ovi rodovi: Mani, Škurti, Puci, Tota, Kotari i Mezini. Najstariji rodovi su Mani i Škurti, a nešto kasnije su došli Puci, dok su Tote i Kotari ovdje stigli prije 3-4 koljena. Rod Mezini je stigao iz katuna Fšat prije 40 godina i sastoji se samo od jedne kuće. Nepoznato je odakle su došli rodovi Mani i Škurti. Smatra se da su Puci došli iz Hasa, mada ovakav rod ne postoji u Hasu. Mana i Puca ima i u katunu Zimer blizu Peškopije. Rod Tota je iz Vilje i stigao je prije 4 koljena. Prvi iz ovog roda bio je Kurt Tota. Došao je ovdje sa četiri svoja sina. Rod Kotari je stigao iz Kalisa prije 4 generacije.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Bajraktari, Ahmet, “Historiku i fshatit Gjegje - lokaliteti Bushtricë, rethi Kukës” 1963, str. 4.)*

26. Baruč: „Naše selo ima ove rodove: Hase, Dragoši, Tota, Bila. Najstariji rodovi su Dragoši i Hase, dok je najmlađi rodovi Tota i Bila. Selo ima tri mahale: Baruč, Hase, M'žuž. Najstarija mahala je Baruč, dok su kasnije naseljene mahale M'žuž i Hase. Došli su prije pet koljena.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Qinami, Baftiar, “Historiku i fshatit Barruç - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës” 1973,*

str. 5.)

27. Brekinje: „U oblasti koja zahvata i selo Brekinje, na sjeveru se nalazilo selo s imenom Borovjan. Ovo selo nestalo je zbog kuge. Još se mogu vidjeti gomile srušenih kuća kao ona Papuča Čaje (obučara), a na jugu Borovjana grob Hazraute (žene)... Selo Brekinje je naseljeno mješovitim stanovništvom. Jedan dio čine starosjedioci, dok su drugi došljaci iz Skadarske Malesije: iz Kopljaka i iz sela Škeze ili Skeje. Stanovništvo čine rodovi Velje, Dafku i Ljece. Ovo su najstariji rodovi. Prije 300 godina ovim redom idu generacije (pojasevi): Čelja, Isljam, Mitra, Haziz, Ljami (Isljam), Ljeza, Haziz, Isljam, Nebija, Ljutfija.

Prvi koji su stigli iz sela Škeze su: Čelja, Alija, Mani, zajedno sa njihovim ocem Skejom. Legenda o njihovom iseljenju iz Škoze je ovakva: Starac Skeja je jednog dana pozvao argate. Od susjeda je uzeo jednu zdjelu (posudu) kako bi pripremio večeru. Susjed nije htio dati zdjelu Skeji pod izgovorom da će mu je ovaj razbiti. Skeja je dao riječ da će, ukoliko se zdjela slomi, napustiti mjesto i iseliti se. Za nesreću zdjela se razbila. Sutradan je Skeja, kako bi održao datu riječ, napustio svoj kraj i krenuo na put. Poslije nekoliko dana putovanja stigao je do jednog mjesta na kojem je napravio kolibu od slame gdje se danas nalazi selo Brekinje. Starosjedioci Velja, Dafku i Ljeca, saznajući za njegov dolazak, prihvatili su ga jer su ga smatrali čovjekom koji drži zadatau riječ. Sutradan su, prema običaju, seljani izašli da vide kako izlazi dim iz Skejine kolibe. Po predanju dim je formirao jedan pravi stub a potom je dunuo vjetar koji je dim raznio na sve strane stigavši i do drugih sela u dolini. Seljani su povjerovali da će se rod Skeja širiti i napredovati. Tako je bilo. Njegovi nasljednici, bilo ih je petero, brzo su se razvili, tako da su se dvojica nastanili u Topoljanu i toliko povećali broj kuća da je ukupan broj djece i potomaka Skeje dostigao gotovo 300.“

„U selu Brekinje žive rodovi: Zuberoli, Manalari, Alialari, Čupalari, Danalari, Holalari, Memetalari, Čelalari i rod Dafku. Među najstarijim

rodovima su Velja i Ljeca, koji su dio roda Zuberola i roda Dafku, dok su ostali rodovi došljaci iz sela Škeze iz okoline Skadra. Iz sela Brekinje nestali su ovi rodovi zbog ratova i raznih bolesti: Višalari, koji su oslabili rodove Ljece i Velje. Od roda Alialara se iselio podrod Kejalari i nastanio se u Tetovu u periodu 1913-1916. godine.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Dafku, Zenel, “Historiku i fshatit Brekijë - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës.” 1963, str. 2, 3)*

28. Novo Selo: “Govori se da je prije 500 godina selo bilo naseljeno Albancima hrišćanske vjere. To potvrđuju i ruševine crkava koje se i danas nalaze u blizini sela. Te ruševine su: 1) 100 metara južno od sela; 2) 1500 metara zapadno od sela; 3) na jugozapadu od sela nalaze se ostaci starog grada poznatog po imenu Gradište. Istočno od sela su ruševine jedne tvrđave koja je služila za odbranu grada. Ostaci tvrđave su oko 2 kilometra od sela.

Ali, kad je Turska okupirala Albaniju, stanovnici sela su se iselili i selo je jedno vrijeme ostalo pusto. Tako je Sultan Mehmed II teritoriju ovog sela poklonio kao feud Kukli-begu. Govori se da su sadašnji stanovnici ovog sela došli iz raznih oblasti Albanije i čine 4 glavna roda: Bašaj, Točilaj, Nokaj i Mataj. Ovi rodovi su ušli na posjed bega kao zemljoradnici i formirali novo naselje koje su susjedi nazvali makedonskim jezikom Novo Selo. Rodovi su došli: Baše iz Štične kod Kuksa, Točile iz Kruezija kod Puke, Noke iz Čidne kod Peškopije i Mate iz sela Ljise kod Burela.

Međutim, kasnije nisu priznavali bega kao vlasnika posjeda. Zbog toga je beg sklopio dogovor sa turskom vladom koja je poslala bimbašu sa 100 vojnika da pohvata protivnike kao što je bio Isuf Točila sa družinom, kako bi ih internirao u Arabistan i njihovu djecu odveo u sultanovu vojsku.

Ali, bimbaša ih nije mogao ubijediti, nego su organizovali cijelo selo i okrenuli puške na vojsku. U borbi je poginulo 30 turskih vojnika i oficira čiji su grobovi i danas pored seoske džamije na kojima su mermerni nišani na turskom jeziku i na kojima je i datum kad se to

dogodilo (Alaturka Rumie 1132) i od ovog događaja ima 247 godina. Od ovog vremena, begu je oduzet čiflik od seljaka, koji su ranije bili njegovi poljoprivrednici, i zemlja je postala njihovo vlasništvo.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave*, B. Hamzi, “*Historiku i fshatit Novosejë - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës*” 1962, str. 2, 3, 4. *shih dhe Hoxha, Qamil “Jeta dhe vepra ime...”*, Tiranë 2008, str. 544 – 545

29. Topoljane: „U staro vrijeme ovo selo bilo je od stanovnika katolika sastavljeno od ovih kuća – Ismail Batali i Trkaljač. Oba su imali zasebne rodove i od ovih rodova danas je 7 kuća od roda Batali i dvije kuće roda Trkaljača. Rod Batali je promijenio ime u Imčalari, dok se rod Trkaljač zove Karadža. Rodovi Batali i Trkaljači su već živjeli u selu kad su iz Skeja ili Škeza blizu Koplika kod Skadra pokrenulo petero braće od kojih su se dvijica nastanila u Topoljane: Hasa i Ahmet, koji u početku nisu imali neke nesporazume sa Trkaljačima i Batalima. Ahmet i Hasa su se mnogo proširili i njihov rod sada broji 200 kuća. Od ovih kuća se 1929. godine odvojio jedan dio od 40 kuća i formirao naselje Turaj... Selo Topoljane čine 9 rodova: Tahiralari, Ahmetalari, Ismailalari, Miftaralari, Hodžalari, Brahimlari, Imčalari, Karadže i Sahitlari. Najstariji od ovih rodova su Imčalari i Karadža. Ostali rodovi su došljaci i potomci su braće Hasa i Ahmeta.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave*, Çupi, Ramadan, “*Historiku i fshatit Topojan - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës*. 1963, str. 4, 5, 6)

30. Turaj: „Prema predaji, ovo selo je i ranije bilo naseljeno, ali su preci sela pobjegli i ostavili mjesto pusto. Izgleda da je selo ponovo oživjelo kad je došao rod Sulolar prije pedesetak godina. Nakon ove porodice i neke druge porodice su izgradile bačila (stanove) da bi kasnije nastavile da u njima borave i tokom zimskih mjeseci. Tako je formirano naselje Ture (Turaj).

O porijeklu imena postoji više legendi. U staro vrijeme dok je selo

bilo naseljeno samo tokom ljetnjih mjeseci, zbog klimatskih uslova i visine od 1700 metara nad morem, dok je klima bila hladna sa snježnim padavinama nepovoljnim za sijanje poljoprivrednih kultura ostala je riječ „*turi, turi*“ slavenskog porijekla (baci, baci). Seljak je više puta pokušavao da zasije njivu, ali nije uspio zbog stalne promjene temperature i vremenskih prilika, tako da je nakon devetog pokušaja uspio i mirno izgovorio: „*Turi, turi!*“ (baci).“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Basha, Vebi, "Historiku i fshatit Turaj - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës'.* 1969, str. 3

31. Štrez (Streževo): „Selo se sastoji od 6 rodova: Đutaji, Šehleri, Mustafaji, Tahiraji, Osmanaj i Sejranaj. Najstariji rod su Šehu. Za Đutaje se kaže da su došli iz Novog Sela. Za rod Tahiraj kažu da je iz Topoljana i da su tu imali bačilo (stan) i da su se vremenom tu nastanili za stalno. I za ostale rodove se govori da su došljaci, ali se ne zna tačno odakle su stigli.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Nela, Halit, "Historiku i fshatit Shtreze".* 197 str. 2)

32. Nimča (Nifča): „Naše selo ima arheološke tragove. Postoji mjesto ne kojem je bila crkva sa zidovima i grobljem. Kažu da je nekada selo bilo pravoslavno pa su ostali ovi znakovi. Selo je doživjelo promjene tokom vijekova. Jedan dio našeg sela se iselio u Vranje (Jugoslavija). Iseljenje se desilo prije jednog vijeka... Danas u selu žive 3 roda: Hoda, Boboči i Toše. Najstariji rod su Hode. Rod Toša je došao kasnije iz Bušata kod Skadra. Za dva preostala roda nema podataka odakle su stigli, pošto su najstariji.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Llukovi, Neshat, "Historiku i fshatit Nimçë - Zapod, rrethi Kukës.* 1964, str. 1)

33. Kolovoz: „Prema narodnoj predaji govori se da je selo Kolovoz bilo kod Tršene, pa je jedan dio stanovništva bio primoran da napusti svoju zemlju i potraži novo stanište. Stigli su na ovo mjesto i nazvali ga imenom starog naselja Kolovoz. Iseljavanje iz Tršene kod Bicaja

Do 1530. godine oblast Ljuma se u dokumentima sreće pod slavenskim imenom *Radovine*¹⁰⁵ i tek 1571. godine prvi put se javlja s imenom *Ljuma*. To nas navodi na zaključak da se promjena desila između ovih godina, odnosno u vremenskom razdoblju od 41 godine. Ovo kratko vrijeme u kojem je, prema dokumentima, došlo do ove promjene navodi nas na mišljenje 1) da je to bio prethodni razvoj koji je u ovoj godine dobio samo odraz u dokumentu, 2) da je to kalk koji je službeno posredovan, i, 3) da je to druga mogućnost kada znamo da ime

dogodila se zbog krvne osvete (međusobnog ubistva)... U ovom selu su živjeli i drugi ljudi prije formiranja sela Kolovoz, ali nije poznato kud su otišli. U naselju Mijan pronađeni su zidovi kuća za stanovanje koji govore da su u njima živjeli ljudi. Ovi zidovi se zovu **Zite**, jer se po dijalektu ovog sela **mur** zove zit i od toga su i Zite. I kod stare škole su stanovali ljudi, ali se ne zna kuda su otišli... U selu su 4 glavna roda: Kolje, Bibe, Nelje i Teodori. Najstariji rodovi su Teodori i Beriše. Ova dva roda su gotovo u potpunosti nestala. Od Teodora je ostala samo jedna kuća, dok su ostale (12 kuća) stradale u vrijeme Austrije. Isto se dogodilo i sa rodom Beriša, od kojih je ostala samo jedna kuća i to u Borju. Ovi rodovi su se ugasili zbog gladi, siromaštva i zbog nemanja nasljednika. Sličnih slučajeva je bilo i u rodovima Kolja, Nelja i Biba.“ (AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave, Nela, Halit, "Historiku i fshatit Kollovoz - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës"*. 1963, str. 1,2

¹⁰⁵ Dr Jusuf Osmani, *Ndarja territoriale – administrative të komunës së Sharrit gjatë periudhave të ndryshme*, "Sharri" br 56-57, godina 2006 – 2007, str. 28. Vidi kartu 4.1530 TARIHINDE PRIZRIN LIVASI HASSHA-I ARNAVUD KAZASI ILE PRIZRIN KAZASININ PRIZRIN NAHIYESI)

Ljuma kao toponim nalazimo u oblastima albansko-grčkih kontakata.¹⁰⁶

U albanskom usmenom govoru kao množina imenice *një lum* (jedna rijeka) – *shumë luma* (mnogo rijeka) u značenju kao mjesto s mnogo rijeka (Crni Drim, Bijeli Drim, Izvor Poslišta, Izvor Vrbnice, Vana, Šeja) čini nam se mogućim i motivira nas da postavimo hipotezu da je rijeka Ljuma dobila ime od oblasti a ne obrnuto kao što se dosad mislilo. Dalje, na neki način, ovo potvrđuje i kretanje međuetničkih odnosa na ovom prostoru u to doba, a koji su išli u prilog Albanaca.

Polazeći od kratkoće vremena u kojoj se dogodila ova promjena, ne može se isključiti ni kalk kao jedan od pet načina formiranja toponimije. To nas navodi da potenciramo i mogućnost da je Radovina (mjesto radovanja, sreće) bio jedan slavenski kalk nastao na osnovu latinskog toponima Polina (kod Bardoca) koji je predstavljao mjesto za uživanje i relaksaciju za Rimljane, a potom je i *lum(nim)* – albanski kalk sa značenjem mjesto zadovoljstva, radovanja – nastao na osnovu slavenskog kalka Radovine. Ukoliko se sve ovo tako dogodilo, možemo smatrati da su žitelji oblasti prisvojili ovo ime, a kasnije ovo ime dali i rijeci.

Došljaci¹⁰⁷ suočeni s rijekom bez imena, kao što je većina tekućih voda ove veličine (Vidi Rijeka kod Borja, Rijeka kod Topoljana, Rijeka kod Orgoste, Potok kod Kalimaša, Voda kod Poslišta i dr.) lako su je prozvali *ljumi* i *Ljumes* (rijeka Rijeke) koja pripada oblasti Ljuma, ili po imenu doline Vana (rijeka Vane – *lumi* i *Vanave*).

¹⁰⁶ *Dokumente të periudhës bizantine për historinë e Shqipërisë (shek VII – XV)*, Tiranë, 1978, str. 102.

¹⁰⁷ Preko 90% rodova u selima oblasti Ljuma tačno zna odakle su došli, odnosno odakle su doseljeni.

Frang Bardhi je u prvoj polovini XVII vijeka, u prepisci upućenoj Kongr. Propagande Fide u Rimu, opisujući granice episkopije Zadrimlja piše: „...I preko rijeke Ljume do velike rijeke Drim, planine Galije i, silazeći niz rijeke i drenovine pored Drima, na granici je narod Pulita i narod Postriba.“¹⁰⁸ Čak su je do kasno Ljumljani, kojima najviše pripada ova rijeka, zvali Voda Ljume (Uji i Lumës).¹⁰⁹ U prilog ovom mišljenju govori i činjenica da i Torbeši, koji su ovdje stigli pet vijekova prije sadašnjih stanovnika Ljume, ovu rijeku do danas poznaju samo po imenu Vana.¹¹⁰

Što se tiče činjenice da toponim *Luma* srećemo negdje u okrugu Arte,¹¹¹ na krajnjem jugu albanskog prostora, na granici prema Grčkoj, pokreće ideju bi da nas jedno kompetentno etimološko istraživanje moglo odvesti u druge semantičke tragove.

Prema Kontariniju, na kraju XVII vijeka stanovnici Ljume bili su pravoslavni Slaveni¹¹², a jedan drugi izvor većinu ovog stanovništva vidi kao takvo sve do početka XIX vijeka.¹¹³ Oslanjajući se na ove i druge dokaze, Noel Malkolm zaključuje: „Najpoznatiji slučaj je Ljuma, koja se nalazi u neposrednoj blizini Kosova, na jugozapadnoj strani. Svi izvori se slažu da su

¹⁰⁸ Injac Zamputi, *Relacioone ...*, tom II, Tirana, 1965, str. 187.

¹⁰⁹ Injac Zamputi, *Relacioone ...*, tom II, Tirana, 1965, str. 187.

¹¹⁰ U svakodnevnom govoru Torbeša Gore sreću se rečenice: *Sme ga gazile Vana.* (Gazili smo Vanu); *Vana došla golema.* (Nadošla je Vana); *Deš da sme se udavile vo Vana.* (Umalo da se udavimo u Vani); *Sme zaminalje preko Vana.* (Prešli smo preko Vane); *Se naprajf put po Vana.* (Napraavljen je put duž Vane).

¹¹¹ *Dokumente të periudhës bizantine...*, isto

¹¹² *Kosova Histori e shkurtër*, str. 157.

¹¹³ *Kosova Histori e shkurtër*, str. 406. citat 53.

sela Ljume najprije konvertirala u islam a kasnije, uglavnom u XVIII vijeku, sa slavenskog prešli na albanski jezik.“¹¹⁴ Ovo stanje prodora, simbioza i promjena pojačano je i zbog pražnjenja, ili, možda, zbog smanjenja broja stanovnika u naseljima Ljume usljed paljevinja koje je vršila austrijska vojska 1690. godine i kuge koja je harala tih godina na ovom području.

Sliven Protič, jedan od potomaka slavenskih Ljumljana koji su pobjegli zbog tragičnih okolnosti, objavio je dokaze o bježanju Slavena iz Ljume u pravcu Bugarske u to vrijeme.¹¹⁵

Tokom XVIII vijeka, kao rezultat ovih nesreća i snažnog prodora Albanaca u Ljumu, na prostoru između Izvora Poslišta i Planine Koljosjana, dva Drima i visova Galaiča i Koritnika, potpuno se ugasilo 16 sela. Stanovnici još 18 drugih sela su, nakon jednog perioda suživota, asimilirani ili podmorani napustiti ovaj kraj.

Nema sumnje da su nekadašnji Ljumljani, po svemu sudeći, bili Torbeši, odnosno bogomili naseljeni ovdje u vrijeme procvata doktrine hereze. Sklonili su se ove divlje i puste krajeve kako bi izbjegli represije i spasili se uništenja.

¹¹⁴ *Kosova Histori e shkurtër*, str. 205.

¹¹⁵ *Kratovskite Protič*, “Sofija” br. 11, 1981, str. 43 – 44.

Godine 1994. Bugarin Sliven Protič stigao je u Kuks i posjetio mjesto svojih predaka u Ljumi. Tokom boravka u Kuksu, primljen je u kući Rušita Hamze Mehmeta u Mučamzu (Drinas). Da bi se lakše sporazumjeli, pozvao me da mu pomognem jer u porodici niko nije znao bugarski; također je znao da proučavam historiju Kuksa. U razgovoru Protič je potvrdio da je njegov predak s očeve strane, Apostoli, došao iz Ljume (greškom je kazao iz sela Ljume a ne iz oblasti Ljuma) krajem XVII vijeka. Došao je posjetiti mjesto svojih korijena i utvrditi ima li nekih tragova o njegovim precima.

Kad su u pitanju današnji Ljumljani, pada u oči njihova vjerska šarolikost. Naime, ovdje naporedo žive vjerovanje i prakticiranje pagana, hrišćana i muslimana, što je tipično za oblasti iz kojih su dolazili (Skadarska Malesija, Đakovica, Mirdita, Debar, Puka, Tejdrina, Ljura i dr.), koje je najbliže herezi tadašnjih ljumskih krajeva a koje se zadržalo do danas.

Ova šarolikost, poljuljani autoritet srpske pravoslavne crkve, prorjeđeno i posrnulo institucionalno stado, brža islamizacija u poređenju s drugim oblastima, izolovani život, pojedinačni i neistovremeni dolasci i različito kulturno, etnografsko i jezičko određenje (katolička pripadnost većine pridošlih stanovnika suprostavljenih pravoslavlju, nemogućnost stvaranja kompaktne katoličke zajednice sa zaokruženom crkvenom institucijom i dnevni interesi) učinili su da su oni brzo konvertirali u muslimane.

I na kraju, ako ništa drugo, ne može se negirati zajednički suživot, u jednom periodu, između slavenskih bogomila i Albanaca, koji nije mogao proći bez međusobnih uticaja na religioznom polju.

Duhovni čelnik bogomilske zajednice osim imena Ded, Dedec zove se i *Did*.¹¹⁶ U gradovima Kruma, Kuks i u selu Prebreg ovo ime srećemo u obliku patronima Dida koji se često smatara ilirskim.¹¹⁷ Znajući da je njihovo porijeklo iz Mirdite, u kojoj je prisustvo bogomilske hereze već potvrđeno, možemo iznijeti hipotezu da se radi o potomcima nekoga ko je bio duhovni vođa bogomilskih heretika u Mirditi i da je ovaj patronim dobio zbog svoje funkcije. U ovom slučaju to je još jedan trag više o prisustvu bogomilske hereze u Ljumi.

¹¹⁶ Senad Mičijević, *Tekija u Živčićima*, str. 8.

¹¹⁷ U Krumi i Prebregu rodovi Dida, u gradu Kuksu je ovaj patronim zadržala porodica Džemila Dide.

Po nama, uloga tarikata Helvetija i Kadera bila je velika u islamizaciji Ljume. Oni su, u odnosu na sunitski islam, u suštini mnogo bliži albanskim *ljarmanima* („šarenima“) i torbeškim bogomilima, dakle, jednoj narodnoj religiji koja je imala opozicioni odnos prema centralnoj vlasti. Tarikati kao podržavaoci patriotskih pokreta, tolerantni u odnosu na pripadnike drugih vjera i dobrotvori prema putnicima i nemoćnima, s neobičnom mrežom vjerskih institucija, rašireni oko baze i s djelovanjem oko tri vijeka, bolje nego bilo ko drugi mogli su završiti ovaj proces konvertiranja.

I pored mnogih kontadiktornosti i Šefčet Hodža¹¹⁸ dolazi do sličnog zaključka kad kaže: „Tekije su imale značajnu ulogu u vjerskom, moralnom i patriotskom odgoju planinaca.“¹¹⁹

U vrijeme kad je govor Ljume počeo formirati svoj stabilni tip sastavljen od jezičkih elemenata i govora iz svih krajeva gegijskog dijalekta, u suživotu sa Slavenima i Albancima starosjediocima, nije mogao uticati na govor Torbeša Gore koji je na samoj granici tog procesa ne samo zbog toga što je on već bio formiran kao tip, nego i zbog slabih kontakata među njima. Svi pokušaji da se objasne faktori koji su uticali na formiranje

¹¹⁸ U *Kërkime për besimet fetare në Lumë* piše: „Uticaj baktašizma u procesu prelaska iz hrišćanstva u islam u ovoj oblasti treba potpuno odbaciti.“ (str. 71.); „Odnosi derviša bili su u opoziciji sa visokim islamom i ne rijetko i sa vladom Carevine što se ogledalo u njihovom djelovanju.“ (str. 71); „Šejhovi i derviši sekte Halvetija bili su neprestani saveznici osmanske političke vlasti u konsolidaciji i očuvanju *sunitskog islama* u islamiziranim zemljama i u njihovoj borbi protiv hrišćanskih sila.“ (str. 95); „Halvetije su čvrsto povezane s imenom imama Alije i učenjem *šiiita*.“ (str. 181)

¹¹⁹ Shefqet Hoxha, *Kërkime për besime...*, str. 113.

kulturnog i jezičkog realiteta Ljumljana, koji ne uzimaju u obzir ovu raznolikost, osuđeni su proizvoditi subjektivne mitove.

f. Doktrina

U početku je postajao samo dobri Bog, antropomorfan i nevidljiv. On je sve stvorio od četiri osnovna elementa: vatre, zraka, vode i zemlje sa sedam neba, što čini njegovo kraljevstvo. Na sedmom nebu bilo je njegovo prijestolje, u kojem sjedi na tronu pokrivenom tamom. Ispod prvoga neba počinje svijet zraka. Poslije njega dolaze vode, koje su na svim stranama pokrivala nenaseljenu i pustu zemlju. Ispod nje su se nalazile dvije velike ribe koje su se pomjerale po zapovijesti Boga. Ispod su plivali veliki oblaci, koji su držali more, dok se na kraju svemira nalazi vatrena lava. Istovremeno sa stvaranjem svemira Bog je stvorio i hiljade anđela koji su formirali nebesku vojsku na čijem se čelu nalaze najodgovorniji. Oni ispunjavaju obaveze koje je odredio njihov Otac i plaćaju poreze.

Pored anđela, Bog je stvorio i glavnog pomagača. On se zvao Samail, Satanail ili Satana, njegov sin po izgledu i odjeći nalik njemu. Imao je ulogu da se brine za život uopće, da nadgleda rad anđela i da potvrđuje da li je sve u redu.

Satana nije bio zadovoljan svojim položajem. Počeo je zavidjeti na slavu svoga oca i odlučio je odvojiti se od njega i stvoriti nezavisno kraljevstvo. „Sve je ovo moje, rekao je pred anđelima kad se pokazao svemir. Ako postavim prijestolje iznad oblaka, ja ću biti sličan Svemoćnom. Kad neke vode zaledim visoko na nebeskom svodu a druge sakupim u široka mora, onda neće biti vode na svim visinama ove zemlje, i tako

ću kraljevati vama zauvijek.“ Osim toga, Satanail je obećao anđelima i smanjenje teških poreza.

Uprkos propagandi Satana nije uspio realizirati svoje planove. Bog, koji je na vrijeme znao za pripremanje pobune, naljutio se i odlučio kazniti dezertera. Isključio ga je iz božanske svjetlosti i zajedno sa anđelima prevarantima prognao iz nebeskog svijeta. Satana je pao na zemaljski svod i našao se u teškoj poziciji. Bio je potopljen vodom i potpuno neuredan. Još je posjedovao stvaralačku snagu i odlučio je formirati nezavisno kraljevstvo. Ali, pošto to nije bilo moguće uraditi bez Božijeg odobrenja, obratio se molbom svom ocu da za početak dobije blagoslov. U zamjenu za to, Satana je bio prinuđen vratiti sve Bogu, počevši od popune broja službenika na nebeskom svijetu koji su bili smanjeni za trećinu zbog napuštanja jednog dijela zavedenih anđela. Ovo je trebalo biti urađeno nakon što je stvoren čovjek. Predstavnici ljudske rase su trebali otići u raj (na nebo) kako bi zauzeli mjesta odbjeglih anđela. Ovo obećanje bilo je prihvatljivo za Boga, te im je ostavio vrijeme za pokajanje.

Nakon postizanja sporazuma, Satana je započeo realizaciju plana. Sjeo je na svod i dao naredbu anđelima. Oni su zamrzli zemlju ispod vode i učinio suhom. Zatim je uzeo vijenac anđela koji je bio iznad vode; na jednoj polovini je načinio svjetlost mjeseca a na drugoj polovini svjetlost zvijezda. Od kamenja vijenca načinio je nebesku vojsku i zvijezde. Nakon ovoga, svoje anđele učinio je slugama prema vrstama, stvorio je grmljavinu, kišu, grad, snijeg i dr. Naredio je zemlji da proizvodi raznovrsne životinje, gmizavce, drveće i trave, na moru ribe i ptice na nebu. Stvorio je još jedno nebo ispod sedam postojećih, čime je povećao njihov broj na osam.

Tako je Satana, zahvaljujući moći stvaranja i nemiješanja Boga, stvorio jedan nezavistan svijet, svijet vidljivog s nebom iznad i sa svim svjetlima razasutim po njemu. Jedino Sunce na ovom nebu nije pripadalo zlim silama. Satana je Ocu ukrao nebesa. U tom pogledu interesantna nam se čini osobina koja se daje suncu u govoru Torbeša Gore, naročito izreka „*S'ndovce, he božjo okence*“ (*Sunašce, božje okce*). Po nama, ovo izdvajanje Sunca među nebeskim tijelima, čini čovjek kako bi pokazao da u svijetu vidljivog, koji je stvorio Satana, jedino Sunce pripada Bogu.

Nakon ovoga, Satana je mislio stvoriti čovjeka, koji će mu se pokoravati i služiti ga. U tu svrhu prisilio je trećeg nebeskog anđela da uđe u tijelo ilovače koju je napravio i kako bi stvorio čovjeka. U tom trenutku od ovog tijela htio je stvoriti i ženu u koju je ušao drugi nebeski anđeo.

Satana je sakupio duh i ubacio u tijelo koje je stvorio, ali duh je potekao bočno i vratio se u vrtlog, oživio je i potom se odvojio od tijela ilovače i vratio u zmiju koja je počela puzati.

Novi stvaralac, shvativši da je napor bio uzaludan, poslao je svog izaslanika kod Oca koji je poslao dušu, s obećanjem da će čovjek biti zajednički ukoliko oživi. Od potomaka njegovih bit će popunjena mjesta iz kojih su prognani anđeli. Bog se složio i dao dušu stvoru Satane. Čovjek je oživio, u istom trenutku kad i Eva. Pošto je stvorio prve ljude, Satana je stvorio raj i tamo ih ostavio. Zasadio je drvo između njega i nje a od sluznice napravio zmiju.

Ispunjen sumnjom da su ljudi sa dušom uzeli i božanski duh, pokajao se što ih je stvorio i smislio kako da ih žrtvuje. U tu svrhu ubacio je zmiju i prevario Evu, da bi na taj način mogao stvoriti svoj rod koji će vladati i uništiti potomke Adama. U njegovom odnosu sa Evom rodili su se Kalmen i

Kain. Sin Adama i Eve bio je Abel. Kain je ubio brata, čime je označio početak ubistava.

Gnjevan zbog zlih djela među prvim ljudima, Bog je odlučio kazniti Satanu. Lišio ga je božanskih atributa, pošto se do tog vre mena i on zvao Bogom. Lišen svih ovih stvari, on je bio crn i neugledan. Ali, opet, dobri Bog je ublažio bijes i dozvolio da bude glasnik i vladar svega što je stvorio nakon pada s neba. Satana je započeo divlju i neograničenu vladavinu koja je trajala sedam vijekova. Do pojave Hrista, ljudski rod je živio u bolu i grijehu, teroriziran i mučen.

Satana nije rukovodio sam. Pomagali su ga mnogi anđeli, pali sa neba i pretvoreni u demone. Kod svakog čovjeka ušao je zli duh koji ga nagoni na grijeh i kriminal. Niko se ne može sačuvati od ovih zlih sila. Bog je poručio ljudima da se čuvaju njih. Osim demona, Satani je pomagalo nekoliko propovjednika kao Mojsije, Jovan Krstitelj, Enoh i drugi, koji su pomenuti u Novom i Starom zavjetu.

Za sticanje slave kod Boga i jemstva za vladavinu na zemlji, Satana je obećao da će popuniti prazna mjesta anđela palih sa neba predstavnicima ljudske rase. Kad su čuli za ovo, anđeli su uzeli žene sa zemlje, kako bi njihova djeca otišla na nebo. Tako su rođeni giganti, koji su se pobunili protiv Satane i zarobili čovječanstvo napačeno zlim djelima njihovog stvaraoca.

Gnjevan, Satana je provocirao svjetsku katastrofu i zajedno s gigantima uništio sve živo. Spasio se samo njegov sluga Noe, koji nije učestvovao u pobuni. Ali, po preporuci Satane, on je načinio jednu posebnu kutiju u koju je ubacio sve živo sa zemlje i svoju porodicu. Tako se ljudska rasa spasila i đavo nastavio da upravlja čovjekom.

Vladavina Satane gurnula je čovjeka u stalne grijehove. Malo njih je uspjelo stići do božanskog kraljevstva i zauzeti mjesta otpalih anđela. To je rasrdilo Boga, koji je vidio da planovi propadaju. Dao je najvrednije stvari i učinio sve u stvaranju čovjeka, dok je bio lišen upravljati njima. Bilo ga je žao duša koje će patiti i biti osuđene. Odlučio je da se osveti i nakon pet hiljada i petsto godina odvojio je riječi Sin i Bog. Ovaj Sin i Bog bio je anđeo Mihail. On se zvao tako pošto je od svih anđela najviše ličio na Boga. Zvao se Isus, jer je liječio svaku bolest, i Hrist jer je imao namazano tijelo. Sišao je s neba. Ušao je na desno uho djevice, a izašlo je tijelo po materiji i izgledu čovjeka. U stvarnosti on je bio nematerijalan i božanski. Izašao je odakle je ušao bez otkrovenja. Ona ga je jednostavno uzela u naručje, opruženog i umotanog u pelenama. Rođen je, živio je bez potrebe za jelom i pićem.

Hrist je počeo propovijedati u i od naroda tražiti da prate njegove riječi. Satana ga je pokušao odvratiti od misije, ali su svi njegovi naponi bili uzaludni. Gnjevan poslao je svog anđela koji je Mojsiju dao tri drveta da se razapne Sin božiji.

Tako, od onoga što je bilo samo riječ, Hrist je u stvarnosti podnosio muke na krstu. Izgledao je mrtav i bio je poderan. Trećaga dana bio je proživljen, uhvatio je Satanu, vezao ga i bacio u vatru. Potom je iz njegovog imena izbacio *-il*, čime je od Satanail ostao Satana. Kad je završio misiju, Hrist se vratio na nebo. Na ovaj način je, nakon 33 godine, došao kraj odvojenog postojanja Svete trojice: Boga, Sina i Svetog duha.

Sada je postojao Bog sa tri identična lica. Prema tome, jedva da je po licu bio čovjek, mada je po formi i sličnosti stvoren kao čovjek. S obje strane glave Oca zasjala je svjetlost, sa desne od Sina, a sa lijeve od Duha svetoga.

Satana je uspio pobjeći iz pakla i vratiti se na zemlju. Odmah je započeo divlju vladavinu. Kao svoje glavno sjedište izabrao je crkvu u Jerusalimu, dok je demone-sluge uzeo iz drugih crkava. Svi zemaljski kraljevi su postali njegove sluge, ljudi strani hrišćanskoj istini. Sluge đavola bili su hrišćanski klerici i teolozi.

Vladavina Satane ne može trajati beskonačno. Doći će druge propasti svijeta koju će pratiti čudne i zastrašujuće stvari. Sunce će potamniti, mjesec će ostati bez svjetlosti, zvijezde će pasti. Četiri vjetra će izaći iz boce i učiniti da se tresu zemlja, more, planine i brda. Nebo će se potresti jako, sunce će početi tamniti.

Sa neba će sići Hrist u pratnji 12 apostola da bi sudili ljudima i narodima za ono što propovijedaju. Satanu i njegove sluge bacit će u vatru pakla. Pravedni će otići u nebeski svijet gdje će, pod Božjom zaštitom, uživati sve blagodati.

Ovakva osnova doktrine, izgrađena na principima dualizma prema kojima je vidljivi svijet djelo Satane, odredila je i negatorski stav bogomila prema Starom zavjetu, bogatašima, vlasteli, sveštenstvu, crkvenoj infrastrukturi, simbolima, proljevanju krvi, prema moralu, etici, odnosu prema državi, radu, porodici, imovini.

g. Organizacija

Bogomili su podijeljeni u tri grupe. U prvoj grupi su najaktivniji, „*savršeni*“, koji dobro poznaju i propovijedaju doktrinu. U drugu grupu spadaju sljedbenici, „*vjerujući*“, koji slijede propovijedi, uključeni u mrežu heretika koji pokušavaju prisvojiti njihova učenja. Treću grupu predstavljaju obični ili „*slušatelji*“, odnosno oni koji prate propovijedi, ali još nisu prekinuli veze sa pravoslavljem.

Da bi *slušatelj* prešao u grupu *vjerujućih* bilo je neophodno da započne pripreme koje određuju *savršeni*. Ove pripreme su se, prije svega, sastojale u potpunom prihvatanju bogomilskih stavova, ne zaboravljajući i to da je kandidat morao biti svjestan svih tajni doktrine. Istovremeno, bio je primoran provesti težak život ispunjen postom, molitvom i suzdržanošću. Kad završi pripremni period, kandidatu se postavljao rok za razmišljanje i pročišćenje. Zatim je izlazio pred komisiju za prijem u krug vjerujućih.

Ovaj prijem je, prema bogomilima, bilo drugo, pravo krštenje. Ono je vršeno preko Svetog duha za razliku od prvog kupanja, koje je bilo djelo Jovana Krstitelja i koje nije imalo nikakvu važnost. Ovo krštenje vršilo se tako što se iznad glave kandidata postavlja Jevandelje po Ivanu i čita tekst „Na početku beše riječ“. Potom prisutni članovi brtastva pjevaju molitvu „Oče naš“. Sa ovim je cijeli ritual završen.

Kad se postigne nivo *vjerujućih*, mogućnost da se ide naprijed je otvorena. Pretendent može stići do najvišeg i posljednjeg stepena *savršenih*. Put da se dobije ovaj čin (stepen) bio je dug i naporan. To je trajalo jednu, dvije čak i tri godine. Tokom priprema za *savršenog*, kandidat je ulazio u dubinu bogomilske doktrine i pojašnjavao nove pojedinosti. Tek onda

se upoznao sa osnovama i karakterom kozmogonije i eshatologije vjerovanja i alegorijskog objašnjenja Jevanđelja. Treba imati na umu da najznačajniji zabranjeni apokrif iz Jevanđelja po Ivanu nazvan *Tajna knjiga*, nije bio poznat svim sljedbenicima bogomilizma.

Pored teoretskih priprema, kandidat je morao prihvatiti i jedan težak asketski život. U potpunom skladu sa dualističkim shvatanjem da je tijelo postalo od zla i da je samo duh od Boga, morao se sedam puta u toku noći i dana moliti, odjeven samo rizom (krpom), morao je provoditi određeni post i biti odvojen od svoje žene.

Kad se duge i teške pripreme završe, može se preći u stepen *savršenih*, što se moglo postići posebnim pravilima. Na samom početku prisutni su se okupljali oko kandidata i pljuvali na njega. Na ovaj način tražili su da se promjeni „stari čovjek“, još uvijek talac demona. Nakon toga, jednom zdjelom kandidat se masnom vodom prao odozgo naniže, kako bi se s njegovog tijela očistili ostaci krštenja vodom. Kandidat je morao dokazati da je primijenio sve stvari koje su od njega tražene i da je ozbiljno pokušao pokazati sprenost za novo prihvatanje. Nakon ovih svjedočenja, muškarci i žene zajedno proslavljaju posvećenje. Žene i muškarci prisutni na ceremoniji rukama dodiruju njegovu glavu okrenutu prema istoku. Slijede molitve, čime se završava ceremonija.

Heretik primljen u najviši stepen tajni doktrine na ovaj način ne može više biti učenik, već postaje učitelj. Stiče pravo predavati drugima i vršiti propagandu.

Glavni rezultat celebracije u *savršene* je da se rukama prisutnih preko glave u njih ubaci sveti duh. I to vodi u potpunu promjenu i preporod u cijelom biću. Svi prethodni grijesi *savršenog* nestaju kao da su spaljeni vatrom i on postaje

nedodirljiv za zle sile. Od njega sada duhovno počinje riječ Hrista i to mu daje mogućnost da podučava ljude, da preko njih širi pravu hrišćansku vjeru. Također, stiče sposobnost predviđanja budućnosti, osjećaj pripadnosti božanskom fenomenu. Potvrđuje se da *savršeni* često, ne samo u snu nego i u stvarnosti, vide Oca kao jednog starca sa dugom bradom, njegovog Sina kao dječaka, dok Sveti Duh kao obezličnog evnuha.

Slušatelji su *savršene* u superlativu nazivali „stanovnicima neba“, dok su ih protivnici prozvali „slugama Mamona“. Ponosni na svoj položaj *savršeni* su kićeni raznim epitetima preuzetih iz Jevandelja: „poljski ljljani“, „so iz zemlje“, „apostoli“, „ljudi od nauke“ i dr. Oni dokazuju da predstavljaju pravu crkvu, drugačiju od lažne zvanične crkve i njenog pravoslavnog sveštenstva. Ubijedeni u ovo sebe nazivaju „hrišćanima“, dok za sljedbenike zvanične pravoslavne crkve upotrebljavaju pogrdne epitete kao „bezumci“ (bez pameti, glupi, ludi).

Velike prednosti koje je *savršenima* davala bogomilska doktrina kao ljudima odvojenih od grijeha, sposobnih da uče druge, da posmatraju božanske stvari i da uđu kroz rajska vrata, morali su platiti teškim i asketskim načinom života. *Savršenim* bogomilima bilo je zabranjeno odijevati drugo osim tamne monaške odjeće. Bilo im je zabranjeno okusiti ne samo vino i meso, već i jaja, sir, mlijeko i svaku hranu životinjskog porijekla. Nije im bilo dopušteno sticati materijalna dobra i povećavati bogatstvo. Zabranjeno im je bilo živjeti u porodici i, ako su imali ženu, morali su se od nje rastaviti. Dakle, bili su lišeni svih blagodati i užitaka običnih ljudi. Njihova osnovna misija bila je putovanje po selima i gradovima, kao Hristovih apostola, i okupljanje simpatizere njihove vjere. O njihovoj

odjeći i hrani brinuli su se sljedbenici koji su obezbjeđivali sve što je bilo neophodno.¹²⁰

Bogomili su, osim propovijedi, posebnu pažnju posvećivali organizaciji vjerskih općina po uzoru na prve hrišćane. U ovim općinama bili su uključeni samo *savršeni* i *vjerujući*. Tokom druge polovine XII vijeka u zemljama koje su bile u sastavu bugarske države bilo je nekoliko takvih općina, od kojih su najznačajnije bile Bugarska i Dragovita, organizirane u Trakiji i Makedoniji. Nakon njih dolaze općine u Malniku i Serdiki (Sofiji).

Jedna od glavnih uloga vjerskih općina bila je pokušaj da se proširi bogomilsko učenje i poveća broj njihovih sljedbenika. Za realizaciju su bili određeni posebni propovjednici iz reda *savršenih*, koji su putovali po selima i gradovima s Jevanđeljem u ruci kako bi ubijedivali ljude. Često su ovi propovjednici nazivani apostolima. Na čelu apostola, koji su djelovali u određenim oblastima, obično se nalazio najpoznatiji teoretičar ili propovjednik koji je imenovan učiteljem apostola.

Pored uloge širenja doktrine, važan cilj bogomila bila je i briga o provođenju pravila religioznog kulta određenog u njihovim općinama i ispunjavanju poznatih rituala koji su odgovarali gnostičko-dualističkom shvatanju ponovnog oživljavanja prakse nekadašnjih hrišćana. Ispunjavanje ovog kulta ponovo je povjereno *savršenima*, jer su oni bili najbolji poznavaoци bogomilske doktrine. Prvi među njima (*savršenima*) i glavni rukovodilac vjerskog života u općinama zvao se Dedec (upravnik).

Dedec je imao i svoje pomagače: *gosta*, *starca* i *strojnika* koji bi mogli odgovarati imenima: „prijatelj“, „gost“, „starina“ i „posrednik“. Kako bi s uspjehom obavljali poslove u vjerskoj

¹²⁰ Dimitar Angelov, citirani članak, str. 320-328.

općini, *savršenima* su pomagali kandidati koji su težili zauzeti ova mjesta.

Bogomili su vodili jedan normalan vjerski život u mjestima u kojima su se okupljali, mahom u tajnosti, kako bi se sakrili od očiju zvanične vladajuće crkve koja ih je progonila bez milosti. Prema učenju bogomila, nije bilo neophodno okupljanje obaviti isključivo u zgradi, već se moglo održati bilo gdje. Molitva, prema njima, treba biti obavljena unutar duše čovjekove i nije bilo neophodno da se obavi u nekom hramu. Religiozno-ritualni život u bogomilskim općinama bio je obično jednostavan i u skladu s osnovnim principima Jevanđelja. Bogomili su bili uvjereni protivnici materijalističke strane vjere, bogatstva i sjaja u crkvama, ukrašene opreme sveštenika i bučnih liturgija. Oni su bili orijentirani ka jednostavnim ritualima koji više govore pameću i srcem, nego posmatranjem i slušanjem.

Bogomili su izvršavali četiri osnovan rituala. 1. Opća zajednička molitva. 2. Zajedničko pričešće bratstva. 3. Prijem *slušaatelja* u kategoriju *vjerujućih*. 4. Celebracija *vjerujućih* u stepen *savršenih*.

Prvi ritual, zajednička molitva, u cjelini je bio sličan starim hrišćanskim ritualima u Jerusalmu, Efesu i Solunu. On predstavlja malu liturgiju koju vodi *Dedec* ili njegov zamjenik. Centralno mjesto rituala čini molitva *Oče naš*. Molitvu prate i u njoj učestvuju svi prisutni, koji vrše razne počasti i priznanja. Zatim se nastavlja čitanjem uvodnog dijela Jevanđelja po Ivanu, čime se ritual završava.

Drugi važan ritual bogomilskih općina bila je otvorena propovijed kojom se opraštaju grijesi određenim osobama. I ovdje glavnu ulogu ima *Dedec*, uz asistenciju pomagača i ostalih članova kategorije *savršenih*, kako muškaraca tako i žena.

Postoje dokazi da su pored glavnih vjerskih rituala bogomilske općine imale i ulogu osigurati *savršenima* osnovne životne potrebe: hranu i odjeću, kao i pomoći nemoćnima, bolesnima i drugima.¹²¹

¹²¹ Dimitar Angelov, citirani članak, str. 328-342.

II. TRAGOVI BOGOMILIZMA U GORI

a. Ime

O etimologiji imena *Torbeš*, kojim se nazivaju stanovnici ove oblasti¹²², postoje različita mišljenja. Većina naučnika se uglavnom drži teze da ime *Torbeš* ima veze s bogomilskim pokretom i da su oni posljednji sljedbenici makedonskih bogomila.

Prema istraživaču Jordanu Ivanovu, „Bogomilskoj crkvi pripadaju i *Torbeši*, koji su kasnije prihvatili muhamedanstvo. Sada oni žive u Tikvešu, Kičevu, Debru, Skoplju i u oblasti Gora (Šar-planina). Neki od *Torbeša* u sjevernoj Albaniji primili su katoličanstvo i sačuvali staro ime *Funda*.“¹²³ Selišćev *Gorane* naziva *Torbešima*, koji po porijeklu mogu biti bogomili.¹²⁴ Dimitar Angelov kaže: „U jugozapadnoj oblasti za identifikaciju sljedbenika bogomila bili su rašireni mnogi nazivi kao što su *babuni*, *torbeši* i *kuduđeri*, a javljaju se i kasnije što jasno potvrđuje veliku popularnost koju je hereza uživala na ovoj strani.“¹²⁵ Dalje ističe da toponim *Trbač*, selo u blizini Velikog Debra, treba povezati s imenom *torbeš*.¹²⁶

¹²² Gorani sebe zovu *Našinci*, *Gorani*, dok Ljumljani, Hasjani, Maljisorci, zapravo svi Albanci, pored imena *Gorani* upotrijebljavaju i naziv *Torbeši*, čak koriste ime *Torbešija* za Goru.

¹²³ *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija, 1925, reprint izdanje 1970, str. 36.

¹²⁴ Citirano prema R. Mladenoviću iz knjige *Govor Šarplaninske župe Gora*, Beograd, 2001, str. 55-56.

¹²⁵ *Bogomilstvoto v' Blgaria*, Sofija, 1962, str. 150

¹²⁶ Isto, str. 385, bilješka 56.

Dimitar Šuteriçi povezuje riječ *torbeš* s toponimom Trbač (Vlora/Valona, Albanija) i, pozivajući se na vizantijskog hroničara Halkokondila, iznosi mišljenje da na Balkanu heretike zovu *babuni, torbeši, patarini i kuduđeri*¹²⁷. Toponimi Ermenj i Bulgar, koji označavaju imena sela u Korči i Mirditi, objašnjava imenima Jermena i Bugara, također, korištena za bogomile, što je dokaz o širenju ove hereze u Albaniji.¹²⁸ On kaže: „Ime Trbač (Vlora, Albanija) može se uporediti s nadimkom *torbeč* kojim se podruguju davnašnjim hereticima kao prosjacima, što je bila neistina, jer su oni bili protiv prosjačenja.“¹²⁹

¹²⁷ Dhimitër Shuteriqi, isto.

¹²⁸ *Shënime mbi herzinë në Shqipëri*, “Studime historike” 2, Tiranë 1980, str. 206.

¹²⁹ Dhimitër Shuteriqi, isto.

- Treba istaći da vremenom pežorativno značenje ovog imena slabi i pojačava se etimološko. U više slučajeva ime Torbeš upotrebljava se sa značenjem etnonima da bi se pokazala grupa ljudi različita od Albanaca, ili grupa jedne zajednice koja ima drugačije osobine u odnosu na pripadnike druge zajednice. - Godine 1621. pominje se Torbeš Mahmut-aga (Aleksandar Stojanovski, cit. članak, str. 32) – U prvoj polovini XVIII vijeka ime Torbeš koristi se da bi označilo stanovnike Gore koji su bili dio esnafa oružara u Prizrenu (Zija Shkodra, *Qyteti shqiptar gjat rilindjes kombëtare*, Tiranë 1984, str. 429); – U jednoj goranskoj pjesmi javljaju se stihovi: „*Rušit Torbeši i Nezir Čolaki, / golema borba prajeha vo Kamen Kolovožečki*“ – U Kuksu je do početka 90-tih godina živjela porodica Tasima Torbeša, porijeklom iz Đakovice (iseljena u Tiranu) – U Borju je do kasno Raif Mehmeti (rahmetli) bio poznatiji kao Rifat Torbeš. – Prema ovom imenu nastali su i toponimi *Torbeški most* (prostor kod Čalja na albansko-makedonskoj granici) i *Torbeški put /Udha e Torbeshëve* (Prebreg, Kuks).

Branko Panov napominje: „Osim imena bogomil, koje je nastalo na osnovu imena tvorca nove hereze, popa Bogomila, i prema njegovim sljedbenicima koji su vjerovali da su 'Bogu mili', sljedbenici bogomilizma u ovim makedonskim zemljama poznati su i po imenima *babuni*, *kuduđeri*, *torbeši*, koja su, inače, bila u masovnoj upotrebi nekoliko vijekova.“¹³⁰

Aleksandar Stojanovski, istraživač koji je ovom problemu posvetio posebnu pažnju, zaključuje da je „...prisutnije mišljenje da ovo ime ima korijene u bogumilsom pokretu te da se Torbeši identifikuju kao posljednji ostaci makedonskih bogomila.“¹³¹

Kod Stjepana Antoljaka smo zabilježili: „Drugačije, u Makedoniji i danas muslimanski narod zovu Torbeši, jer vode porijeklo od bogomila, koji su uvijek nosili torbe po otkrovenju Svetoga Ivana i sredstva za hranu kako se ne bi zagadili masnim posudama po tuđim kućama.“¹³²

U članku „Je li boškački žargon tajni govor bogomila“¹³³ Alija Đogović, ne dovodeći u sumnju bogomilsko porijeklo Torbeša Višegrada kod Prizrena, kaže: „Imajući u vidu da su bogomili, koji su na nekoliko strana na Balkanu bili brojni i u vjerskom pogledu stabilizirani, od zvanične hrišćanske crkve i vlasti bili podvrgnuti divljem progonu i kaznama, naročito od

¹³⁰ *Srednovjekovna Makedonija 3, Bogomilskoto dviženje vo Makedonija*, Skopje 1985. str. 269.

¹³¹ *Istorija, folklor i etnologija na islamiziranite Makedonci, Po prašanjetu za potekloto na imeto Torbeš za negovoto prvično spomenuvanje vo pišanite izvori*, Skopje, 1987, str. 31.

¹³² *Srednovjekovna Makedonija 1, Za vostanijata na makedonskiot narod vo XI vek i bogomilskoto dvižene*. Skopje, 1985, str. 782, fusnota 36.

¹³³ *Selam*, br. 17, Prizren, januar-april, 2000, str. 24-25.

strane Nemanje i njegovih nasljednika, morali su se skloniti u skrivene planinske oblasti, što dalje od plemstva, vlastele i okrutog sveštenstva.“

Nazif Dokle dolazi do zaključka: „Pošto smo razmotrili sva poznata mišljenja o porijeklu imena *Torbeš*, najuvjerljivija nam se čini veza s bogomilskim pokretom.“¹³⁴

I Skender Riza, istraživač kojeg Šefčet Hodža citira za nešto suprotno, Gorane, odnosno Torbeše, naziva patarenima, jednim od imena koje je ekvivalentno s imenima torbeš, kududer, babun, i koja se koriste za njih. Ostavljajući na stranu kontradiktornost prema kojoj Gorane naziva istovremeno i patarenima i arbrešima (!!!)¹³⁵, doslovce kaže: „Slavenski jezik Torbeša i Gorana ne određuje njihovu etničku i nacionalnu pripadnost. Oni su uistinu patareni (arbreši). Kao što je poznato patarenizam kao novi način hrišćanstva rodio se u Bugarskoj. Pripadnici ove vjerske sekte su koristili slavo-bugarski jezik. Tako je ovaj jezik, kasnije, postao jezik koji se koristio u kućama sljedbenika ove sekte.“¹³⁶

Dva istraživača, Radivoje Mladenović i Šefčet Hodža, su se odlučno izjasnili protiv teze prema kojoj se etnogeneza Torbeša objašnjava i povezuje s bogomilskim pokretom. Mladenović u uvodu svoje studije o govoru Gore piše: „U kolektivnom sjećanju Gorana nema tragova bogomilizma. Gorani sebe ne

¹³⁴ *Për Gorën dhe Goranët*, Prizren, 2002, str. 61.

¹³⁵ Ako ime “arbresh”, ili bilo koje drugo ime, stavimo pod navodnike, ime pataren ostaje kao jedno od imena koja se koriste za bogomile i ekvivalentna imena babuni, kududeri i torbeši, kojima se nazivaju. U tom smislu, ne znam kako neko može progutati takvu naučnu špekulaciju da patarene identifikuje sa arbrešima.

¹³⁶ *Shqiptari Sinan Pashë Topojani (Qëmtime historiko – etnologjike për Lumën e Gorën)*, Tiranë, 2007. str. 154.

smatraju Torbešima, a ni Srbi, ni Albanci, ni Turci ih tako ne zovu. U okolini Prizrena, u novije vrijeme Torbešima nazivaju grupu slavenskih muslimana u Sredačkoj Župi.¹³⁷

Šefčet Hodža, iako se ne bavi imenom Torbeš, dolazi do zaključka da „...Dolazak slavenske populacije u Gori nije posljedica bogomilizma, već spontano kretanje vlaško-slavenskih stočara u potrazi za boljim pašnjacima, odakle je jedan dio njih iz zajednice katuna prešao na stalna naselja.¹³⁸

Treću grupu čine istraživači koji niti potvrđuju niti negiraju pomenutu tezu i objašnjenje imena Torbeš traže negdje drugdje. Milivoj Pavlović ime Torbeš objašnjava kao ostatak jednog veoma starog plemenskog imena u čijem je korijenu *tarb*, koji potiče iz francuskog jezika, iznoseći mišljenje da Torbeši predstavljaju jedno staro slavensko pleme koje je došlo na Balkan mnogo prije ostalih Slavena i koje se spustilo duboko na jug, da bi se potom vratili na sjever.¹³⁹

Čilev identifikuje Torbeše sa Pomacima koji su živjeli isključivo u Vardarskoj Makedoniji i smatra da ime *torbeš* dolazi od turske riječi *torba*, koja se može povezati s turskim oblikom *dort-beš* (četiri-pet) i time pokušava dokazati da su Torbeši promijenili mjesto boravka i vjeru isto toliko puta.¹⁴⁰

Jovan Hadživasiljević prihvata narodno tumačenje prema kojem su Torbeši napustili vjeru i postali muslimani za jednu torbu sira (urde) ili brašna i tako dobili svoje ime. Poziva se na turske istraživače koji naziv *torbeš* vezuju za persijsku riječ

¹³⁷ Radivoje Mladenović, *Govor šarplaninske župe Gora*, Beograd, 2001, str. 56. fusnota 120.

¹³⁸ *Shqiptari Sinan Pashë Topojani*, Tiranë, 2007, str. 149

¹³⁹ Aleksandr Stojanovski, citirani članak, str. 35. fusnota 1.

¹⁴⁰ Malić Osi, *Prizren drevni grad utvrđenja i najneposrednija sela Jablanica i Pousko*, Prizren, 1996, str. 151.

torbekeš što znači *torbar* (koji hoda s torbom na ramenu), *torbarenje* (radnja sa torbom, trgovina na ulici i dr.)¹⁴¹

Turski istraživač I. H. Uzunçarsili, drugačije od ostalih, iznosi stav da je unutar glavnih sultanovih vojnih korpusa, za kandidate za janjičare korištena imena *Torba Oglanlari* ili *Torba Acemileri*, pošto su knjige u kojima su bila registrovana imena članova ovog korpusa čuvane u specijalnim torbama.¹⁴² I pored rezervi koje ima, Aleksandar Stojanovski smatra da se ime *torba* proširilo i na kompletno islamizirano stanovništvo u sjeverozapadnoj Makedoniji.¹⁴³

Za Galabu Palikruševu, koja daje prednost narodnom tumačenju imena *torbeš*, postoji mogućnost da se ovim nazivom u nekoj ranijoj fazi označavala etnička ili nacionalna grupa, dok je kasnije, s islamizacijom, zbog bliskosti sa riječju *torba*, u narodnom tumačenju ovo ime dobilo sekundarno značenje.¹⁴⁴

Omer Turhan podvlači da naziv *torbeš* na turskom jeziku označava uvjerenje i lojalnost, jedan društveni sloj koji nikada ne stvara probleme i koji je u vrijeme osmanske administracije igrao ulogu pomagača u različitim okolnostima.¹⁴⁵

¹⁴¹ Aleksandar Stojanovski, *Po prašanjeto...*, citirani članak, str. 35.

¹⁴² Aleksandar Stojanovski, isto. Po njemu, treba objasniti način i put nastanka ovog imena pomoću sufiksa *-eš*; svodenje tog imena na relativno mali i, od centara udaljeni prostor, u kojem su sakupljani kandidati za janjičare, te činjenice da je ime *torba* bilo prisutno kao znak raspoznavanja jedne skupine uglednih ljudi, koji su prešli na islam u Osmanskom carstvu i to u vrijeme kad je formirana grupa islamiziranih Torbeša usred makedonske populacije.

¹⁴³ Aleksandar Stojanovski, isto, str. 31.

¹⁴⁴ Aleksandar Stojanovski, isto, str. 31.

¹⁴⁵ Omer Turhan, *Pomaci, njihova prošlost i sadašnjost*, Selam, Prizren, septembar-oktobar, 1996, str. 27.

Na kraju, potrebno je osvrnuti se i na narodna tumačenja. U Ljumi (Kuks) sreli smo dvije varijante u vezi etimologije imena Torbeša Gore. Prema prvoj, *torbeš* se povezuje sa *dort-beš* (turski *četiri-pet*) i ukazuje na to da su se Gorani, iz straha, 4-5 vraćali na islam, dok su Ljumljani to učinili jednom. Dok, prema drugom tumačenju, vezujući ga ponovo za *dort-beš*, Gorani su četiri ili pet puta obećali Turcima da će se pomuslimaniti i isto toliko puta nisu održali riječ. Dodajmo i to da i u Kuksu postoji mišljenje da je ovo ime ostalo kao posljedica gurbetluka, koji ih je tjerao na put širom svijeta sa torbom na ramenu.¹⁴⁶

Malić Osi donosi četiri verzije narodne etimologije. 1. S torbom na ramenu išli su iz jedne zemlje u drugu i tamo gdje bi stigli, zbog ove torbe, zvali su ih *torbari* ili *torbeši*. 2. Zbog privremenog boravka, u osmansko doba, silazilo je u grad po 4-5 porodica. Pošto na turskom *dort* iznačava četiri a *beš* pet, prozvani su *dort-beš*, što je narod uprostio na *torbeš*. 3. U određenom vremenskom periodu, mjesečnom ili godišnjem, stanovnici ovih oblasti primali su islam, prihvatili su din i iman četiri ili pet njih; ponovo *dort-beš* i kod naroda *torbeš*. 4. Pošto su nosili torbu na ramenu i iz jednog mjesta u drugo išli kako bi prosili.¹⁴⁷

Uz jedan kritički osvrt i u svjetlu nekoliko historijskih, jezičkih i usmenih dokaza, skoro nezapaženih do sada, većina ovih verzija teško bi se mogla održati na nogama.

Iako su izvori na koje smo se pozvali više nego dovoljni da se odbace stavovi istraživača Radivoja Mladenovića koji poriče upotrebu naziva Torbeš za populaciju Gore, donosimo još nekoliko dodatnih dokaza, u kojima je pežorativna upotreba

¹⁴⁶ Nazif Dokle, *Për Gorën dhe Goranët*, Prizren, 2002, str. 60.

¹⁴⁷ Malić Osi, *Prizren drevni grad...*, str. 141.

ovog naziva počela slabiti u korist jačanja njenog etnonimskog značenja da bi se imenovala grupa pojedinaca u etničkom pogledu različitih od Albanaca i drugih.

Godine 1621. pominje se Torbeš Mahmut-aga.¹⁴⁸ U drugoj polovini XVIII vijeka ime Torbeš se koristi kako bi se označili stanovnici Gore koji su dio esnafa oružara u Prizrenu.¹⁴⁹ U jednoj goranskoj pjesmi srećemo stihove: *Rušit Torbeši i Nezir Čolaki / golema borba prajeha vo Kamen kolovožečki*. U gradu Kuksu do početka devedesetih godina prošloga vijeka živio je Tasim Torbeši porijeklom iz Đakovice (sada iseljen u Tiranu). U Borju je Raif Mehmeti (rahmetli) bio poznatiji kao Raif Torbeši.

U Kuksu imamo toponime *Ura e Torbeshit / Torbeški most* (u blizini sela Čalje na albansko-makedonskoj granici) i *Udha e Torbesheve / Torbeški put* (Pobrege, Kuks). Ovdje, često umjesto imena Gora u upotrebi je *Torbešija*. Zbirka narodnih pjesama *Hidhe vallen Luma e kuqe / Zaigrala crvena Ljuma* autora Kambara Zele (Tirana, 1984, str. 94.) u pjesmi *Kurti e Xhepa shpëtojnë tufën / Kurto i Džepa spasili su stado* srećemo sljedeće stihove: “*Ku u vot mendja, ju zhableshë, A kujtuet ju se jemi torbeshë, S’jemi torbeshë as t’ çajanë. Ne jemi dy djem lusjanë.*” U ovom slučaju naziv *torbeš* se koristi da bi se označio neko ko je plašljiv i slabog karaktera, dakle, ima pežorativno značenje. Naziv Torbeš sa pogrdnim značenjem koristio se i za bogomile u Raškoj.¹⁵⁰

Što se tiče stava koji iznosi Mladenović da u kolektivnom pamćenju Gorana nema tragova bogomilizma i da oni sebe ne

¹⁴⁸ Aleksandar Stojanovski, citirani članak, str. 32

¹⁴⁹ Zija Shkodra, *Qyteti shqiptar gjatë rilindjes kombëtare*, Tiranë, 1984, str. 429.

¹⁵⁰ http://sh.wikipedia.org/wiki/Bogomili_u_srednjovekovnoj_Srbiji

smatraju Torbešima, potrebno je samo podsjetiti istraživača da problem posmatra usko i jednostrano. Istina je da oni sebe zovu *našinci*, manje *Gorani* i nikada *Torbeši*, ali znaju da ih drugi tako zovu, trošeći sate u izlivu gorčine nad ovim pogrđnim imenom, čak i u konfidencijalnoj artikulaciji. Oni nisu sebi mogli dati jedno takvo ime sa pogrđnim značenjem. Ovaj naziv prikačili su im drugi kako bi im se rugali, prezirali ih i omalovažavali.

Bogomilski pokret je počeo u prvoj polovini X vijeka.¹⁵¹ Pored imena bogomil, u Maloj Aziji tokom XI vijeka počela je upotreba još jednog domaćeg imena da bi se identifikovali heretici. To je bio naziv *fundigiagiti* ili *fundaiti*, odnosno *torbonosci*. Ovaj naziv nisu izmislili sami heretici, već su ga dobili od njihovih protivnika, koji su se na ovaj način ismijavali savršenim bogomilima da uopće ne rade, nego samo putuju iz mjesta u mjesto da bi dobili hranu od sljedbenika.

Usko povezan s ovim nazivom u Maloj Aziji počeo se upotrijebljivati slavenski ekvivalent *torbonosci* ili *torbeši*, koji se proširio i koristio da bi se označili heretici-bogomili u

¹⁵¹ Majkëll Hart Manesi, *100 njerëz më me ndikim në histori*, Tetovë, 1997. str. 346; *Bogomilizmi, Fjalori enciklopedik shqiptar*, Tiranë, 1985. str. 107; *Bogomili*, Enciklopedija Jugoslavije, str. 222; *Bogomili*. Enciklopedia Jugoslavije, str. 216; *Istoriya na makedonskiot narod, Skopje*, 1983, str. 22; *Bogomilstvo*, Blgarska Enciklopedija, Sofija, 1999, str. 117; Biljana Đurđević-Stojković, *Vjerske sekte lekskon*, Narodna knjiga, Alfa, 2002, str. 12; Dimitar Angelov, *Bogomilstvoto v Blgarija*, Sofija, 1969. str. 141; Jordan Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija, 1925, reprint 1970, str. 15; Georg Ostrogorski, *Histori e perandorisë Bizantine*, Tiranë 1997, str. 182.

jugozapadnom dijelu bugarske države, odnosno u današnjoj Makedoniji.¹⁵²

Riječ *torba*, bez obzira na njeno persijsko porijeklo i vrijeme kada je pozajmljena od konstrukcije *torbekeš*, te njeni derivati *torbar*, *torbarim*, *torbarenje*, *torben*, *torbiče*, *torbičence*, *torbište*, kao i frazeološki izrazi *So torba na ramo*, *Da ne ti se trne torba od ramo*, *So glava vo torba*, *Sipale torbe*, *Staj mu torba* aktivno su i živo bogatstvo makedonskog jezika i njegovih dijalekata, uključujući i govor Gore.

Ovoj porodici pripada i riječ *torbeš* koja je nastala od osnove *torb* i sufiksa *-eš*, koji se koristi samo za formiranje riječi sa pežorativnim značenjem, barem u govoru Gore, kao što su: *smrdeš*, *grdeš*, *prdeš*, *tikveš*, *gladeš*, *gloteš*, *smoleš*, *gnjideš*, *bljuteš*, *sitneš*, *kolješ*, *krlješ*, *vrteš*, *krteš*, *k'teš*, *daveš* i dr.

Semantički riječ *torbeš* se može izjednačiti sa riječju *prosjak*. Dalje, kod svih oblika, kao što su *fundagiagiti*, *torbeš*, *torbar*, *torbonosci*, značenje *prosjak* se ne može isključiti. I verzije narodne etimologije, koje u vezi naziva *torbeš* na uvid čitaocima donosi Malić Osi, vode ka ovom značenju. Ove okolnosti, osim gramatičke forme, još više (ovaj naziv), se približavaju grupi pomenutih primjera.

Dokazi da se riječ *torbeš* koristi još od XII odbacuju svako drugo objašnjenje kad ovo ime povezuje sa turskim osvajanjima i islamizacijom. Nadalje, teško se može prihvaatiti da su Torbeši dobili ime zbog trgovine kojom su se bavili. U tom slučaju, ovaj naziv ne bi imao podrugljivo značenje. Osim toga, znamo da su se gurbetom počeli baviti mnogo kasnije, nakon što su propali kao stočari, ćumurđije, oružari, grnčari i dr.

Naporedo s imenom *Torbeš* ne može se zanemariti ni ime *Poturi* kojim se odvajaju Torbeši od susjednih Albanaca,

¹⁵² *Fjalor sërbokroatisht shqip*, Prishtinë 1974, str. 596.

naročito u obliku *Gora Poturi*. U srpskohrvatskom *potur/poturica*, označava „renegata, onoga ko je napustio hrišćansku vjeru, *turkešu*“¹⁵³ Ejup Mušović riječima *poturice, poturi, poturčenjaci* obuhvata sve islamizirane stanovnike na južnoslavenskom prostoru, nezavisno od njihove etničke i religiozne pripadnosti, uključujući i Gorane, odnosno Torbeše.¹⁵⁴ Enver Imamović nazivom *poturi* obuhvata one koji nisu niti muslimani niti hrišćani.¹⁵⁵

U vezi vjerodostojnosti upotrebe ovog naziva za Torbeše Gore, istraživač Š. Hodža ima sumnju i aludira da je to moja izmišljotina sa apsurdnim argumentima koje nije iznio. U vezi toga piše: „Izraz *Gora poturi* našao sam samo kod Nazifa Doklea, možda kao prilog njegovoj tezi o etnogenezi Gorana, kao ljudima koji su napustili hrišćansku vjeru. Možda.“¹⁵⁶

Prvo, ne može se niko od nas smatrati vlasnikom istine ili da je od Boga predodređen da je čeka i da je susretne. U tom smislu, pošto nije imao takvu predodređenost, Šefcet Hodža ili neko drugi, ne znači da ono ne postoji i da neko drugi nema pravo da je otkrije. Moram reći da sam riječ *potur* prvo sreo u njegovoj knjizi „*Legendarna epika iz okruga Kuks*“ (Epikë legjendare nga rrethi i Kukësit”, Tiranë, 1982, str. 311.) u baladi pod naslovom *Djevojka potureša i Potur Mahala*.¹⁵⁷

¹⁵³ *Fjalor sërbokroatisht shqip*, Prishtinë, 1974, str. 596.

¹⁵⁴ Ejup Mušović, *Crnogorski muslimani, Identitet Bošnjaka muslimana*, Beograd, 1995, str. 64.

¹⁵⁵ Enver Imamović, *Bogomilstvo - vera naših predaka*, Alem, 25. maj 2002, str; Gjini Gasper *Ipeshkvia Shkup Prizren nëpër shekuj*, Zagreb 1992, str. 142, bilješka 3; Ovo objašnjenje u vezi poređenja poturi – patarinë je iznio Nazif Dokle u knjizi *Për Gorën dhe....*” str. 61.

¹⁵⁶ Šefqet Hoxha, *hqiptari Sinan Pashë...*, str. 155, bilješka 16.

¹⁵⁷ Vidi stihove ove balade:

Ako je balada zaista zapisana u Ljumi, nasuprot tvrdnjama autora, ova informacija izgleda mi sasvim dovoljnom da odbacim svako nagađanje. Pjesma govori o stanovanju *potura* u *Potur mahali*¹⁵⁸, u istom naselju sa Albancima. Očito je da se izraz *poturesha* ovdje koristi kao nadimak sa podrugljivim značenjem pošto se djevojka uistinu zove Mejrema. Ona je dala riječ (*besu*) Albancu Hasanu. Hasanova majka nije spremna prihvatiti mladu samo zato što je od *potura*. Tu nastaje tragični zalet. Majka odbacuje neželjenu nevjes tu, a Hasan umire od tuge, jer nije mogao uzeti *potureshu* s kojom je vezao „tvrdu“ vezu (*besu*). Nakon toga, Mejrema pada na njegov sanduk (*tabut*), a potom i Hasanova majka, koja im ne dozvoljava susret ni na drugom svijetu.

Što se tiče odrednice *Gora poturi*, koju često srećemo u Ljumi, ona je karakteristična i za Torbeše Župe kod Prizrena. Ova odrednica karakteristična je i za stanovnike Bosne, Makedonije¹⁵⁹, i, na kraju, albanski stanovnici Gore u običnoj komunikaciji tako zovu one koji se razlikuju od njih¹⁶⁰. Činjenica da se riječ *poturi*, naporedo sa imenom *Torbeš*, koristi

“*Na i ka lshue gjali vetat-o,*
Na i ka lshue kah Potur Mahalla.
Na i ka lshue çajo çika para,
Na ka dalun Çika potureshe.
Besë të fort - o, paskan lidhë.”

¹⁵⁸ Po mom mišljenju, niko drugi osim Torbeša Kuksa nije mogao biti obuhvaćen imenom *potur*, *poturesh*, ali ima potvrda da su bili prisutni i u Ljumi i da su imali suživot s Albancima. Ova pjesma je još jedan argument više o tome.

¹⁵⁹ Intrenet stranica, *Makedonci-muslimani* – Vikipedija, str. 1.

¹⁶⁰ Prema Nebi Šutiju, 57 godina, rođenom u Šištevecu, sa visokom školom; njegova baba, Albanka udata u Šištevecu, da bi odvojila svoje sinove, Ganija i Nebiju, od Albanaca, zvala ih je „*Gani, ili poturu*“.

kao naziv za sve slavenske grupe na Balkanu, nosioce bogomilizma, kao što su Bošnjaci, Torbeši Prizrena, Debra i Gore, Pomaci, dakle, Slaveni koji su primili islam, još jedan je argument više da su Torbeši nasljednici ili potomci bogomila.

Prvo, jasne dokaze o prisustvu bogomilizma u Gori sadrže i imena *babun*, *kuduđer*, *funda* i *mano*¹⁶¹, koji se od srednjeg vijeka koriste naporedo s imenom *torbeš* da bi označili bogomile-heretike koje srećemo ovdje, ili u blizini. Potvrđen je patronim u obliku Babun u Prizrenu¹⁶², i rijetko u Ljumi u obliku *babune*, koji označava priglupu djevojku, djevojku koja nije „bristra“.¹⁶³ Drugo, u Šištevцу postoji topnim *Kuduđer*¹⁶⁴, dok u Kruševu, u opštini Dragaš na Kosovu, toponim *Kuduđere*.¹⁶⁵ Važno je istaći da se *kuduđer* može prevesti kao torbonosac a potom i torbeš, oni koji nose torbe napravljene od crne kože.¹⁶⁶ Treće, u formi *F'nd* i *F'ndeša*, kao imena ličnosti u jednoj folklornoj dramskoj manifestaciji nazvanoj džambala, koja se organizira u selu Orešek u Gori¹⁶⁷. Kad znamo da „su

¹⁶¹ Jordan Ivanov, *Bogomilski knigi* ...str. 20.

¹⁶² Maliq Osi, *Prizren drevni grad*, str. 149.

¹⁶³ Prema Šuaip Halilaju, penzioneru, dobrom poznavaoocu tradicije Ljume, s visokim obrazovanjem, rođenom u Bicaju u Ljumi 1935. godine.

¹⁶⁴ Nazif Dokle, *Për Gorën dhe goranët*, Prizren, 2002, str. 61.

¹⁶⁵ Alija Đogović, *Neki problemi Sharpllaninske onomastike*, Selam, Prizren, januar-pril 2000, str. 19. – Postoji mogućnost da se radi o istom toponimu pošto se sela Kruševo i Šištejec graniče.

¹⁶⁶ Vidi Antoljajk, Stepan, *Srednjovekovna Makedonija* 3, Skopje, 1985. str. 782.

¹⁶⁷ N. Dokle, *Jehona homerike*, Tiranë 1999, str. 39. - Jedan muškarac, odjeven kao starac sa kožuhom oko pasa, povezan kaišem na kojem su okačeni praporci, s mačem u jednoj i s torbom punom pepela u drugoj, je čelnik odbrane porodice sastavljene od 3-4 djevojke i 1-2 nevjeste

neki od Torbeša sjeverne Albanije primili katoličanstvo i zadržali staro ime Funda.¹⁶⁸ I u nazivima F'nd i F'ndeša sa džambale u Orešku, možemo pretpostaviti etimološke veze sa Funda – F'nd – Fan, što je etnografska oblast Mirdite u Albaniji.¹⁶⁹ Četvrto, sreli smo kao rijetku riječ u govoru Gore oblik *manov*, sa značenjem neuredan, star, avanturista.¹⁷⁰

(muškarci tako odijeveni). Drugu porodicu čine muž i žena, jedan Fand i jedna Fandeša. Muž u pocijepanoj odjeći i mačem u ruci, i žena (muškarac tako odjeven) sa preslicom u ruci i bešikom na ramenu. Dio grupe su i drugi u ulozu običnih seljaka ili uličara. Sasataju se i počinju prositi od vrata do vrata. Putem im se pridružuju mladi i stari. Starca zadirkuju i pokušavaju oteti mu djevojke i nevjeste. On čini sve kako bi ih odbranio. Starac se svađa s Fandom. Zatim ovaj posljednji ubije starca. Uplakane djevojke podižu mahrame i bježe. Manifestaciju prate pjesme, igre i komične scene. Svaka porodica članovima grupe poklanja razne stvari u naturi, kojima se priprema jedan ručak ili večera. Ovaj spektakl podsjeća na srednjovjekovne heretike, kako ih prikazuju njihovi protivnici, dok prolaze ulicama s torbama na ramenu i prose od vrata do vrata).

¹⁶⁸ *Bogomilski knigi i legendi*. isto.

¹⁶⁹ Vidi i Hekard, *Historia...*, str. 215, gdje kaže: „Stanovnici Mirdite, iako katolici, pričešćuju se na dva načina i u nekim njihovim crkvama nalazimo grčke krstove i ostatke vizantijskih slika; pored toga, oni su zadugo sačuvali stari kalendar. Gdje je izvor ovog izuzetka unutar jednog mjesta koje je ostalo vjerno Rimu, dok je cijeli istok prigrlilo šizmu? Da ovo stanovništvo nije nastalo od doseljenih šizmatika koji su sačuvali svoju vjeru među onima koji su se u ono vrijeme još osjećali katolicima i prihvatili autoritet pape tek nakon što su se popovi šizmatici udaljili i došli katolički misionari da ih podrže u njihovoj vjeri?“

¹⁷⁰ Nazif Dokle, *Fjalor Gornçe (nashke)-shqip*, Sofija 2007. str. 551.

Pošto teza, prema kojoj se imenom „torbeš“ označava posebna etnička grupa, koju zastupa M. Pavlović a koju podržava i G. Palikruševa, nema historijsku osnovu¹⁷¹, zadržat ćemo se na verziji istraživača Omera Turhana, koji Torbeše identifikuje sa Pomacima i, dalje sa Kumanima.¹⁷² Ovu liniju drži i Čilev.¹⁷³ I A. Stojanovski izjednačava Torbeše sa Pomacima.¹⁷⁴ I neki drugi podaci kojima raspolažemo, govore protiv ovog izjednačavanja.

Tako, u narodnoj tradiciji Kuksa stanovnike sela Čalje¹⁷⁵ nazivaju „pomacima“, dok Gorane „poturima“¹⁷⁶; prvi su islamizirani Albanci a drugi islamizirani Torbeši. Pošto su Gora i Čalje granične oblasti, kad bi njihovi stanovnici bili jedno, ne bi bili imenovani različito od istih govornika. I dalje, kad bi Torbeši i Pomaci bili ista populacija, kako su mislili Čilev i Omer Turhan, najmanje u ovoj etničkoj opoziciji, Gorane bi zvali Pomacima a ne Čaljane. Ovdje treba istaći da Ljumljani, zbog psiholoških osobina stanovnike doline Čalja približavaju Torbešima,¹⁷⁷ dok oni iz Tejdrine, zbog ove bliskosti ili

¹⁷¹ K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd, 1988, str. 53, ne pominje slavensko pleme s ovim imenom.

¹⁷² Omer Turhan, isto, str. 27 -28.

¹⁷³ Malić Osi, isto, str. 151.

¹⁷⁴ Aleksandar Stojanovski, isto, str. 35, 36.

¹⁷⁵ Stanovnici Doline Čalje, okrug Buštrica.

¹⁷⁶ U Ljumi i danas srećemo: „*Tejdrinia - qeni, Bicaj - myzeviri, Tërthorja - asqeri, Gora - poturi, Çaja - pomaki, Topojan - azdraki*”.

¹⁷⁷ Kod Kamber Zela, citirani tekst, imamo stihove: *S'jemi torbeshë as t' çajanë. Ne jemi dy djem lusjanë.* (Nismo Torbeši niti Čaljani. Mi smo dva momka Ljusjana.)

historijskog pamćenja da su u Čalju prije Albanaca živjeli Torbeši, idu čak i dalje kad oblast Čalja zovu i *Torbešija*.¹⁷⁸ Uz sve to, moramo prihvatiti da ovo pitanje ne možemo smatrati zatvorenim, sve dok smo uvjereni u sveukupnu bliskost Torbeša i Pomaka u Rodopima.

Pažnju zaslužuje i hipoteza da je torbeška populacija autohtona, da pripada arumunskom etničkom supstratu, koji su mnogi osvajači asimilirali.¹⁷⁹ Pored Torbeša u Gori je prisustvo vlašskog (arumunskog)¹⁸⁰ ali i onog albanskog¹⁸¹ (asimiliranog) elementa više nego potvrđeno. Ipak, teza o potpuno asimiliranom autohtonom arumunskom supstratu nema osnovu i podršku. Prvo, uticaj osvajanja u ovim toliko udaljenim zonama, koji se ne može zanemariti, bio je suviše blijed i nedovoljno jak da bi završio asimilacijom. Drugo, i kada bi prihvatili suprotno, uticaj na jezik, kulturu i sl. bio bi srpski zbog njihove duge vladavine i uticaja pravoslavne crkve u ovoj oblasti. Pošto se to nije dogodilo, i pošto su makedonski uticaji jači, ostaje nam da vjerujemo da se radi o jednoj populaciji doseljenika, gdje dominira torbeški slavenski element u uslovima jedne prilično duge simbioze.

¹⁷⁸ Prema kazivanju Vahida Selima, s visokim obrazovanjem, iz Tejdrine, Kuks, 15. VIII. 2007.

¹⁷⁹ Alija Đogović, *Je li boškački žargon tajni govor bogumila*, Selam, Prizren, januar-april 2000, str. 25.

¹⁸⁰ Nazif Dokle, isto, s. 58; Alija Đogović, *Neki problemi šarplaninske onomastike*, Selam, Prizren, januar-april 2000, str. 20; Alija Đogović, isto. – U stihovima jedne narodne pjesme u Gori, između ostalog, stoji: „-Han'me mlade kad'ne, Ne me zimajte naduša, Juruci će me utepaje - Juruci ni se v' planina, Da strižet vovna jarina.“

¹⁸¹ Selami Pulaha, *Krahinat e Sanxhakut të Dukagjinit*, Studime historike 3, 1973, str. 38-39.

Na kraju, obratimo pažnju i zadržimo se na mišljenje po kojem Torbeši predstavljaju autohtone Arbreše asimilirane dolaskom Vlaha koji su poznavali i slaveno-bugarski, i da je vremenom, iz različitih razloga, ovaj drugi jezik preovladao i postao dominantan.¹⁸²

¹⁸² Shefqet Hoxha, *Shqiptari Sinan Pashë Topojani...*, Tiranë, 2007, str. 149.

Mišljenje o jednom autohtonom arbreškom supstratu asimiliranom od strane Slovena prije nekoliko godina iznijeli su Skender Gaši i Selami Pulaha. Drugačije od ove dvojice, koji počinju od kasnijih vijekova određivati ono što se trebalo dogoditi ranije, Š. Hodža eliminiše slavenski element i proces slavizacije u ranih stoljećima, koji je stvorio jedan slavizirani realitet i zamjenjuje ga vlaškim da bi poništio ono što se dogodilo.

Prema našem mišljenju, ovo je zaključak *ne plus ultra* (tako bi trebalo biti) koji nema nikakvu osnovu, uprkos sofizmima, sve dok nosioci ove ideje ne budu u stanju na debatni sto ponuditi bar jedan izvor ili činjenicu.

1.

Sva tri pomenuta istraživača zdravo za gotovo prihvataju liro-arbreški supstrat, kao nešto što je dato za sva vremena, kao nešto o čemu se ne može diskutirati, kao tabu.

Oblast Gora pripadala je drevnoj Dardaniji, jer se njena teritorija u antičkim izvorima javlja pod imenom *Pusta Ilirija*. To nije dovoljno da se *a priori* uzme kao činjenica o ili-ro-arbreškom supstratu, pošto autori nisu u stanju ponuditi još jedan izvor ili materijalni arheološki dokaz koji bi mogao to potvrditi.

Kad imamo u obzir visok stepen romanizacije Dardanije, slabu naseljenost u to doba, veoma težak teren, nepogodan i nesiguran za život, sve smo bliže uvjerenju da je ova oblast, prije nego što su ovdje stigli Vlasi nomadi, polunomadi, Slaveni ili bilo koji drugi, bila nenastanjena.

Osim toga, Gora je bila izvan prostora na kojem je formiran albanski narod u najširoj varijanti, ponuđen od strane albanske historiografije (četvorougao: Skadar-Prizren-Ohrid-Valona).

U godinama 1040-1041, 1073. i 1080. u vizantijskim dokumentima pominje se Arbanon kao autonomna ekonomska i vjerska zajednica istočno i sjeveroistočno od Drača, a zapadno od Ohrida i Debra. Kasnije su se i druge oblasti ujedinile sa Arbanonom kao osnova prve albanske državne formacije. Oko 1190. godine na skupštini u Kruji rodio se principat Arbri, prva srednjovjekovna država Albanaca, koja se odupirala mnogim osvajačima sve do sredine XIII vijeka kada potpada pod vlast Nikeje.¹⁸³Ovo vremensko razdoblje poklapa se sa vremenom početka navale Torbeša Gore na sjeveroistoku, daleko od prostora na kojem su se odigravali ovi događaji. U tim okolnostima ne možemo govoriti o bilo kakvom slijedu ili simbiozi s iliro-arbraškim supstratom, gdje nastaju međuetnički odnosi koji posreduju u procesima dominacije jednog naroda nad drugim sa posljedicama asimilacije.

Dalje, još više smo uvjereni da teza o jednom iliro-arbreškom supstratu u Gori nema nikakvu osnovu, osim želje da kruške rode u vremenu kad nam se jedu. Onaj ko danas želi posijati svaki kvadratni metar albanskog etničkog prostora na početku srednjega vijeka iliro-arbnorskim supstratom, znači da je vođen jednim etničkim purizmom, da ne prihvata nikoga živog drugog i da živi u mitovima. Znači, da zatvara oči pred realnošću i da jednim potezom pera poriče rezultate svih istraživanja i studija albanske nauke o ovim temama.

Torbeši, drugačije od ostalih Slavena, pri imenovanju Albanaca ne poznaju drugi etnonim osim onog turskog. *Arnauti*. To potvrđuje da su oni, u njihove skrovite planinske

¹⁸³ *Fjalori enciklopedik Shqiptar*, Tiranë, 1985, str. 1043.

oblasti, došli u kontakt sa njima u momentu dolaska Turaka na Kosovo. U to vrijeme su, izgleda, na granicu Gore pristigli i Albanci. U tim okolnostima od Turaka su naučili njihovo ime, jer su se u to vrijeme događali i albanski pljačkaški upadi koji su potvrđeni u dokumentima XV vijeka.¹⁸⁴ Da prosuđuješ i, povrh toga, donosiš zaključke o jednoj kulturi koju ne poznaješ, znači da iznosiš samo pretpostake.

Profesor Šefćet Hodža se u odnosu na kulturu Gore svrstava u grupu autora koji sadašnjost koriste da bi petostruko širili predrasude o njenim vrijednostima. Prvi korak se vezuje za širenje opcije o negiranju i širenju neistina o identitetu Torbeša Gore. Drugi korak odnosi se na negiranje studija, vrijednosti, fakata i dokaza, kao da uopće i ne postoje. Treći korak je isključenje pitanja kulture Gore sa stola političkih, obrazovnih, kulturnih, naučnih i društvenih diskusija. Četvrti korak ima za cilj paralisanje stvaralaca ove kulture uz korištenje krajnje političkih optužbi, anatema, potcenjivanja, do poziva na zabranu različitosti u mišljenju i slobodi govora. Peti korak označava žar kojim se gotovo jedan vijek radi kako bi se svim sredstvima asimilirala ova kultura, prije nego što stekne pravo da se uključi unutar duhovnog bogatstva albanske države, čiji su sastavni dio Gora i Gorani. (Misli se na dio Gore u Albaniji – *prim. S. I.*)

2.

Da bi izbacio („sikterisao“) slavenski element koji, po njemu, ovdje nema šta tražiti, profesor Š. Hodža se vrti oko planina Pind, Rodopi, odlazi u okolinu Ohrida i dr. Na kraju

¹⁸⁴ Oliver Schmitt, *Skenderbeu*, Tiranë, 2008, str. 159, 173.

otkriva granu plemena Mijaka u okolini Debra,¹⁸⁵ na istočnoj strani Galaiča, dakle u Gori, a čiji su članovi znali vlaški, slavo-bugarski i grčki i koji su prešli ovamo kako bi asimilirali iliro-arbreški supstrat, čak se iz inata slaviziraju, žrtvujući i sebe. Uz sve ovo, kao vlaški trag pominje mahalalu Mijaž, rodove Dafku i Trkaljač. Ovi dokazi, zajedno s onima koje sam objavio¹⁸⁶, uključujući i rod Mijačevci¹⁸⁷ u Borju, su nedovoljni da bi slavensko stanovništvo Gore smatrali vlaškim.

Najviše tragova o Vlasima, asimiliranih tokom srednjega vijeka, sačuvano je do danas u obliku jezičkih i kulturnih fosila i mogu ih proučavati samo pažljivi i netendenciozni istraživači. Ovakvih ostataka ima i u Ljumi i u drugim oblastima.

Prema osobinama i prisustvu ovih ostataka možemo tražiti i pronaći odgovore na naša pitanja. Ove osobine se ne mogu identificirati sa pašnjacima balkanskih planina, nego se moraju svesti samo na okvir Gore, dokazima i ostacima koje nam pruža ova oblast i različitim izvorima koji govore o tome. Ovdje su se odvijali i određivali pravci procesa za čije tokove nismo pitani.

Dokazi koje imamo kategorički potvrđuju suprotno od teze koju iznosi Šefčet Hodža. U Gori se ne može govoriti o jednoj vlaškoj populaciji koja je slavizirala iliro-arbreški supstrat, već o dolasku Vlaha i Slavena na jedan nenaseljen teren, gdje je u uslovima brojčane i kvalitetne simbioze dominirao i pobjedu odnio slavenski element.

¹⁸⁵ Vidi Neol Malkolm, *Histori e shkurtër e Kosovës*, Tiranë, 2001, str . 211.

¹⁸⁶ Nazif Dokle, *Jehona Homrike në Kukës*, Tiranë, 1999, str. 56.

¹⁸⁷ Prema razgovoru kojeg sam imao u Kotoru 10. 09. 2003. godine sa profesorom Sarajevskog univerziteta Muhamedom Nezirovićem, iz roda Krpačovci iz Borja, staro ime njegovog roda bilo je Mijačevci.

Kako bi imenovali slavensko stanovništvo Gore drugi su upotrebljavali imena: *Torbeši*, *Gorani*, *poturi* i *škije*, dok su oni sebe zvali *našinci* i *Gorani*, ni u jednom slučaju *Vlasi*. Ovo ime više nego bilo koje drugo ne postoji u kolektivnom sjećanju i svijesti Torbeša Gore i pisanim izvorima o ovoj oblasti. Nijedna porodica ne čuva sjećanje na svoje vlaško porijeklo.

Naziv Vlah je slavenskog porijekla i upotrebljava se za Arumune u Albaniji, Makedoniji, Srbiji i Grčkoj.¹⁸⁸ Sa ovim imenom srećemo označena teritorije ili pojedine pripadnike ove zajednice u Gori koji su mogli preživjeti u topnimiji, frazeologiji, patronimiji ili folkloru kao: *Vlaške grobišta* (u Kruševu kod Dragaša), *Vlani sad* (u Crnjeljevu), *Vlahinica* (teritorija koja je pripadala Vlasima, koja ima veze sa njima) u Borju, *Vlača* (patronim prema etničkoj pripadnosti) u Pakiši, *Vlahina* (djevojka vlaške etničke pripadnosti), *Vlahinka* kao antroponim u jednoj narodnoj pjesmi Gore,¹⁸⁹ zatim *Vlah* kao pripadnik jedne etničke grupe u narodnoj izreci u Gori.¹⁹⁰ U ovim primjerima imamo jasnu etničku opoziciju „određenih“ sa onima koje „određuju“. Ovo pokazuje jedan suživot, simbiozu ili bliskost između slavenskih Torbeša i Vlaha, gdje jedna strana svojim jezičkim sredstvima određuje drugu stranu, a nikako ne samo vlašku populaciju koja je slavizirala ili ro-arbreški supstrat. Ni u jednom slučaju nismo sreli formu *Aromun*, ime kojim Vlasi sebe nazivaju. Kad bi se radilo o

¹⁸⁸ Vidi Çabej, Eqerem, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe II*, Tiranë, 1976, str. 119; Malkolm, Noel, *Histori e shkurtër e Kosovës*, Tiranë, 2001, str. 211.

¹⁸⁹ Nazif Dokle, *Goranske narodne pesne*, Skopje, 2000, str. 105, pjesma 265.

¹⁹⁰ Teško Vlahu i siromahu i Turčinu što nema para.

komletno doseljenoj vlaškoj populaciji, vjerujemo da bi ime *Aromun* ostalo u nekoj formi.

Prisustvo roda Mijak u Gori potvrđeno u toponimu *Kodra e Mijakit* u Topoljanu, patronimu *Mijačevci* nastalom na osnovu antroponima *Mijak* prema pripadnosti jednog pretka ovoga roda u Borju, ništa ne dodaje ovim odnosima. Prvo, ovaj onomastički dokaz potvrđuje osobe označene od starne ondašnjih Slavena; drugo, da se nisu mogli spasiti asimilacije izvršene od strane većinskih Slavena, kako Mijaci Debra tako i oni u selima Gore. Žrtve asimilacije nisu mogle biti značajan faktor u procesu slavizacije drugih. I treće, koliko se može pretpostaviti kretanje Mijaka prema Gori, isto je moguće i suprotno. Ne zaboravimo i tezu da je centar formiranja rumunskog naroda bio u istočnom dijelu Kosova i na visoravnima oko njega. Tek su se u X vijeku spustili na jug i stigli do Grčke.¹⁹¹

Prema Jirečeku: „Zbog navale naroda, rumunski preci, Rimljani ispod Dunava, su od V vijeka najviše patili u Gornjoj Miziji i Dardaniji, i oni su se uglavnom preselili, djelimično i daleko preko granice latinskog govora. Stočarima svakako nije palo teško bježanje u ove daleke zemlje. Oni su našli nova boravišta u Rodopima, Balkanu, Makedoniji i Tesaliji, koja se na kraju srednjeg vijeka zvala Velika Vlahija.“¹⁹²

Istog mišljenja je Milan Šufilai kad kaže: „Prilivom Slavena na Balkan raskomadane su rumunske ili vlaške cjeline i oni su gurnuti duboko na jug od Tesalije na zapadu do kapija gradova na dalmatinskoj obali“¹⁹³ Čabej govori samo o prisustvu vlaškog jezika u dolini Crnog Drima.¹⁹⁴

¹⁹¹ Neol Malkom, *Kosova histori e shkurtër...*, str. 210.

¹⁹² Konstantin Jireček, *Istoriija Srba I*, Beograd, 1988, str. 86.

¹⁹³ Milan Šufilai, *Sërbët dhe shqiptarët*, Tiranë, 2001.

¹⁹⁴ Eqerem Çabej, cit. str. 179.

Dakle, Vlasi su krenuli sa Kosova na jug, a ne suprotno. To nam daje za pravo da vjerujemo da se dogodio pokret Mijaka iz Gore prema Debru, i dalje prema Solunu. I logika potrage za boljim životom, što je temelj svih demografskih promjena, vodi nas ka tome. Što se tiče prisustva Albanaca, podaci govore o njihovom kasnijem prodoru koji se dogodio tek od XVI vijeka. U međuvremenu ima i ostataka Juruka, koji govore o njihovom prolaznom prisustvu iza kojeg nisu ostali neki posebni tragovi.

Prvi uslov za početak asimilacije u okviru jedne simbioze je oertavanje većine, jedne etnički čiste većinske opozicije unutar njih. Činjenica da su Vlasi asimilirani, zapravo slavizirani i iza sebe ostavili tragove o njihovom manjinskom i privremenom prisustvu, govore da su oni predstavljali manjinu a Slaveni većinu. I svi primjeri koje smo dali o slavenskoj upotrebi oblika *Vlah* za Aromune su dokaz da se kroz usta onih koji govore slavenski imenuje manjina van njih, koja je tu prisutna, sa kojom imaju suživot, imaju sve odnose sa njima (ženidbe, udaje i dr.).

Spontani dolasci su predodređeni na asimilaciju. Oni nikada ne dolaze kako bi formirali većinu, već imaju sreću da se istope kao so u etničkom moru u koje se ulivaju. Najbolji primjer za to je sama Gora. Nespontani dolasci Albanaca u Topoljane doveli su do albanizacije oblasti, dok oni spontani, u ostalom dijelu Gore, doveli su do njihove potpune asimilacije, osim sjećanja na svoje korijene i porijeklo.

Slaveni su ovdje došli sa prostora današnje Makedonije divljački protjerani kao sljedbenici jedne doktrine koja ih je dotakla u jeziku, pismu i njihovoj književnosti. Upoznali su visok stepen općinske organizacije i kolektivne liturgijske prakse i formirali svijest solidarnosti života u zajednici. Imali su dar širokogrudosti u poređenju sa nomadskim načinom

života Vlaha. Stigli su sa iskustvom rada u poljoprivredi, nasuprot stočarstva kojim su se bavili Vlasi. Orijentacija Slavena Gore ka zanatima, kao što su ćumurđžije, oružari, barudžije, govori da su u značajnoj mjeri posjedovali nivo znanja o prirodi društva. Sve ove prednosti su posredovale u asimilaciji, odnosno slavizaciji. Možda je ovdje pomogla i sposobnost prilagođavanja i podložnost Vlaha asimilaciji u kontaktu s drugom lokalnom kulturom i jezikom.¹⁹⁵

Čisti vlaški toponimi kao *Šištofic* (Šištevec, Šištejec) koji označava vlaški katun, *Maja e Korcules* (1373), na lijevoj strani Zbineca na Koritniku, na prijelazu iz Belje u Pobrege, *Krakošta* ili Dragaš (opštinski centar) što je stariji naziv, *Barbula* (toponim između Kruševa i Restelice), uvjeravaju nas da su Vlasu došli prije Slavena u Goru, boraveći privremeno u ljetnim katunima. To uvjerenje je još jače kad znamo tezu da je istočni dio Kosova bio prvobitna teritorija Vlaha i Rumuna, kao i toponim *Letne*¹⁹⁶ kod Čalja koji je označavao kuće, pašnjake ili ljetnja staništa izgrađena od kamena. Ove toponime su Slaveni zatekli kao okamenjene, kao pripremljene tačke za orijentaciju u novom životnom prostoru.

U dokumentu Sv. Arhangela Cara Dušana 1347-1348. godine, sela Gore se ne nabrajaju kao albanska ili vlaška. Ova činjenica nam daje za pravo da mislimo da je slavizacija Vlaha

¹⁹⁵ Neol Malklom, isto, str. 211.

¹⁹⁶ Ovi čisto slavenski toponimi koji dolaze od množine pridjeva *leten* (*leten vakat*) - muški rod mn. *letni* (*letni dožoj*), ženski rod mn. *letne* (*letne kuće*, *letne pasišta*) Šeščet Hodža pristrasno objašnjava rječju *leht*, kao i Skender Gaši, koji toponim *Gini-voda* izjednačava sa *Dinova voda* (*Uji i Gjinit*).

u Gori bila završena, odnosno bila u završnoj fazi,¹⁹⁷ ili je prisustvo Vlaha bilo nedovoljno da bi se označili kao takvi.

Š. Hodža tvrdi da ne postoji nikakav znak koji potvrđuje da je bogomilizam uticao na dolazak vlašskog stanovništva i na kasniju islamizaciju. Što se tiče doseljavanja, dokazi potvrđuju da je bogomilizam uticao na dolazak torbeške populacije ovdje, u Gori, koja je zatekla i asimilirala vlaško starosjedelačko stanovništvo, koje je bilo u manjini u odnosu na došljake Torbeše, a ne suprotno.

Da bi se govorilo o jednom narodu sa sigurnošću, da se dođe do konačnih zaključaka o njemu, trebalo bi dobro poznavati pokret, doktrinu, širenje i historiju bogomila, trebalo bi znati njihov jezik, folklor i historiju. Jednom riječju, poznavati njihovo kompletno nasljeđe. U suprotnom, nemoguća je usporedba bez subjektivnog ishoda. Ne znam na koji moralni, građanski, naučni ili drugi kriterij se može neko osloniti kad prosuđuje i donosi zaključke o stvarima koje ne poznaje. Jedna mudra arapska izreka kaže: „*Men lem jezuk lem ja 'rif*” (Ko nije okusio nešto, ne zna šta je to.).

3.

Poznato je da je bilingvalna realnost u Kukskoj Gori, ili tačnije torbeških sela u ovoj oblasti, nastala kao rezultat specifičnih okolnosti stvorenih nakon 1923. godine, u vrijeme kad je uspostavljena sadašnja politička granica, kad je ova oblast prešla pod jurisdikciju albanske države, kad je albanski jezik postao zvanični i kad su otvorene škole na albanskom

¹⁹⁷ Noel Malkolm, *Kosova, histori...*, str. 55. - Mladenović, Radivoje, *Govor šarplaninske župe Gora*, Beograd, 2001, str. 56.

jeziku u Šištevcu (1924), Zapodu (1927) i Borju (1928). Dotad, u cijeloj Gori su se na prste mogli izbrojati oni koji su govorili albanski.

Goranski govor, našinski (naške), ili maternji jezik Torbeša Gore govori se od svih, u kući, na ulici i svugdje, dok se albanski, čije učenje započinje u školi, upotrebljava samo u toj sredini, u kontaktima s lokalnim vlastima i prolaznicima Albancima.

Nezavisno od onoga što iznosi Š. Hodža, goranski dijalekat je proučavan i određeno je njegovo mjesto. On spada u drugu grupu makedonskih dijalekata, koja obuhvata govore Zapadne Makedonije i po sličnosti se približava dijalektima Reke kod Debra i Gornjeg Pologa, s jedne strane, i Sredske kod Prizrena, s druge strane.¹⁹⁸ Istog mišljenja je i Seliščev.¹⁹⁹

Safet Hodža tvrdi da „Govor Gore, kao poseban jezički idiom, pripada sjevernim govorima makedonskog jezika. Osim toga, on ima neke posebne funkcionalne i strukturalne karakteristike, po kojima se usko povezuje i sa tzv. govorom Višegrada, koji se nalazi u planinskim oblastima istočno od Prizrena. On ima dodirnih tačaka u fonetici, gramatici i leksici sa govorom Golog Brda pored Debra u Albaniji, kao i sa nekim govorima u samoj Makedoniji, posebno sa govorima takozvane populacije „pomaka“, „torbeša“ i dr. Prema nekim osnovnim zajedničkim osobinama, s pravom možemo zaključiti da su ovi govori nekad bili povezani, i, kao takvi, oni mogu predstavljati verziju najstarijeg sloja jezika Slavena na Balkanu.“²⁰⁰

¹⁹⁸ Božidar Vidoeski, *Dijalektite na makedonskiot jazik*, tom I, Skopje, 1998, str. 349.

¹⁹⁹ Božidar Vidoeski, isto.

²⁰⁰ Safet Hodža, *Prilog o goranskom govoru*, materijal kucan pisaćom mašinom; nalazi se u porodičnoj biblioteci autora u Skadru, Albanija.

Za Radivoja Mladenovića, koji je ovom govoru posvetio jednu kompletnu studiju od 606 stranica pod naslovom *Govor šarplaninske župe Gora*, izdatoj u Beogradu 2001. godine, „Govor Gore, ili, kako ga Gorani nazivaju našinski (našenski) je slavenski jezički sistem koji govori o različitim jezičkim slojevima i na kraju potvrđuje jezička kretanja, pravce i uticaje ne samo na Gori i oblasti sa jedne i druge strane Šare (makedonskoj i srpskoj) već i na govore na jednoj široj teritoriji Zapadne Makedonije, Šare, Metohije i južnog Kosova. Priroda dijalektološkog prostora učinila je da govor Gore čuva mnoge arhaizme, da ostane van mnogih jezičkih inovacija koje su zahvatile neke okolne govore, ali i da razvije neke osobine koje imaju lokalni karakter.“ Prema njemu, polazeći od mikrodiferencijacije unutar ovog govora, razlikuju se tri tipa: dološtanski, restelički i brodski.²⁰¹

S obzirom na ovu jezičku realnost, koja govori o tome da se našinski govori a albanski koristi za neke ograničene potrebe i ne od svih, sa žaljenjem možemo primijetiti da profesor Š. Hodža izobličava istinu i čitaoce dezinformiše kad kaže: „U bilingvalnoj zoni Gori (odnosno u Gori kod Kuksa, albanskom dijelu Gore – *prim. S.I.*) govori se albanski jezik i jedan slavenski dijalekt sa još neodređenim i nejasnim statusom, koji se može približiti makedonskom, odnosno bugarskom.“²⁰²

Ne znam kakvu bi mi etiketu dali Šefčet Hodža, i mnogi drugi, kad bih napisao da se govor Ljume može približiti albanskom. Kao što se ovaj govor ne može odvojiti od albanskog jezika, zbog dijalekatskih posebnosti, isto i naški (našinski) se ne može odvojiti od makedonskog, i dalje od

²⁰¹ Radivoje Mladenović, *Šarplaninseke župe Gora, Opolje i Sredska*, Beograd, 1995, str. 28, 47.

²⁰² *Shqiptari Sinan Pasha...*, str. 120.

bugarskog²⁰³ iz istih razloga. Jedan Torbeš koji govori našinski, bez poteškoća, može komunicirati na svim nivoima upotrebe tih jezika kao njihov neodvojivi dio.

4.

Šefčet Hodža piše: „Ovdje su sačuvani iliro-arbreški, vlaški i slavenski tragovi koji svjedoče o historiji naselja, susretu triju etnita, koji se završio kulturnom i jezičkom dominacijom Slavena, ali sa velikim brojem albanskih riječi i sa značajnim uticajem albanskog jezika u fonetskom sistemu i gramatici.“

Prvo, nema niti jednog dokaza koji potvrđuje postojanje nekog iliro-arbreškog naselja, ili sličnih tragova u Gori, koji su nastali kao posljedica nekog dodira triju zajednica. Kad je u pitanju jezik ili govor Gore, ove su pretpostavke mogle biti postavljene prije dvadeset godina, dok su mnogi govor Torbeša Gore još smatrali žargonom. Sada postoji dovoljno objavljenog materijala da bi bila potvrđena bilo kakva teza vezana za ovu jezičku realnost.²⁰⁴

Analizirajući ovu temu možemo se uvjeriti da su albanske pozajmice u govoru Torbeša Gore neznatne i da jedva prelaze

²⁰³ Kažemo bugarski zato što se makedonski jezik u albanskoj lingvistici u većini slučajeva tretira u okviru bugarskog.

²⁰⁴ 12 zbirki pjesama, 4 zbirke narodnih pjesama, 3 zbirke bajki, legendi, mudrih riječi, 1 zbirka novela, 1 rječnik sa 43 000 leksičkih jedinica, nekoliko rječnika i tekstova upotrebljenih od raznih autora koji su proučavali ovaj govor. Sav ovaj materijal profesor Šefčet Hodža, za čudo, naziva „nedovoljnim“ (str. 120).

broj od deset riječi. Pozivajući se na poznatog lingvistu Ećrema Čabeja²⁰⁵, kao i na Safeta Hodžu²⁰⁶, u leksici našinskog govora sa sigurnošću možemo izdvojiti samo riječi:

Besa (im.) = *besa, zadata riječ*. (*Na besa ne mi sedaf*. „Nije održao zadata riječ.“); (*Će vrzeme tvrda besa*, „Dat ćemo tvrdu riječ.“); iako u goranskom govoru postoji i riječ *verba* sa istim značenjem.

Keqav (pr.) = *loš, slab, hrđav* (*Jagnje keçavo*.);

Karpa (im.) = *stijena, litica, krš* (*Vo karpete beše se skrile hajduciti*. „U stijenama su se sakrili hajduci“. *Mestoto beše sal karpe*. „Mjesto bilo sami krš“);

Çup (m), **çupa** (ž), **çupe** (sr) pridjev = *čup, šut* (ovan, ovca, šilježe, jagnje bez rogova);

Shut (m), **shuta** (f), **shuto** (sr) pr. = *šut* (koza, jarac, ovca bez rogova); u govoru Torbeša imamo ove familije riječi: **šutrak, šuta, šutim, ošutujem**;

Kopile = *kopile* na našinskom označava dijete van braka; snalažljiv, sposoban, izdanak na kraju stabljike neke biljke, dijete, sin, dječak.

Balosh na našinskom ima smisao *šaren, pjegav*; izmazan nečim, nestalan po karakteru.

Bojgjak pr. = *boja krvi* (*Bojđak beše ga vapcale vovnata*. „Vuna je bila obojena crveno.“)

Nusa (im.) = *nusa*, mada su u govoru Torbeša Gore aktivne i slavenske riječi *mlanesta, manesta, nevesta*. Riječ *nusa* se upotrebljava u više slučajeva, čak se javlja i u tekstovima

²⁰⁵ Eqerem Çabej, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, Tiranë 1976, str. 168.

²⁰⁶ Safet Hoxha, *Elemenete leksikore të gjuhës shqipe në gjuhët sllave të Ballkanit*, Shkodër 2001.

narodnih pjesama (*Naredi se, nuse mori, nakiti se; ka ot roda, nuse mori, za ke muža.*)

Ajr, kot, koka, nip, krejt, plak, kandi nisu dio leksike našinskog. Umjesto njih u funkciji su odgovarajuće riječi *vozduh, džaba, glava, vnuk, sve, star, mi se tugalči*.

Kuta, u našinskom govoru je riječ kojom se imenuje ženka psa, ili se njome označava *buba* kojom se plaše djeca (*Idi tamo, kuto Bubo, ke Nazifa*). Postala je od onomatopeje *kut, kut-kut* kojom se tepa psima. Od ovoga imamo i *kuttrak, kutrače*, nazivi za štene.

Vana je od latinskog izvora (put - prolaz) i ne pripada albanskom, kao što nije ni dio našinskog.

Kërlesh (krlješ) - na našinskom, na srpskohrvatskom *krpelj* a na albanskom *rriqër – rriqrra, këpushë-a*. Postoji veća mogućnost da albansko *kërleshem* dolazi od slavenskog nego suprotno.

Maic (mac). U formi na našinskom se koristi za pozivanje mačke i ne znam kako može biti albanska riječ.

Dërla (drlja) – u govoru Gore, i *drlja* u srpskohrvatskom ne može biti albanska, u kojem su oblici *glepë-a, shklepë ~a, gloqë ~a, skërlutë ~a*.

Murgjo (murđo) - može se povezati s bugarskom riječju *mur-go* (taman), nakon što je došlo do fonetske promjene *g:đ*, nego da se uzme kao izvorna albanska riječ.

Za **vadim, maca i lesa** ne znam kako mogu biti albanske riječi, kad su i prema Čabeju izvorno slavenske.²⁰⁷

Kako bi potvrdio prisustvo albanskih riječi u našinskom govoru, Šefcet Hodža donosi spisak od 27 riječi od kojih 17 z **burnija, kushtrim, lule, lunga, luca, shtek, vatra, vullnet,**

²⁰⁷ Eqerem Çabej, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe II*, Tiranë, 1976, str. 138.

mundsia, zdripë) nisu dio leksike govora Gore. Za sve ove nazive našinski ima riječi u svom fondu (**rilač, kabahatlija (ikbalija, ksmetlija), ropotina, kamen- ište, nušaljka, sinče, muština, potera, cveće, gunga, kaljište, pronka/promka, ugnište, volja, možnost, sljezi**). Ove riječi se mogu sresti u leksičkom fondu nekog Torbeša u fazi asimilacije. Ukoliko je Š. Hodža registrirao jednu takvu osobu, to može biti važno za neku studiju, po meni veoma interesantnoj, kojom bi se identifikovale pojave jezičkih prelazaka u toku procesa asimilacije, a ne da se uzmu kao prirodni dokaz o jednom jeziku. Deset ostalih riječi (**dur, fët-fët, ki, beshja, çesh, guniçe, murgava, kaca, tutkam, breza**) su više nego diskutabilne.

Dur - (deri, gjer) - do prijedlog koji na našinskom ima varijantu: **duri** (*Duri utre će me čekaš.* „Do sutra ćeš me čekati“); **du** (*Du docna sme sedale.* „Do kasno smo ostali.“), **dur** (*Dur deneska ovja ne som go čuf.* „Do danas ovo nisam čuo.“) i **dur do** (*Majka žali dur do groba.*), da bi se *a priori* nazvale albanskim potrebni su argumenti.

Çesh ili **gjesh (češ/đeš) - umalo, zamalo, je** u govoru Gore prilog (*Đeš da pana da iskršim glava, tuje nadolu.* „Umalo da padnem i da slomim glavu, tu naniže.“) po značenju je skoro jednako s albanskom formom *desh*, aorist glagola *dua* u priloškoj funkciji. Prema Čabeju, “Ovaj prilog je nastao elizijom izraza *pak (u) desh që...* i sigurno je balkanizam.”²⁰⁸ Dakle, ne možemo tvrditi da li je ovaj prilog ušao iz albanskog u našinski ili suprotno.

Guniçe - gunjiçe, gunj, kao derivacija riječi *guna-gunë*, se ne može smatrati pozajmicom pošto se kao riječ razvila

²⁰⁸ Eqerem Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipës III*, Tiranë, 1987, str. 174.

unutar našinskog.²⁰⁹ Dalje, prema Haralambiju Mieskom riječ guna je izvorno latinska (*Konferenca për formimin e popullit shqiptar*, Tiranë 1988, str. 246.). Mada se kod Torbeša Gore *guniče* naziva još i *ogrtač*.

Murgav je riječ iz bugarskog jezika.

Ki, beshja, beslija, u leksičkom fondu našinskog jezika ne postoje. *Kihati* je oblik u srpskohrvatskom, dok je na našinskom *kiham*.

Fët-fët (*uzvik*) se u govoru Torbeša Gore koristi da bi se pokazalo neki posao koji se obavlja na brzinu, nekvalitetno i nema nekog spoljnjeg pokazatelja za koji se možemo vezati kako bi ga odredili. Ova riječ, kao uzvik, ne može se vezati za bilo koji jezik - albanski, srpski ili grčki, i ako tako činimo onda je to samo pretpostavka.

Kaca – *zdjela, drvena posuda*, u govoru Gore ima isto značenje kao i u srpskohrvatskom (*Fjalor sërbokroatisht – shqip*, Prishtinë, 1974.), koja se ne nalazi u najveća dva rječnika albanskog jezika (*Fjalor shqip - sërbokroatisht*, Prishtinë, 1981. i *Fjalor i gjuhës shqipe*”, Tiranë 1980.) ne znam kako može biti dio njegovog fonda. Dok veza *kaca – kacek*, u najmanju ruku u našinskom jeziku, nema osnovu. Ovdje se *kacek* imenjuje kao *duhalo*.

Breza u našinskom označava vrstu drveta. U značenju koje iznosi Šefčet Hodža je nepoznata (pojas, koljeno). To nas navodi na mišljenje da pojedine albanske riječi mogu biti prisutne u drugim slavenskim jezicima o kojima je govorio i lingvista Safet Hodža da bi potvrdio uticaj albanskog jezika na ove jezike, ili neki sasvim rijetki oblik u našinskom koji mi nismo sreli.

²⁰⁹ Vidi Eqerem Çabej, *Hyrje në hist...*, str. 141-142, o primjerima derivacije.

Tutkam u našinskom, ni manje ni više, znači kotrljati. Izjednačavanje s albanskom riječju **tutem** (plašim se) je "*refugium absurdum*". Htio bih vjerovati da je ovo jedan lapsus profesora Šefćeta Hodža, inače se ne zna gdje bi bio kraj njegovom arbitrarnom ponašanju prema kulturnom i jezičkom nasljeđu Torbeša Gore.

Imam vullnet, nemam mundsia („Imam volju, nemam mogućnosti.“) je poznati izraz u Kuksu koji se koristi kako bi se žigosali Torbeši koji su sišli u grad i koji još govore albanski jezik s puno grešaka. Uzeti ovo kao argument kako bi se potvrdile pozajmice iz albanskog jezika u našinskom govoru, znači baviti se spekulacijama i ne poštovati nijednu vrstu morala i naučnog kriterija. To, najčešće može koristiti jedan običan zabavljač.

Što se tiče uticaja albanskog jezika na fonetski i gramatički sistem našinskog, ne samo da nije znan, nego uopće nije prisutan, nezavisno od definicija profesora Š. Hodže, koji sa sigurnošću govori kao čovjek koji posjeduje apsolutnu istinu na osnovu rezultata poređenja dvaju jezička realiteta od kojih jedan, onaj Torbeša Gore, uopće ne poznaje.

5.

Tvorba riječi u govoru Gore se razlikuje po višestrukostvaranju putem prefiksacije i sufiksacije u poređenju s albanskim jezikom, po ograničenim formama prefiksacije (dogrebok, početak, dovršok) kao i u albanskom jeziku, te onih koje nastaju sastavljanjem, spajanjem i konverzijom su izobilni.

Nasuprot albanskim prefiksima: **pa-**, **mos-**, **jo-**, **për-**, **ç-**, **zh-**, **sh-**, **mbi-**, **nën** (Lafe, V., Buxheli, L., i Basha, N., *Libri gjuhës shqipe I*, Tiranë, 1980, prvo izdanje 1978, str. 24 – 33.) u našinskom su: **bez-**, **ne-**, **s-**, **z-**, **za-**, **pri-**, **pre-**, **pro-**, **iz-**, **do-**, **u-**, **o-**, **raz-**, **na-**, **pot(d)-**, **po-**, **ot-**, **nat-**, kao u primjerima: **bez-** (*bez-stramen, bez-stramno*), **ne-** (*ne-rabotan, ne-legnato, ne-pravdina, ne-pravo*), **s-** (*s-nemožujem s-nemožen*), **z-** (*z-debelujem z-debelen*), **za-** (*za-rabotujem, za-rabotan, za-rabotano*), **pri-** (*pri-bližen, pri-vikujem*), **pre-** (*pre-rabotujem, pre-sečen, pre-slano*), **pro-** (*pro-rabotujem, pro-rabotan*), **iz-** (*iz-rabotujem, iz-rabotan, iz-rabotano, iz-gorenica*), **do-** (*do-rabotujem, do-rabotan, do-rabotano*), **u-** (*u-godujem, u-goden, u-godeno*), **o-** (*o-mendujem, o-mendan, o-men-danica*), **raz-** (*raz-rabotujem, raz-rabotan*), **na-** (*na-učujem, na-učen, na-uka, na-smijanica, na-grljanče*), **pot(d)-** (*pot-kopujem, pot-kopan, pot-sekulj*) **po-** (*po-meštujem, po-mešten, po-snopica, po-mešečki*), **ot-** (*ot-čeknujem, ot-otčeknat, ot-čeknato*), **nat-** (*nat-kapa, nat-igrujem, nat-igran.*)

Nasuprot albanskih sufiksa: **-(ë)s**, **-ar**, **-tar**, **-or**, **-tor**, **-ist**, **-im**, **-je**, **-esë**, **-më**, **-imë**, **-i**, **-(ë)si**, **-(ë)ri**, **-o**, **-ro**, **-to**, **-zo**, **-os**, **-as**, **-azi**, **-(i)sht**, **-shëm**, **-(ë)t(ë)**, **-(ë)m(ë)** (Lafe, V., Buxheli, L., i Basha, N., isto.) u našinskom imamo: **-ar**, **-ka**, **-džija**, **-ač**, **-ča**, **-ina**, **-ost**, **-ština**, **-lak**, **-stvo**, **-ište**, **-le**, **-la**, **-eš**, **-če**, **-ce**, **-e**, **-ec**, **-ica**, **-nce**, **-jca**, **-va**, **-štije**, **-ojna**, **-lo**, **-nik**, **-an**, **-ana**, **-ice**, **-uš**, **-s'z**, **-ak**, **-ne**, **-ene**, **-ci**, **-nin**, **-in**, **-lija**, **-ulj**, **-ika**, **-ok**, **-st**, **-jliv**, **-ikav**, **-av**, **-sk**, **-ski**, **-ov**, **-at**, **-an**, **-ndro**, **-ičko**, **-ko**, **-očko**, **-šen**, **-en**, **-no**, **-je**, **-jeći**, **-ca**, **-čica**, **-la**, **-tina**, **-ulje**, **-jca**, **-iče**, **-iša**, **-esti**, **-čk**, **-čki**, **-vci**, **-uša**, **-inka**, **-uk**, **-čin**, **-oš**. Na primjer: **-ar** (*planin-ar, krava-ar*), **-ka** (*kaur-ka, kravar-ka*), **-džija** (*kundra-džija*), **-ač** (*frk-ač, kos-ač*), **-ča** (*meka-ča, poga-ča, krma-ča*), **-ina** (*pravd-ina, jaden-ina*), **-ost** (*slab-ost*), **-ština**

(magare-ština), **-lak** (pislak), **-stvo** (stočar-stvo) **-ište** (puti-ište), **-lje** (l'žlje, krad-lje), **-lja** (krad-lja), **-eš** (glad-eš, gnjid-eš), **-če** (magar-če), **-ce** (videv-ce), **-e** (jar-e, kur-e, kljuc-e) **-ec** (novosel-ec, leb-ec), **-ica** (pljukan-ica, vod-ica, Nazif-ica, sestr-ica, krčkulj-ica), **-nce** (iglie-nce), **-jca** (hicka-jca), **-va** (buča-va), **-štije** (puknat-štije), **-ojna** (luk-ojna, d'b-ojna), **-lo** (plaši-lo), **-nik** (maz-nik, krv-nik, kora-nik), **-an** (živulj-an, pukalj-an) **-ana** (orah-ana, gujedar-ana), **-ice** (kap-ice, kitk-ice), **-uš** (list-uš, klap-uš, log-uš) -s'z (amnet-s'z), **-ak** (sitn-ak), **-ne** (šiba-ne), **-ene** (plastuj-ene), **-ci** (Kirev-ci, kompirov-ci), **-nin** (Borja-nin), **-in** (Turč-in), **-lija** (karakoš-lija, prizren-lija), **-ulj** (hrk-ulj, smrc-ul), **-ika** (šavar-ika), **-ok** (drobis-ok), **-st** (more-st), **-liv** (stram-liv), **-ikav** (plajetn-ikav), **-av** (ljig-av, šug-af) **-sk** (gođo-sk), **-ski** (ljum-ski), **-ov** (smrek-ov), **-at** (štipn-at), **-an** (preklap-an), **-ndro** (toli-ndro), **-ičko** (volji-čko), **-ko** (toljko, budalj-ko), **-očko** (blag-očko), **-šen** (nekna-šen), **-en** (meseč-en), **-no** (rajtuz-no), **-je** (lis-je, groz-je), **-jeći** (rabota-jeći), **-ca** (ljek-ca), **-čica** (ljek-čica) **-la** (hajro-la, gungu-la), **-tina** (jagne-tina, pile-tina), **-ulje** (ag-ulje, kljumps-ulje, džundž-ulje, hak-ulje), **-jca** (Redžo-jca, Ramo-jca), **-iče** (jar-iče, Ismi-iče), **-iša** (čok-iša, Ruk-iša, Pak-iša.) **-esti** (akšam-esti, trkalj-esti, pločkaj-esti) **-šk** (orčuš-šk, orgo-šk), **-čki** (šišteje-čki, zlipoto-čki, pomeše-čki), **-uša** (rog-uša, Mar-uša) **-inka** (dut-inka, glok-inka, stot-inka), **-uk** (pop-uk, kop-uk, sirop-uk), **-čin** (doma-čin), **-oš** (vrljoš, baljoš).

U okviru ovih sufiksa treba izdvojiti neke koji služe za emocionalna imenovanja, koja nedostaju u albanskom jeziku ili imaju izolovanu upotrebu.

1. Sufiksi **-eš**, **-ež**, služe za građenje riječi s pežorativnim značenjem kojima se izražava odvratnost prema onome što se imenuje (*smrdeš, torbeš, smoleš, gloteš, bluteš, grdež, gladeš*) i

sufiks **-ište** koji služi za građenje riječi kojima se iskazuje negodovanje, nezadovoljstvo, odbijanje prema osnovi koja se imenuje (*mužište, dečište, m'glište, openčišta, stoličišše, voljište, mesište, priganičište, kamenište, teljište, detište*).

2. Sufiksi za umanjivanje: **-če**, kao antonim (*stoljica - stoljiče, dejka - dejče - dejkiče, sekira - sekirče, kuća - kučiče, brat - bratče, oref, -orefče*), **-ce** (*selo - sevce, drvo - drvce, pero - perce, gledalo - gledavce*).

3. Sufiks **-nce** koji se upotrebljava za građenje riječi koje kazuju stepenasto umanjjenje pri određivanju stvari, ljude i dr. koje su od važnosti za život i rad onih koji ih posjeduju (*nošče-noščence, bratče-bratčence, igliče-igličence, dete-detence, jagne-jagnence, pilje-piljence, telje-eljence*).

4. Sufiks **-ica, -ec, -ce** koji služi za građenje imenica koja označavaju malo, mali neodređeni dio cjeline (*sljiva-sljivica, pita-pitica, halva-halvica, boja-bojica, maznik-maznikec, lep-lebec, še-čer-šecerec, kaf-kalec, meso-mesce, brašno-brašence, mljeko-mljek ce, sirene-sirence, maslo-masovce*) i građenje imena koja pokazuju bliske i drage osobe ili važne životinje za vlasnika (*majčica, sestri- ca, dadica, ofčica, brat-bratec, prijateljec*).

5. Sufiks **-ice** za građenje imenica koje kazuju manji broj neodređenih stvari, ljudi, životinja (*sljiva- sljivice, kruša- krušice, žena- ženice, zeljka-zeljke, pare-parice*).

Spajanje

Vezane složenice

Ališveriš (*ališ+veriš*), ididojdi (*idi+ojdi*), dojdiprojdi (*dojdi +projdi*), tamojvamo (*tamo+vamo*), tesnojkusio (*tesno+i+kuso*),

Šerifšuglevci (*Šerif+šuglje-vci*), kakotake (*kako+take*), poštozašto (*pošto+zašto*), Demirglavina (*Demir+glavina*), kurtaladža (*kurt+alladža*), hajmehujme (*hajme+hujme*), stajistaj (*staj+istaj*), Redžepaginica (*Redžep+aginicica*), g'susta (*g's+usta*), ručekvakat (*ruček+vakat*), lakočbrada (*lakoč+brada*), pečalmuš (*pečal+muš*), droljo froljo (*droljo+froljo*), zlovkatiljka (*zlova+katiljka*) ginivoda (*gini+voda*).

Sintagmatske složenice

Složenice satavljene od imenica:

1. (*pridjev+imenica*): staramajka, sarpkumita, befbenebrek, sviljkošulja;
2. (*broj+imenica*): dvegodišnica, dveumnica, tristarnik.

Priloške složenice:

1. (*prilog+imenica*): gologlava, hazrdževap, nazačg's;
2. (*imenica+imenica*) gucglava, krsnoge;
3. (*imenica+ prilog*) očividno.

Pridjevske složenice:

1. (*broj+pridjev*): dvegodišen, trimesečen.
2. (*prilog+imenica*) slabodušna.

Slaganje

Sisajtelje (*sisaj telje*), nevtikuća (*ne vrti kuća*), širinoge (*širi noge*), kolačnatkolač (*kolač nat kolač*), poprtcveće (*po prt cveće*), nagucglava (*na guc glava*), otšiha (*ot šiha*), svejeno (*sve jeno*), nemkoj (*ne zn'm koj*), nemkoga (*ne zn'm koga*), nemkolko (*ne zn'm kolko*), nikoj (*ni koj*), nijena (*ni jena*), našiha (*na šiha*),

otkoren (*ot koren*), pozemna (*po zemna*), nemajstrah (*ne imaj strah*), nemam (*ne imam*), trista (*tri sto*), šesnajese (*šes nat deset*), dvajestri (*dvadeset i tri*), nadve (*na dve*), svanoć (*sve noć*), obajca (*oba dvajca*), popotruć (*po pot ruke*), čufkankapice (*čufkan kapice*), guri mahalo (*gorno-mahalo*), dunimahalo (*dovno mahalo*), neljutisečuječe (*ne ljuti se čuječe*), nitamoj-nivamo (*ni tamo + ni vamo*), dignivrnik (*digni+vrnik*), operi-željanik (*operi+željanik*), hajtnahoro (*hajt na horo*), ginivoda (*gini+voda*), palikuća (*pali kuća*), rukepopotruke (*ruke+po+pot +ruke*), denzaden (*den+za +den*), kolajbiće (*kolaj bide će, kolaj će bide*).

Konverzija

Poimeničavanje: pristolata, šalavata, hulavata i dr.

Poprivedljavanje: Kurva, ćeflija, meraklija, rabotnik i dr.

Adverbizacija: Dena, noća, sabale i dr.

Pretvaranje u glagol: babujem (*Vezden go babuje babeta, a nigde ne go slaga*), nana (*Hič ne me nanuj ot ka ne me stavaš na kučkino mesto.*) Crvenim, bojosujem, rabotam, govorim i dr.

Akcentatske cjeline kao: *naramo* umjesto *na ramo*, *nemajstrah* umjesto *ne imaj strah*, *pozemna* umjesto *po zemna*, *nabrzo* umjesto *na brzo*, *nazemna* umjesto *na zemna*, *nemam* umjesto *ne imam*, *poruček* umjesto *po ručec*, *posrce* umjesto *po srce*, *poduša* umjesto *po duša*, *najagma* umjesto *na jagma*, *nadočuz* umjesto *na dočuz*, *najan* umjesto *na jan*, koji su prisutni i aktivni u govoru Torbeša Gore a kojih nema u govoru Ljume i u albanskom jeziku uopće.

Kad govorimo o tvorbi riječi u govoru Torbeša Gore ne možemo ne primijetiti veliko prisustvo onomatopejskih riječi kao što su: *tupkam*, *t'nkam*, *brbljam*, *vrvorim*, *bumkam*, *bučim*,

bunim, ljaskam, pljaskam, frforim, dz'rdzorim, crkam, prckam, šepotim, šumotim, mrmkam, ohkam, ufkam, krčim, traskam, trinčim, hackam, fundim, pupkam, frčim, trtorim, g'ngam, c'ckam, tufkam, šoškam, krckam i dr.

U morfologiji

a. Množina imenica muškog roda gradi se na tri načina. U odnosu na sufikse **-ë** (*kapak-kapakë*), **-e** (*kënd-kënde*), **-a** (*lislisa*), **-një** (*hu-hunj*), **-enj** (*përrua-përrenj*), **-inj** (*shkop-shkopinj*), **-ër** (*prind-prindër*), **-ra** (*miell-miellra*), promjenljiva i nepromjenljiva osnova + sufiks²¹⁰ koja se koristi za građenje imenica muškog roda u albanskom jeziku, u našinskom se upotrebljavaju: 1. sufiksi: **-i** (*kon:koni, muž:muži*), **-ci** (*nazifov:nazifovci, kompir:kompirov-ci*), **-oj** (*rog:rogooj, put:putoj*), sa promjenom glasova u osnovi+sufiks (*kapak:kapaci, kopuk:kopuci, moljec:moljci, sljpec:sljepci*) i samo s promjenom osnove (*čujek-ljuđi*) kako bi se izgradila nebrojiva množina. 2. Sufiks **-a** koji se koristi za dobijanje određene množine (*Dva kon-a, dva sljpec-a, pet moljc-a.*) 3. sufiks **-ina** za građenje približne množine (*pet-ina muži, deset-ina askeri, stot-ina duše*).

b. U odnosu na sufiks **-a** kojim se u albanskom tvori množina ženskog roda (*shtëpi-shtëpia, portë-porta, vegël-vegla*) u našin skom je sufiks **-e** (*žena-žene, kobilja-kobilje, štica-štice, drlja-drlje*)

c. Dok se za množinu srednjeg roda u albanskom jeziku ne može govoriti, u našinskom govoru Gore ova množina se gradi

²¹⁰ Buxheli V. Lafe, L. i N. Basha, *Libri i gjuhës shqipe I për shkollat e mesme*, 1980, str. 67-70.

pomoću sufiksa: **-a** (buklo-bukla, bučalo-bučala), *-a + fonetska promjena (dete-deca, jagne-jag'nca)*, **-ina** (*telje-teljina, sirene-sirenina, jadene-jadenina*), **-iča** (*jare-jariča, pilje-piljiča, borjanče-borajanči-ča*), **-ičiča** (*kure-kurčiča*).

d. U odnosu na albanski jezik, u našinskom nedostaju optativ i infinitiv. Umjesto njih koristi se konjuktiv. Na primjer: albanski oblici u optativu *lypsh, u verbofsh* u našinskom zamjenjuju se oblicima konjuktiva *da pukneš, da se očoraješ*, i onih u infinitivu *me punue, për të punuar* u našinskom, opet, konjuktivom *da rabotam*.

e. Umjesto analitičkog oblika glagolskog priloga sadašnjeg u albanskom jeziku *duke punuar*, u našinskom se koristi sintetička forma *rabotajeći (Go najde rabotajeći vo niva.)*

f. Kategorija srednjega roda, sada samo relikv u albanskom jeziku, u našinskom govoru je više nego aktivna, obuhvata imenice, zamjenice, pridjeve, glagole i dr.

g. Kategorija glagolskog aspekta, koje nema u albanskom jeziku, u našinskom je vrlo razvijena, čak je bogatija u odnosu na čitav slavenski jezički prostor. Aspektom se iskazuju nivoi, kvalitet i djelovanje kao: (*izrabotujem, izdrobujem, iztrčujem*); (*prerabotujem, premetujem, pretkavujem, prevapcujem, presečujem, preripujem*); (*porabotujem, povikujem, potražujem*); (*prorabotujem, prokrpujem, prošumkujem*); (*privikujem, pripletujem, pribunujem*); (*zarabotujem, zaorujem, zavarujem, zadremujem*); (*razrabotujem, razvrtujem, razgranujem, razdringu- jem, razšallavujem, razpristaljum, razbudujem*); (*dopletujem, dokopujem, dočekujem*); (*uredujem, uništujem, udavujem, oslabnujem, odovujem, onemujem, omužujem, omažujem, obeljujem, ošutujem, omilujem, okinujem, oberujem*); (*najadujem, nasmivujem, nasitujem, navežujem, najebujem, nakitujem, navezujem*); (*snajdujem,*

snemožujem, slogavujem, stegnujem, strošujem, slomujem, strpujem, spanujem, zgoļjemujem, smaljičujem, slunavujem, zbesnujem, snaopačujem.)

h. U odnosu na albanski, u našinskom nedostaje član u prepozitivu. Postpozitivni član je karakterističan za neke balkanske jezike, dok je u albanskom ograničen na nekoliko primjera člana *gur~i, mik~u, puna~a* i *gurë~t, miq~t, punë~t*, dok se u našinskom govoru javlja u tri oblika za sva tri roda i oba broja i ima značajnu ulogu.

Muški rod imenice kamen

1. U jednini imamo oblike: *kamen~ot*, kad se govori o jednom poznatom kamenu među sagovornicima; *kamen~ov*, kad se govori o jednom kamenu koji je blizu sagovornika; *kamen~on*, kad se govori o jednom kamenu koji je udaljen od sagovornika.

2. U množini: *kamnoj~ti*, kad se govori o nekoliko poznatih kamenova a među sagovornicima; *kamnoj~vi*, kad se govori o nekoliko kamenova koji su u blizini sagovornika i *~ni*, kad se govori o nekoliko kamenova udaljenih od sagovornika.

Pridjev pristaf (lijep)

1. U jednini imamo oblike: *pristal~ujet*, kad se govori o osobinama jednog predmeta koji je poznat sagovornicima; *prisal~ujev*, kad se govori o osobinama jednog predmeta koji se nalazi blizu do sagovornika; *pristal~ujen*, kad se govori o osobinama predmeta koji je udaljen od sagovornika.

2. U množini *pristali~ti*, kad se govori o poznatim osobinama više predmeta poznatih sagovornicima; *pristali~vi*,

kad se govori o poznatim osobinama nekoliko predmeta koji su blizu sagovornika i *pristal~ni*, kad se govori o osobinama nekoliko predmeta koji su udaljeni od oba sagovornika.

Imenica krava

1. U jednini imamo oblike: *krava~ta*, gdje se govori o jednoj kravi koja je poznata sagovornicima; *krava~va*, gdje se govori o jednoj kravi koja je u blizini sagovornika i *krava~na*, koja je daleko od sagovornika.

2. U množini imamo oblike: *krave~te*, kada se govori o više krava koje su poznate sagovornicima; *krave~ve*, kad se govori o više krava koje su blizu sagovornika i *krave~ne*, kad se govori o više krava koje su daleko od sagovornika.

Pridjev pristala (lijepa)

1. U jednini imamo oblike: *pristala~ta*, kad se govori o poznatim osobinama nekog predmeta poznatim sagovornicima; *pristala~va*, kad se govori o osobinama nekog predmeta koji je blizu sagovornika i *pristala~na*, kad se govori o osobinama nekog predmeta koji je udaljen od sagovornika.

2. U množini imamo oblike *pristale~te*, kad se govori o osobinama više predmeta poznatim sagovornicima; *pristale~ve*, kad se govori o osobinama više predmeta koji su u blizini sagovornika i *pristale~ne*, kad se govori o osobinama više predmeta koji su udaljeni od sagovornika.

Srednji rod

Imenica dete

1. U jednini imamo oblike: *dete~to*, kad se govori o djetetu koje je poznato sagovornicima; *dete~vo*, kad se govori o djetetu koje je blizu sagovornika i *dete~no*, kad se govori o djetetu koje je udaljeno od sagovornika.

2. U množini imamo oblike *deca~ta*, kad se govori o više djece koja su poznata sagovornicima; *deca~va*, kada se govori o više djece koja su blizu sagovornika i *deca~na*, kad se govori o više djece koja su udaljena od sagovornika.

Pridjev pristalo (lijepo)

1. U jednini imamo oblike: *pristalo~to*, kad se govori o osobinama jednog predmeta poznatog sagovornicima; *pristalo~vo*, kada se govori o osobinama predmeta koji je blizu sagovornika i *pristalo~no*, kada se govori o osobinama predmeta koji je udaljen od sagovornika.

2. U množini *pristale~te*, kad se govori o osobinama više predmeta poznatih sagovornicima; *pristale ~ve* kad se govori o osobinama više predmeta koji su u blizini sagovornika i *pristale ~ne* kad se govori o osobinama više predmeta udaljenih od sagovornika.

U albanskom jeziku karakteristično je da imenica, ili neka druga riječ, ide ispred pridjeva. *Djali i mirë*, u našinskom govoru ide suprotno, pridjev dolazi ispred u ovakvim jezičkim okolnostima *pristaloto dete, pristalovo dete, pristalono dete*.

Isti je slučaj i kod drugih oblika kad druge riječi prethode imenicama (*pristalata krava, pritalava krava, pristalana krava mojujet kon, mojujev kon, mojuen kon*), što nije slučaj u albanskom jeziku.

Stepenovane pridjevske forme, da bi se iskazala umekšana eufemizirana osobina kao u primjerima: *magare magaresto*,

krava kravesta, katilj katiljest, nebidnik nebiden, prosjak prosjekest, džerime džerimesto, mrenko mrenkest, harosanik harosan, je još jedna odlika govora Torbeša Gore koja se može usporediti sa veoma izoliranim oblikom u albanskom jeziku: *molla mollalie, gjajtan gjajtanlie* (jabuka jabukasta, gjajtan gjajtanesti).

6.

U fonetici razlika između albanskog i našinskog je u samoglasniku **y** kao i u suglasnicima **rr**, **th**, **dh**, koje ne poznaje goranski govor. Ostaje da se razmotre suglasnici **x** (**dz**) i **nj** kao i samoglasnik **ě** u oba jezička realiteta.

a. Fonemu **x** (**dz**) u našinskom nalazimo na početku i u sredini riječi (*dzandzikalo, dzvere, dzukela, dz'rdzo, tojdzi, vojdzi*) kao i u albanskom, makedonskom grčkom, rumunskom i italijanskom jeziku. Kada upoređujemo riječi s ovim glasom u našinskom i albanskom jeziku možemo zaključiti da ih u našinskom ima najmanje dvostruko više nego u albanskom²¹¹, dok je njegova upotreba u govoru Ljume neznatna.²¹²

b. Indoevropsku grupu **gn**, kako u albanskom tako i našinskom, asimilirao je nazalni palatal **nj**. Tipično za albanski jezik je da se nalazi u inicijalnoj i finalnoj poziciji (*njerëz, gjunj, fshinj*) kao i u našinskom govoru (*njegov, konj*) imao dijametralno suprotne pravce razvoja. Prema Čabeju kasni razvoj gegijskog dijalekta u XVIII vijeku vodio je *nj* u *ně* a

²¹¹ Vidi *Fjalori gjuhës shqipe*, Tiranë, 1982; i Nazif Dokle, *Fjalor gorançe-shqip*, Sofija, 2007.

²¹² Shefqet Hoxha, *E folmja e Rrafshës së Lumës*, Tiranë, 2007, str. 219.

potom u *j* (*Gjunj, gjuj, kunj-kuj*) dok u nainskom jeziku u *n* (*konj: kon, dunja: duna*)

c. Kad je u pitanju samoglasnik *ë* (ə), iako smo postavili hipotezu da je nastao pod uticajem albanskog jezika, njegovo intenzivno prisustvo u bugarskom, toskijskom dijalektu (gdje je bugarski uticaj veliki) i njegova raširenost u gegijskim, s kojim je našinski bio u viševjekovnom kontaktu, tjera nas da promijenimo mišljenje i smatramo da je to konzervirano stanje u našinskom govoru sačuvano nakon što je otrgnut od matičnog stabla još u XII vijeku, a nikako kao albanski uticaj.

d. U odnosu na albanske govore oko Gore u kojima je došlo do ispadanja početnih samoglasnika vlastitih imenica – *Leza* (*Elez*), *Ni* (*Avni*), *Brahim* (*Ibrahim*), *Lovkam* (*Alof Kamen*), *Cuf* (*Isuf*), u Gori se oni dobro čuvaju (*Elez, Avnija, Ibrahim, Alof Kamen*).

e. Jedna važna odlika našinskog govora je gubljenje zvučnosti finalnih konsonanata (*muš, prak, d'p, glač, dut, z'p, bukof, Zapot*), koji se isto ponašaju i u poziciji kad se nađu ispred bezvučnih suglasnika s kojima se jednače (*muški, prakče, d'pče, dutče, z'pče, bukofče*). Kad se nađu u poziciji ispred samoglasnika njima se vraća zvučnost (*muži, žigoj, d'bojna, glađoj, dudoj, z'bec, bukovo*). Albanski jezik nije mogao uticati na našinski, ne samo zbog toga što je ovo karakteristika toskijskog dijalekta, već i zbog činjenice da se u albanskom jeziku ova pojava desila u srednjem vijeku,²¹³ prije nego što je došlo do kontakata između Torbeša Gore i Albanaca.

f. Konsonanti *j* i *v*, koji zamjenjuju hijatsko *h*, za koje Pedersen vjeruje da nema takvu ulogu, prisutni su u albanskom jeziku (*i at-i jati, shtrëngoe–shtrëngoje, ustait–ustahit*), u

²¹³ Eqerem Çabej, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, Tiranë 1976, str. 291.

našinskom govoru Gore (*dadii-dadiji, nasmijujem–nasmivujem, donesoa–donesoha, panaa–panaha, pločkaesti–pločkajesti*) i drugim balkanskim jezicima. U našinskom govoru Gore gubljenje hijatskoh glasa javlja se i putem alternacije *i : j* (*tamo i vamo – tamojvamo, kuso i tesno – kusojtesno*) ili ispadanjem *i* (*ne imaj – nemaj*).

g. U našinskom govoru Gore nedostaju dugi nazalni samoglasnici koji su jedna od glavnih odlika govora Ljume, s kojim se govor Gore graniči.

h. Diftongi u govoru Torbeša Gore su nestali. Jedini diftong u ovom govoru je **ua** (*tomua, ovomua, mua, tvua*). Ovo je nastalo kao rezultat unutrašnjeg razvoja govora Gore, i nije pozajmica iz Ljume.²¹⁴

i. Fonema **-h**, kako u našinskom govoru Gore tako i u albanskom govoru Ljumske Ravnice²¹⁵, je veoma nestabilna u svim pozicijama: inicijalnoj, finalnoj i medijalnoj. Dobro se čuva u svim pozicijama u Borju i Orešku (*hodžak, Husno, hrbet, dojdohme, stanahme, strah, uplah, Salih*), dok se ne čuje u Šištevecu, Orgosti, Košarištu, Pakiši, Zapodu i Orčiklju (*odžak, Usno, arbət (rbet), dojdome, staname, stra, upla, Sali*). Ovu pojavu vidim više kao uticaj našinskog na govor Ljume. Suživot današnjih Ljumljana sa slavenskim Torbešima u Ravnici je više nego potvrđen, dok za takvo nešto u Gori nema nikakvog pokrića.

j. Fonema **-j**, s jakom pozicijom na početku (*jak, ječmen, jok, junec*) i na kraju riječi (*loj, poj, dertoj, ostaj, kalaj, kolaj*), javlja se kao nestabilna u sredini riječi (*Aljijin, Aljiin*, ali i *Aljin*,

²¹⁴ Eqerem Çabej, isto.

²¹⁵ Shefqet Hoxha, *E folmja e Rrafshës ...*, str . 246.

Doloišta, Doloišta, ali i *Doloišta*). Ista pojava je prisutna i u govoru Ljumske Ravnice, o čemu mislim isto kao i o fonemi *h*.

Apofonija (Promjene glasova)

K>c (pesok-pesoci, posedok-posedoci, popuk-popuci, poljesok-poljesoci, urnek-urneci, kapak-kapaci), **g>dz** (jasteg-jastedzi, hašeg-hašedzi, dušeg-dušedzi, benbreg-benebredzi), **g>đ** (benebreg-benebređe, hašeg-hašeđe, dušeg-dušeđe, prag-pradište), **l > lj** (kula-kulje, Abdula-Abduljin, rabotala-rabotalje, hula-hulje, bula-bulje), **g>ž** (dl'g-dl'žina) **k>č** (maznik-mazničec, nauka-naučen, Turk-Turčin, majka-majčin, vek-večen), **f > l** (vof-voloj, rabotaf-rabotala-rabotalo, dof-doloy), **f>lj** (kof-kolje, klaf-kolje, spaf-spalje), **ua>ojdzi** (nekua-nekojdzzi, tvua-tvojdzi), **ja>mua** (toja-tomua, ovja-ovomua), **aja>ojdzi** (taja-tojdzzi, onaja-onojdzzi), **oj>ua** (nekoj-nekua, svakoj-svakua), **i>j** (Deloica-Delojca, dertoi-dertoj), **še>h** (beše-bif-beh), **k>ć** (ke idem-će idem), **i>gi** (i je-gi je), **ov>u** (dovni-duni), **alo>o** (dundalo-dundo), **hođam>šov>šla>šlo>jde** (dohođam-došov-došla-došlo-dojde-došlje, nahođam-našov-našla-našlo-najde-našlje), **đim>doh>def>dela>delo>de** (viđim-vidoh-videf-videla-videlo-vide, sfiđam-sfidof-svidela-svidelo-svide), **ef>lji** (petef-petlji, oref-orlji), **im>moj** (sidžim-sidžmoj), **a>e** (dva-dve, dvajca-dvehnice), **i>e** (tri-treća), **i>o** (trojca-trihnice), **đ>š** (otđeđa-otđešen, ostspreda-otsprešen), **l>f** (Belja-befski, sela-sef-ski, cela-cef, zela-zef), **d>đ** (kradem-karda, gladen-glađ, Brod-Brođanin, Zapod-Zapođanin), **ovno>uni** (Dovno Mahalo-Duni-mahalo), **orno>uri** (Gorno Mahalo-Gurimahalo), **ec>č** (magarec-magarčište, crvec-crvčište, konopec-konopčište) **v>d>j** (davam-dadi-dajte), **j>đ** (jedinajese-đidinajese).

Akcentat

Umjesto akcenta na pretposljednem slogu koji se pomjera i na zadnji slog, u našinskom imamo akcentat koji pada na treći slog s kraja (antepenultima) koji se ne pomjera, koji ima mehaničku regulaciju i funkciju.

Topika

Što se tiče topike, ono što odvaja govor Torbeša Gore od albanskog jezika je da pridjevi i ostale determinativne riječi dolaze ispred imenica.

7.

Kako bi pojačao svoju tezu profesor Šefčet Hodža se poziva na patronimiju, na doseljena bratstva i toponimiju Gore. Na samom početku treba kazati da se svi zaključci koje on donosi lakoćom mogu odbaciti, ne što nemaju nikakvu historijsku osnovu već i zato što ne postoji niti jedan dokaz da su Albanci i Torbeši živjeli zajedno u Gori. Osim toga, Šefčet Hodža govori o jednom realitetu koji uopće ne poznaje, jer se niti jedan od primjera objavljenih u “Shqiptari Sinana Pasha...” ne odnosi na patronimiju Torbeša Gore. Kao takve ne može ih koristiti da bi objasnio, komentirao i interpretirao pojavu u ovom govoru, koji ne pripada albanskom jeziku.

1. Od 147 primjera (str. 123-125) 77 (Beriša, Drenica, Koza, Nelja, Durmiši, Hajdari, Hodaj, Hodža, Džeferi, Avdilaj, Hasanaj, Mustafaj, Murataj, Memiši, Nuredini, Ibrahim, Sejrani, Čejvani, Demiri, Osmanaj, Aliaj, Kamberi, Nurišaj, Beraj, Mustafaj, Alidinaj, Ferataj, Hajrulaj, Hodža, Bajraktari,

Purova, Mečkaj, Hodža, Vlačaj, Lukovi, Balja, Baša, Balabani, Bela, Čaka, Bičaku, Duraku, Derviši, Draga, Čeliku, Griša, Hodža, Hadžiu, Ibraj, Ismaili, Doči, Kalabaku, Kindi, Leši, Murati, Murga, Morava, Mola, Mulaj, Pašaj, Sokoli, Seferi, Šehu, Šuti, Ukaj, Rama, Fetišaj, Imeralaraj, Točilla, Špata, Prnari. Feri, Mangaj, Krasnići, Šllaku, Mataj.) su albanizirani i nisu dio govora Gore.

Od njih 23 primjera ((Drenica (str. 129) Hodžofci, Sokofci, Demalofci, Beharofci (str. 128), Mulaukoveci, Belevci (str. 127), Nurinci, Dupešefci, Čokičoveci (str. 124), Demalovci, Alinci, Čukanovci, Talovci, Džaklovci, Čokovci, Rajkovci, Džiritlinci, Čorofci, Džubovci, Baljovci, Karovci, Memovci, Krpanovci, Žulunovci, Miftarloci, Terdzinci, Derbusoski (str. 123)) su deformisani oblici i pogrešno postavljeni zbog nepoznavanja jezika od strane autora, ili od lica koja su intervjuisana.

71 primjer (Damatovci, Kirevci, Lučkinci, Derbusovci, Čkeprnovci, Olomanovci, Žulonovci, Ročkinci, Krpanovci, Činarovci, Kulićovci, Godžovci, Memoci, Karovci, Isakovci, Palinci, Ukovci, Beramovci, Balinci, Čolakovci, Džubovci, Šajnovci, Miftaraloci, Čorofci, Laskovci, Jamkovci, Črčkofci, Tahirofci, Eminovci, Dalačinci, Demovci, Šošinci, Hodžinci, Barutovci, Džiritlinci, Klovci, Rajkovci, Džaklovci, Čokovci, Kapanovci, Tučefci, Talkovci, Talovci, Sokofci, Čukanovci, Bungurofci, Lakofci, Damalovci, Behairofci, Ljupanovci, Alinci, Šatofci, Škorofci, Pandinci, Dišovci, Dupešefci, Nurinci, Adilofci, Bajrofc, Čekičofci, Demirovci, Huličefci, Kalimašići, Ribari, Ančiće, Selimoći, str. 123-124, i drugi koji se javljaju na drugim mjestima) nisu patronimi već imena rodova i brtastava.

Riječi kojima se imenuju rodovi u govoru Torbeša Gore formiraju se pomoću osnove koja označava porodično ime prvog pretka ili njegovog nasljednika plus sufiks **-ci** (*Dokljev-*

ci, Godžov-ci, Kapanov-ci, Alijin-ci) i određuju skup osoba,čnosti, duša čije se porijeklo po krvnoj liniji vezuje za jednog pretka.

Riječi kojima se određuje gen, soj i damazluk jedne osobe nastaju:

1. pomoću nastavka **~ev** i sufiksa **~ci** (Doklje-ev-ci); *Toja Dokle mi ga napraj ovaja = Onaj Doklje (jedan iz roda Doklje) mi je to napravio. (Godžo-ov-ci) Toja Godžo me napana. = Onaj Godžo (jedan iz roda Godžo) me napao*, za muški rod.

2. pomoću alternacije sufiksa **-ci** u **-ka** (Dokljev-ka); *Ne zn'š što Dokljevka je ona = Ne znaš kakva Dokljevka je ona*, za ženski rod, i alternacijom **-ci** u **-če** (Dokljev-če): *Tija Dokljevče me pomože = Ono dijete iz roda Doklje mi je pomoglo*, za srednji rod.

Onako kako toponimija pomaže za orijentaciju članova jedne zajednice u njihovom životnom prostoru, isto tako i patronimija služi za njihovu orijentaciju u društvenim odnosima. Svaka zajednica formirala ih sopstvenim jezičkim sredstvima. U pokušaju da objasni patronime Torbeša Gore, Šefčet Hodža to nije uzeo u obzir.

U albanskom jeziku patronimi označavaju se općim imenom muškog roda u nominativu, određenog vida, prvog pretka poznatog članovima zajednice, koji govori njihov jezik i koji ima krvne veze sa njima.

Suprotno od ovog pravila u albanskom jeziku, u govoru Torbeša Gore patronimi se formiraju pomoću osnove koja određuje rod prvog ili njegovog nasljednika plus sufiks **-ski** (*Doklje-ski, Godžo-ski, Kapano-ski, Alijin-ski*) za muški rod i sufiksom **-ska** (*Doklje-ska, Godžo-ska, Kapano-ska, Alijin-ska*) za ženski rod i pokazuje osobe koje pripadaju jednom skupu

povezanim krvnom linijom među sobom, a koje su poznate članovima zajednice koji govore isti jezik.

U oba jezika napušta se stari patronim i bira jedan novi u momentu kad se rađa potreba da se izdvoji jedna među dvjema osobama istog antroponima.

Anroponimijski triptih *Voke:Uko:Lupan* ne može biti valjan dokaz o uticaju vlašskog i albanskog jezika na govor Gore. Ljupan, koji je posvjedočen samo kao toponim i ime jednog nestalog bratstva u Borju, više se može uzeti kao dokaz prisustva Vlaha u Gori i ništa drugo osim toga. I ime Uko govori malo. U našinskom nije postojalo ime **uk-ujk** na osnovu kojeg je nastao antroponim Uko (*Ukovci, Ukoski*), već se ovdje radi o posuđenici. I ona je moglo nastati zbog kontakata i bliskih odnosa. Inače bi *Demir, Aslan, Muhamet* itd, itd, itd. bili posuđenice iz arapskog jezika. Na primjer, kod Torbeša Gore koristi se i žensko ime Hana, koje se ne može uzeti kao posuđenica u ovom govoru, već samo kao upotreba tuđe antroponimije.

Svako ko misli da se bavi antroponimijom Torbeša Gore, ne može to raditi ukoliko ne uzme u obzir jednu posebnost. Naime, većina antroponima ovdje proističe iz jednog nadimka koji se prilepljuje prvom u rodu ili njegovom nasljedniku. I na kraju, trebamo znati da je patronimija posljednji i najdiskutabilniji argument u određivanju etničke pripadnosti. Inače bi ispalo da su svi Torbeši i muslimani u Albaniji Arapi.

Bratstvima, za koja znamo da su albanskog porijekla, nećemo se baviti, ne što je većina njih asimilirana, nego i zbog toga što su oni ovdje došli na početku XX vijeka i ne mogu služiti u definisanju jezika, kulture i etničke pripadnosti Torbeša Gore.

8.

I po pitanju toponimije Šefčet Hodža je u istoj brazdi sa Skenderom Gašijem i Ismetom Lecijem. Isto kao i njih, vodi ga ideja da ovdje, *a priori*, moraju biti albanski toponimi. Da bi i po ovom pitanju bio blizak sa njima, ne poziva se na jezik na kojem su nastali ovi toponimi, kao da taj jezik uopće i ne postoji. Kao i oni, izbjegava komparativnu metodu i okreće se narodnoj etimologiji, koja se oslanja na proizvoljnoj podjeli riječi na manje jedinice u fonetskom pogledu slične sa riječima iz albanskog jezika.

Koristeći njihov način rada lako možemo doći do zaključka da ime Šefčet dolazi od albanskih riječi *shef* + *qet*, Skender od *S'ke* + *nder*²¹⁶ i Ismet od slavenske riječi *Iz* + *met* (*med*). Dalje, možemo razlikovati albanski apelativ *mal* u Malezija, Malta, ili u imenici Roma (Rim) da tražimo *rom* (ciganin) + *a* ili u riječi Iran *i* + *ranë* i td, itd. iako ove riječi nemaju nikaakve veze sa albanskim jezikom i tumačene na ovaj način predstavljaju jasne etimološke absurde.

9.

Govoriti o makrotoponimiji (imena naseljenih mjesta) Gore a to prvo ne kazati u varijanti govora Gore, nije ni ljudski ni naučno. Za ovu vrstu moralnosti Šefčet Hodža ne zna sve dotle dok poriče i naziva neistinom i svjetlost sunca. Tako, u svojoj knjizi “Kërkime për besimet fetare në Lumë” (*Istraživanje o vjerskom životu u Ljumi*) štampanoj 2005. godine u Tirani, za sveta mjesta u Borju i Crnjeljevu kaže da se nalaze u Ljumi (str.

²¹⁶ Svi ovi oblici imaju neko značenje u albanskom jeziku (*Ske nder* = nemaš poštenja) – *prim. S. I.*

98) isto to čini i za dva istaknuta imama Gore, kao što su Mola Rasim iz Zapoda (str. 219) i Mehmet Alija iz Pakiše (str. 214).

Uz sve to treba podsjetiti da su sela Gore prije sadašnjih imena *Shishtevec, Oreshkë, Borje, Cërnelevë, Orgjost, Zapot, Kosharisht, Pakisht, Oçikël, Novosejë, Shtreze, Turaj, Nimçë, Brekijë, Topojan, Lojme, Kollovoz, Xhaferraj, Bele* imala svoja imena i nazivala su se: *Šištejec, Orešek, Borje, Crneljevo, Orgosta, Košarišta, Pakiša, Zapod, Očiklje, Novo Selo, Ture Streževo, Nifča, Brekinje, Topoljane, Lomna, Kolovoz, Džafere, Bela*. Dakle, prateći njihove ranije oblike mogu se formirati obrasci na osnovu kojih treba započeti istraživanja.

Od njih Borje, Crneljevo, Košarišta, Pakiša, Zapod, Novo Selo, Streževo, Nifča, Brekinje, Topoljane, Lomna, Kolovoz i Bela su čisto slavenski toponimi dok je Šištofc – Šištejec izvorno vlaški, dok je Džafere albanski.

Orešek – (Oreshkë) javlja se u Bosni u obliku Orašje i u Bugarskoj u oblicima Orešak, Orešec²¹⁷ i Oreš. Možda bi moglo biti povezano sa voćkom orah.

Očiklje (Oçikël) i Orgosta (Orgjost) mogu biti praslavenski, možda i izvorno latinski, pošto se nalaze pored poznatih rimskih puteva, ali ne odbacujući ni mogući izvor između latinskog i vlašskog. I jedna Ogosta u Bugarskoj²¹⁸ nagoni nas da budemo skeptični prema ovom mišljenju.

Turaj se ne može odvojiti od slavenskog *tur, tour, tourica*, latinski *urus*, rumunski *bouru*, ime jedne vrste divljeg goveda koje je živjelo na prostorima Balkana. K. Jireček piše: „Čak su i u srednjem vijeku po livadama i šumama živjele dvije vrste divljih goveda. Bio je predak nekoliko varijeteta domaćih

²¹⁷ Vasil Mikov, *Proizhod i značenje na imenata na našite gradove, sela, reki, planini i mesta*, Sofija, 1943, str. 225, 236.

²¹⁸ Vasil Mikov, *Proizhod i značenje na imenata*, Sofija, 1943, str. 60.

životinja koji je sada nestao *tur, urusi* (*Bos primigenius*). Herodot pominje ovu vrstu goveda u blizini solunskog zaliva. Njihove duge rogove koristili su osvajači Trakije, dok su ih Nijemci u doba Cezara koristili kao posude za piće. Kralj Dačana je pio iz roga ukrašenog zlatom koji je Trajan, kao ratni plijen, posvetio bogu Kasiju.

Varoni, u doba Cezara, je znao za jednu vrstu divljeg govečeta (*boves perferi*) u Dardaniji, u Meziji i u Trakiji. Čak i u srednjem vijeku *turi* je bio dobro poznat i u Istočnoj Evropi. Slavenski naziv je *tur* (ženka je *turica*), rumunski je *bouru* (od čega je i ime Boureni).

Mnogi nazivi mjesta u Krajini, Dalmaciji, Bosni, Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj su izvedena od *tur*: *Turopolje* kod Zagreba, sela *Turovo, Turje, Turana, Turići, Turjane* i dr. Još su paganski Bugari lovili *tur* u šumama Istočne Bugarske, kao što potvrđuju kosti pronađene u okolini Abobe. U Srbiji je *tur*, prema svim prilikama, bio rijedak u ono vrijeme, kada je srpski kralj Stefan Prvovenčani (oko 1215) ovakve životinje (*tur* i *turica*) dobio na *poklon* od mađarskog kralja Ander II. Onda je *tur* živio u oblasti Karpata, na tlu Moldavije, kao i u kantonu Uri, čiji je logo glava bika.²¹⁹

Torbešima koji su u Goru došli sredinom XII vijeka ime *tur* je bilo poznato iz krajeva iz kojih su pristigli. Vjerovatno su prvi ljudi koji su prodrli u ove planine veoma rijetko sretali ove životinje, pa su zbog toga i nazvali ovo mjesto.

Ne treba odbaciti ni toponim Turija u Bugarskoj koji dolazi od imena jedne vrste trave na bugarskom – turija (*Berberoa incana*).²²⁰ U Zapodu smo sreli topnim Turučinec.

²¹⁹ Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, Beograd, 1988, knjiga I, str. 7-8.

²²⁰ Vasil Mikov, *Proizhod i značenje...*, str. 225.

Najčešći nazivi za dijelove sela su *Gorno mahalo*, s derivacijama *gornomahalec* (stanovnik Gornje mahale), *gornomahavsk* (koji se vezuje za Gornju mahalu), *dovnomahalec* (stanovnik Donje mahale), *dovnomahafsk* (koji se vezuje za Donju mahalu). Ovi izrazi se često u govoru čuju i kao *Gurimahalo* i *Dunimahalo* sa derivacijama *gurimahalec*, *gurimahafsk*. U oba slučaja radi se o fonetskoj promjeni *arno:uri* i *ovno:uni*, što isključuje svaku povezanost sa *gur* (kamen) u albanskom jeziku. Kad bi imalo veze sa albanskim *gur* u narodnoj pjesmi ne bi bilo u svom autentičnom obliku Gornoto mahalo.²²¹

Spustiti se na porijeklo i, dalje na etimologiju riječi, se mora podijeliti na manje dijelove od kojih je sastavljena, što se naziva morfemska analiza riječi. Ako zanemarite to osnovno pravilo, možete doći do raznih prividnih sličnosti koji će odgovarati unaprijed određenim zaključcima.

U vlastitom imenu Damat traži se sličnost sa *dam* ili *dëm* (alb. „šteta“). Ime Palja čini Palj, Tuče čini Tuč, Taljko Talj i Dišo Diš. Niketevci su od Nikovci što je nastalo od Nik. Krpačovci ili Krpanovci su izgleda od *kërp* („konoplje“). Oblik Balje kod Baljevci od Balj. Leško kod Leškovci od Leš. Kod Pecanovci na mjestu jednog Pecana imamo sažeto Pec. Kod Micovci oblik Mico je postao od *mic* („maca“). Kod Ginđevci traži se *kinngj* („jagnje“). Beljinci čini Beljevci da bi ispalo da su iz sela Belje. itd, itd.

²²¹ Nazif Dokle, *Goranski narodni pesni*, Skopje, 2000, str. 76.

Slično se događa i s nekim toponimima koje analiziraju S. Gaši i I. Leci. Oni ovom spisku pretpostavki dodaju još neke toponime.

- U Šištejecu imamo toponim **Nurev Grop** (Grob Nura, Nuredina, Nurin) a nikako ne Nuragrop, koji ionako ništa ne znači ni u albanskom.

- **Murga** u Šištejecu, *Murgan* u Orčuši više nego sa *murg* (monah) u albanskom vezuje se sa *murga* (latinski) = lokva, sok tamne boje koji ostaje nakon muljanja maslina za ulje.²²² Istog mišljenja je i bugarski naučnik Vasil Mikov²²³ kad objašnjava toponime *Murgajec* (visina), *Murgaš* (vrh planine), *Murgevica* (planinski vijenac), *Murgenec* (izvor) u Bugarskoj.²²⁴ Dalje, u bugarskom imamo pridjeve *murgo* (smeđ),²²⁵ *murgav* (crn) i ime *murgavina* (crni pas, garavko)²²⁶ što odgovara albanskim riječima *murgash*, *murgët* a nikako *murg*²²⁷ i ne može se istrgnuti od latinske riječi *murga* zbog odjeće koju nose monasi (alb. murgjit). Nedostatak ovakvih toponima na prostoru gdje se govori albanski i njihovo prisustvo samo u Bugarskoj i Gori govori mnogo.

- **Strge** toponim u Šištejecu, (u Borju *Strga*), koji se donosi u deformisanom obliku *Stërgie* dolazi od imenice *strge*, što je množina imenice *strga* (u drugim slavenskim govorima *struga*

²²² Vidi: - *Fjalor i Gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1980, str. 1185. - *Ljubo Mićunović, Savremeni leksikon stranih reči i izraza*, Beograd, 1991, str. 468. - *Fjalor shqip – sërbo-kroatisht*, Prishtinë, 1981, str. 597.

²²³ Vasil Mikov, *Proizhod i znaenie na imenata*, Sofija, 1943, str. 19.

²²⁴ Vasil Mikov, *Proizhod i značenje na imenata...*, str. 253.

²²⁵ Vasil Mikov, isto

²²⁶ *Fjalori Bullgarisht –shqip*, Sofje, 1959, str. 286.

²²⁷ *Fjalor i Gjuhës shqipe...*, isto.

– *prim. S. A*) koji ni manje ni više odgovara albanskom *shtrungë ~a* sa izuzetkom što u ovom jezku ima sasvim treće značenje: drvena posuda u kojoj se vrši muža stoke koji u prevodu na naš jezik glasi *vedro*. Ovakvo izvođenje *stërge – shtrëngojë*, osim želje da bude albansko nema nikakvu drugu osnovu. Kad bi riječ bila izvorno albanska, kako bi se onda objasnio toponim *Stërgë* u Đeđenu u Ljumi.²²⁸

- **Ljeništa** koji u obliku *Lenisht* nalazimo kao jedan od slavenskih toponima u nekoliko sela Ljume (Bardoc i dr.), je množina imenice *ljenište*, što označava površinu na kojoj se uzgaja *lan* (*len* na našinskom). Postalo je, dakle od *len* koje nema veze sa albanskim već sa latinskim *Linum usitatiscinum* što je u albanskom dalo *li-ri*, dok je na našinskom, bugarskom i makedonskom *len* a u srpskom *lan*. Više od toga, u našinskom govoru imamo familiju riječi: *ljen*, *ljenište*, *ljenec*, *ljenovče*, *ljenov*, *ljenarka*, *ljenarče*, *ljenarkište*, *ljenče*.

- **Baljeva ljevada** nije Livadhi i Balës već Livadhi i Bales. Samo od Baljina ljevada moglo je u albanskom postati Livadhi i Balës.

- **Toka Činica** je deformacija toponima *Tokačinica* a nikako, i po želji bilo koga, ne može se izokrenuti u oblik koji uopće ne postoji i dovesti ga u vezu s imemicom *činica* (dolina).

- **Maljevo rupiče** se na albanskom može prevesti sa Gropëza e Males, gdje bi Malje bio nadimak za vlastito ime Ismail.

- **Čuječec** je u govoru Gore ono što bi na albanskom bilo *njerith* (zadnja nepca, dio koji odvaja usta od grla) i nema potrebe da ovo ponovo stavljamo pod znak pitanja.

²²⁸ *AMK, Kutia e historikëve të fshatrave*, Hamdi Gjuta, *Historiku i fshatit Gjegjën - rrethi Kukës*, 1973, str . 6,7.

- **Osoje, Osuje** je ime za neko mjesto koje grije sunce. Prisuje, ali i Prisje je suprotno, ali i ono nema veze s albanskim.

- **Paraspur** je vizantijsko ime za imanje, vlasništvo, tačnije jedna njiva na selu koja je dovoljna da prehrani porodicu.²²⁹ Tako da ne može biti albanska riječ.

- **Sakofče** dolazi od Sako, vlastita imenica, zapravo od prisvojnog oblikasa Sako~ov+ sufiks za umanjivanje ~če. Označava porodičnu ili rodovsku pripadnost koji se povezuje s prijetkom (Isak) Sako jedne porodice kao Čako-ov-če, Lak-ov-če, Adil-ov-če, Kare- ev-če, Činar-ov-če, Hasan-ov-če i dr. I nema nikakve veze s albanskim jezikom.

- **Gropčica** je množina riječi gropče = mali grob, grob djeteta i u govoru Gore je nastalo dodavanjem sufikca –če, koji se koristi za umanjivanje. Tako imamo familiju riječi *grob*, *grobište* (grob veći od običnog), *gropče* (mali grob, dječiji), *grobar* (onaj koji kopa grob), *groben* (koji ima veze s grobom), *grobarište* (grobar drugačiji od običnog), *grobarka* (velika muha koja se obično vrti oko groba) koja nema nikakve veze s albanskim, isto kao što se ni Grbište ne može identificirati nego se samo može pretpostavljati da ima veze s rječju *gropë* (alb. „rupa“). Za riječ *gropë* u našinskom imamo riječ *rupa* sa izvedenicama *rupiče* (rupica, mala rupa), *rupište* (velika rupa, rupetina), *rupen* (rupast), *rupnim* (kopam rupu), *rupnene* (djelatnost kojom se pravi rupa), *rupnet* (koji je u obliku rupe), *rupnest* (rupčast), *rup-rupe* (rupe-rupe, sa rupama).

- **Fišek** nije albanski oblik i kao takav nije ni stigao u govor Gore. Ovo je turcizam.

²²⁹ Konstantin Jireček, *Istoria Srba I*, Beograd, 1988, str. 487.

- U toponimu **Petkoec** (Zapod) Petkojca (Borje), osim imenice Petko ne možemo naći da je to apelativ u albanskom jeziku.

-**Mangov** je oblik prisvojnog pridjeva od vlastite imenice Mango i nema nikakve veze sa apelativom *mangë*, što na jeziku Torbeša Gore označava rukav.

- **Drenčića** je množina imenice *drenče* (mali drijen). Nastalo je od *dren* + sufiks *-če* koji služi za uamnjivanje, Od toga imamo porodicu riječu: *dren*, *drenče* (mali dren), *drenište* (drijen drugačiji i veći od običnog), *drenovče* (batina, štap), *Dreniči* (toponim), *Drenič* (toponim), *drenina* (plod), *dreninice* (mala količina drenjina), *dreninište* (plod drenjine veći od uobičajenog), *dreniniče* (plod drenjine manji od običnog), *drenojna* (miris cvijeta drijena), *dreninojna* (miris ploda drenjina).

Ne znam kako je moguće da se pred ovim jezičkim realitetom jelenovi nađu među drijenovima (alb. *dre* = jelen). Prema Ećeremu Čabeju, *dre* - *dreri* (jelen - jelenovi) „ima malo šansi da ima bliskosti s imenicom *dren*, drijen u srpsko-hrvatskom, *dren* u bugarskom i *derën* u ruskom jeziku i dr.“²³⁰

- Za **Magareve rudine** se ne može reći da imaju albanski izvor zbog ideje da magare dolazi od albanskog magar. Ovaj toponim je unutrašnji razvoj našinskog govora.

- Kod toponima **Polumi** izdvajanje apelativa *lum* (alb. „rijeka“) znači prihvatanje jednog apsurdnog načina formiranja riječi pomoću *po* (prijedlog u našinskom govoru koji ima više funkcija) + *lumi* (albanska riječ) u značenju *po rijeci*, *uz rijeku*. Ovakva leksička nakaza, koju može artikulirati samo jedan Albanac koji tek počinje učiti našinski i kome je još nepoznata

²³⁰ Eqerem Çabej, *Studime etimologjikenë fushë të shqipës III*, Tiranë, 1987, str. 307.

imenica *reka*, ne može se smatrati pozajmljenicom niti može biti uticaj albanskog jezika na našinski govor.

I pored toga što ovaj slučaj može biti presedan da bi ostao kao toponim sa značenjem *uz rijeku* („përgjatë lumit“), nismo ubijedeni u to. Ne pokazuje određeno mjesto već pokretno mjesto cijelom dužinom rijeke, od izvora do ušća; nešto što nije po pravilima toponomastike. Ukoliko postoji (moja terenska istraživanja to ne potvrđuju) još jedan toponim sa imenom Polumi, mislim da bi to prije mogla biti množina imenice *polum*:*polumi* koja izvorno može biti latinska.

- Kod toponima **Ljupčevac** nemamo apelativ *lup-o* već vlastito ime Ljubčo, gdje se zvučno **-b** ispred bezvučnog **-č** jednači po zvučnosti i prelazi u **-p**. Blizu ovog toponima imamo Lubčof Kamen. Drugačije kod Ljupanovo Jabuče imamo *ljupan* koje dolazi od *lup-o*, (*vuk*).

- Toponim **Šap** ne možemo uopće dovoditi u pitanje. Označava jedan mineral iz kojeg se dobija šap, stipsa.

- **Bokaravenj** je deformacija toponima Bukaraven potvrđen u Orgosti i označava ravnicu ne kojoj raste bukovo drvo. I kada bi bilo *bok*, opet bi pripadalo slavenskom izvoru koje je na sjeveru ušlo iz srpskohrvatskog a na jugu iz makedonskog.²³¹

- **Teje** u Orgosti ne postoji.

- **Klješteograde** je deformacija toponima Kišlavograde, po formi slična riječima *bisagnjiva*, *bukaraven*. Sastoji se od riječi klješte (klješta), ali i dio konstrukcije krova + ograde, njive blizu sela, u blizini kuća. Moramo podsjetiti da ni *klješte* (*klještaf*, *kleštavo*, *kleštišta*, *kleštičića*) a ni *ograda*, *ograde*, *ogradište*, *ogradičko* nisu iz albanskog jezika.

²³¹ Eqerem Çabej, *Studime etimologjike...*, Tiranë, 1976, str. 280.

- U toponimu **Maletin krs** nemamo nikakav apelativ mal. Maletin je oblik prisvojnog pridjeva nastao od vlastitog imena Maleta, što bi na albanskom doslovno bilo Kryqi i Maletës.

- **Bunari**, u našinskom je množina od riječi *bunar* – izvor, koja je poznata i u albanskom jeziku ali i svim slavenskim jezicima Balkana i izvorno pripada turskom jeziku i nema veze s albanskim *bunoj*, *buroj*.²³²

- **Bliznak** nema nikakve veze sa apelativom *bli*. Bliznak u našinskom govoru, ni manje ni više, označava dvojnika (alb. „binjak“). Nije moguća alternacija *binj* u *bli*. U našinskom *bli* je lipa. Dalje, *bli ~ri*, *~ni* je etimološki nepoznatog porijekla.²³³

- **Bisaknjiva** se ne odnosi na *bythe* (alb. „stražnjica“) već na *bisak*: *bisage* (u našinskom ima jedninu) i *njiva* u značenju *njive* koja ima oblik *bisaga*.

- **Golem Pažić** i **Marina** nemaju ništa albanskog.

- Veza **Mlike** (ime sela) – **Licaus** ilirski antroponim nema neke argumenata da bi se uzeo više od jedne hipoteze. Više nego *Licaus* mislimo da bi moglo nastati od imenice *mlin*, *mlinac* (mlin za kafu), *mlinar* (vodeničar), *mlinarica* (vodeničarka, žena vodeničara), *mlinarina* (ujam), *mlinski*, *mlinarski* u srpskom²³⁴, *mlivo* (brašno) u makedonskom,²³⁵ *mlivar* (onaj koji nosi žito za meljenje), *mlivo* (žito za meljenje), *mlin* (zeljanik, burek) u bugarskom.²³⁶

-Toponim **Kišljavograđe** (Orgosta) koji dolazi od *Kišljava* ograđe teško bi mogao biti metateza oblika *Klišavograđe* ili *Klišlavograđe* i dalje od *kliše*, sve dok ovaj oblik nalazimo

²³² Eqerem Çabej, *Studime etimioigjike...*, Tiranë, 1976, str. 372.

²³³ Eqerem Çabej, Isto, str. 264.

²³⁴ *Fjalor sërbokroatisht -shqip*, Prishtinë, 1974, str. 374.

²³⁵ *Fjalor Maqedonisht – shqip*, Skopje, 1999, str. 193.

²³⁶ *Fjalor Bullgarisht –shqip*, Sofje, 1959, str. 279

unutar slavenskog prostora kao Kiseljak (Bosna). Da bi označili crkvu (alb. *kishë*) u našinskom imamo slavenske izraze crkva, kao i toponime Crkov, Zacrkov i dr. Treba znati da je kišljivo pridjev srednjeg roda (m: kišljaf, ž: kišljava, sr: kišljivo). U svemu ovome se ne može zanemariti ni kiša na slavenskim jezicima.

- Što se tiče toponima **Kljise** (Šištejec) koji je po narodnoj predaji označavao crkvu ili crkve, kako bi potvrdili da se ne vezuje za albansko *klishë* dovoljno će biti da podsjetimo da slične oblike srećemo i u Bugarskoj kao *Kljise-džik*, *Klise-koj*, *Klise-tarlaž*, *Klise* i dr. i da je *klise* turski oblik da bi se označila crkva.²³⁷ Može se uzeti u obzir i *klisar* iz grčkog jezika²³⁸ što označava crkvenog zvonara. Poznato je da su, nakon odvajanja Pečke patrijaršije tokom XVIII vijeka, crkvama iz Gore upravljali grčki popovi Carigradske patrijaršije. Dakle, radi se o pozajmici iz turskog ili grčkog jezika a ne o albanskoj varijanti *klishë* ili *klisurë* = *derven*, *dolina*, ali i vizantijskom nazivu za carinske tačke (prelaze) kao što sam i ranije izjavio. U Hrvatskoj imamo tvrđavu Klis²³⁹. Pored ovoga, u govoru Torbeša Gore je potvrđena grupa **kl** na početku, sredini i kraju riječi (*Kljiska*, *kljisna*, *klješte*, *kljentra*, *kljucka*, *kljun*, *kljokoti*, *kljokinam*, *kljaka*, *kljankam*, *istikljeme*, *Očiklje*, *šiklje* i dr.), koja se bolje čuva nego u albanskom jeziku.²⁴⁰

²³⁷ Vasil Mikov, *Proizhod i značenje na imenata ...*, Sofija, 1943, str. 166.

²³⁸ Ljubo Mićunović, isto, str. 347.

²³⁹ Oliver J. Shmitt, "Skenderbeu" Tiranë, 2008, str. 324.

²⁴⁰ Vidi *Fjalori i gjuhës sotme shqipe*; Dokle, Nazif, *Fjalori Nashke – shqip...*

- **Bunake** se može povezati sa albanskom riječima *bun*, *bunishtë* („bačilo“), ali potrebna je dublja komparacija uzimajući u obzir i riječ *bunište* koja u govoru Torbeša Gore, bugarskom i srpskom jeziku označava mjeso na kojem se baca smeće, ne odbacujući ni riječi *buna*, *bunika*, imenica koja u srpskom jeziku označava vrstu otrovne biljke (*Atropa belladonna*, *Hyoscyamus Niger*), kad znamo da ovaj toponim označava mjesto na kojem je bujna i bogata vegetacija.

- **Pišec** vjerovatno dolazi od *pishë* („bor“) i Borje (alb. „pishnajë“) kao kalk. Ali, više može biti latinska pozajmica u našinski govor preko vlaškog, nego što je to albanski uticaj, kad znamo da kontakti Torbeša Gore i Albanaca nisu potvrđeni prije XV vijeka.

- **Tumba** koja u Šištejecu i Kruševu označava jedno brdo; na makedonskom *tumba* (brežuljak, hrid)²⁴¹, na bugarskom *tumbest*, *tumbak* (debeljko),²⁴² u albanskom *tumbë -a* (buket)²⁴³ Iako se ne može odvojiti od latinskog *tumulus* (grob), sigurno nije iz albanskog jezika u kojem ima oblik *tumë-a*, a ne *tumba*, kojom se imenuje nešto drugo.

- **Trbeno selo** i pored toga što, možda, označava jedno arbreško selo ne može se smatrati pozajmicom iz albanskog jezika. Mislim da se vezuje za početak stacioniranja Albanaca na prostoru (kraj XVII i početak XVIII vijeka), kada se kod starosjedelaca Torbeša rodila potreba da identifikuje naselje sa stanovnicima koji su sebe predstavljali kao Arbeni (*t'arbën*), pošto u to vrijeme još nisu prihvatili ime *shqiptar* i nisu znali ili nisu prihvatili turski termin *arnaut*. Oblik *Tërben* kao oronim

²⁴¹ *Fjalor Maqedonisht – shqip*, Shkup, 1999, str. 374.

²⁴² *Fjalor Bullgarisht – shqip*, Sofje, 1959, str. 765.

²⁴³ *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1980; *Fjalor shqip-sërbokroatisht*, Prishtinë, 1981.

nalazimo i u Kukuru kod Gramšija. (Vidi *Kolë Luka, Konferenca Kombëtare për formimin e po- pullit shqiptar të gjuhës dhe kulturrës së tij*, Tiranë, 1988, str. 286.)

10.

Šefćet Hodža se, kako bi argumentovao svoje stavove, poziva na „Ljumjano-goranski“ suživot (str. 157-188). Poziva se na geografiju, ekonomske aktivnosti, vjeru, historiju, nošnju, muzičke instrumente, igre, praznike, leksiku, svadbene običaje, vrste narodnog usmenog stvaralaštva, dakle, na spoljašnju i materijalnu stranu dviju kultura. Iako ove kulture međusobno utiču jedna na drugu, autor ne kaže ništa o njihovim posebnostima i razlikama koje postoje među njima, tako da je jedna albanska a druga slavenska.

Dakle, zajednički geografski prostor odredio je način života, istu historijsku sudbinu, ekonomiju, ponašanje, potrebe čovjeka da zaštiti tijelo od prirodnih pojava i da olakša fizičke aktivnosti, prve tehnološke predmete i njihovu izradu, tipove i vrstu nošnje. Muzički instrumenti, igre, vjera, međusobne leksičke pozajmice, narodne igre u suštini nemaju veze s etničkom prirodom onih koji ih prakticiraju i mogu se svrstati u skupinu alatki koje pomažu čovjeku da iskaže sebe samog. Svadba i godišnji praznici su univerzalne pojave koje su povezane sa cikličnim obnavljanjem ljudskog društva i prirode.

Jedino prema duhovnoj strani, dakle prema načinu na koji se prate procesi, obredi, trenuci pojedinih entiteta, mogu se otkriti etničke sličnosti ili posebnosti.

Dakle, prema načinu na koji izvode svadbu, Ljuma i Gora imaju zajedničko samo u činjenici da parovi dviju etničkih zajednica imaju legitimni odnos prve bračne noći i ništa drugo.

I bez obzira na tip i vrstu nošnje žena dviju etničkih formacija, na njihovu ornamentiku i hromatiku u cjelini, naročito od pojasa niže, tamo gdje su počeci etničkih određenja, one nemaju niti jednu dodirnu tačku.

Čak i na ovom nivou zaključci o zajedništvu su više nego fiktivni, rezultat su usporedbe sa samim sobom. Informacije o Gori, druga strana usporedbe, pojavljuju se bez imena, sa puno nedostataka i deformacija.

„**Odjeća i obuća**“ (str. 158-159), u okviru muške odjeće Gore našinski nazivi: *openke*, *džomadan*, *mintan* pišu se opanke, xhemadan, mitan. Umjesto *Košulja široke rukave i košulja tesne rukave* daje se samo *koshula*. Umjesto *Krivuljke i Belje čorape* bilježi se samo *çorap* (samo jedna čarapa). Koparan u našinskom je ime za jednu vrstu muške odjeće i koristi se i kao džamadan i kao mintan i ne odgovara albanskom imenu kapsiz. Pantalone (alb „tirqit“) u našinskom imaju oblik *benebreg*. *Kapući* (kapa), osim naziva keče (*keçe*), zove se i *kapa*. Muškoj nošnji Gore dodaje *feredžu* (alb „ferexhja“) čak i *kolsuz* (ženski jelek) (!!!), a izbacuje *z'ban*, *kožuf* i *dolamu*. Uopće ne pominje nošnju sa fustanelom.

I u dijelu koji se odnosi na žensku nošnju pravi greške kod riječi *openke*, *džomadan*, *čorape*, *mintan*. Kod čarapa ne pominje imena *kola*, *redoj-redoj* i *stramualjke*. U ženskoj nošnji Torbeša Gore nemamo samo *džube* već imamo *crno džube*, *šareno džube* i *džube magarina*. Za pokrivanje glave osnovni naziv je *šamija*, ali i *krpče* (*belo krpče*, *svetnarče*, *pahunarče*, *vuničarče*), *sitarka* (*teljsitarka*), *šamija* (*redena šamija*, *kerena šamija*, *kolačarka*, *stambolska šamija*), *burmulak* (*burmulače*, *sviljen burmulak*, *bef burmulak*). Ruži se odjeća rogozinom!!! Izbacuje se: *šotordžube*, *šotor*, *anterija*, *šal*, *kapa*, *furke*, *terljik*, *krpčića*, *rukafčića*. Ne pominje se djevojačka nošnja.

O radnji odjevanja i skidanja odjeće ne koriste se isti antonimi. U goranskom govoru postoje posebni antonimi za stavljanje i skidanje pojasa *opaši – sopaši*, što nije adekvatno sličnim antonimima u govoru Ljume (vishet – hiqet).

U dijelu „**Muzika i igre**“ (str. 160-162) nije tačna tvrdnja da su muzički instrumenti u obje oblasti isti. Čiteljia se ne koristi i nikada se nije ni koristila u torbeškim selima Gore. Torbešu ovaj instrument ne pokreće nijednu strunu duše a kamoli da napravi neki preskok. *Tupan* i *svirla* su uvijek pratili muške i ženske igre. Ove igre su praćene ili samo tupanom, kavalom i dairom.

Ako govorimo o tradiciji, mušku i žensku pjesmu Torbeša Gore, baladu, liriku ili bilo koju drugu vrstu, nikada nisu pratili muzički instrumenti. Ako se pozivamo na današnje pojave i prilike, kad su i mušku i žensku goransku pjesmu počeli pratiti moderni muzički instrumenti, onda je to nešto drugo.

Ne stoji ni tvrdnja da lirske pjesme u Gori i Ljumi prati muzička polifonija, pošto polifonija nije melodija već način pjevanja. U okviru polifonije u Ljumi, Opolju i Gori razlikuje se polifonija Torbeša Gore koja je specifična i zahtjeva poseban pristup u okviru ovog polifonijskog areala, kao i balkanskog.

Izuzimajući igru *Kal'čojna*, pošto je *Hajdučka igra* više pantomima, sve igre u Gori igraju se u polukrugu koji se naziva **horo**. Žensku igru uz pjesmu ne prati melodija daira, već samo lirske pjesme čiju melodiju prati glas i ovaj muzički instrument. Njih pjevaju nevjeste (nuse, maneste/mlaneste) i djevojke u intimnoj sredini

Repertoar igara u Ljumi nije isti kao kod Torbeša Gore. Torbeši ne nazivaju svoje igre: *kallëçoja e parë*, *kallëçoja e dytë*, *krahm-krahja*, *qoralis*, *karaisufi*, *podrimçakja*, *e dhandrit*, *kasabçe*, *hajdutçe*, *zejbekçe*, nego *Kal'čojna*, *Zejbekova*,

Hajdučka, Ćor-Alijina, Kara-Jusufova, Kasabalijska, Brodska, Orčuška, Stanala Ratka..., Murseljova. Drugačije nego u Ljumi, kod Torbeša imamo igre uz koje pjevaju muškarci kao „*Murselj senaf više selo...*“, ili „*Ti Mino ti dušo, ti mi zeh guniče...*“

U dijelu „**Proslave i rituali**“ (str. 162-164), pomiješane su slave, obredi i predmeti obreda (rituala). Dani u godini u Gori *Đurđevden (Đuren), Stretljeto, Krstovden, Mitrovden, Božić, Stretzima, Antanas, Vodice, Prvo džemre, Drugo džemre, Trećo džemre, Ljetnici, Sultan Nevruz, Babe, Blagojec*, nisu dati sa imenima. Pristrasno se praznik *Vodice* kod Torbeša Gore izjednačava sa ritualom „Uji të ri“ (nova voda). Neistinita je i konstatacija „*Shëngjergjin në Gorë të vjetrit e quanin Gjurgievden*“ („*Shëngjergj* u Gori i danas stari zovu *Đurđevden*“), jer je istina da se *Đurđevden* nastavlja tako nazivati od svih i ostaje jedan od najvažnijih dana kod Torbeša Gore i slavi se u pet dana (*Zemnarice, Cveće, Travke, Kršipotke, Teferič*). *Plakëzat* (Starice) se ne praktiraju kod Torbeša Gore. U Gori se ne može govoriti o nekom tragu kulta vrhova.

Kod „**Svadbe**“ (str. 164-165) ništa nije dato o svadbi Torbeša Gore osim stihova „*Neka ti je novožena hairlija, Hairlija, novo- žena, kiten kolač.*“ I to loše prevedeno. Nasuprot jednoj ceremoniji koja je stroga za oba nivoa svadbe kod momka (sa tupanima, bez tupana) i djevojke, od izbora voljene osobe do njihove integracije u zajednički društveni život.

U dijelu „**Riječi, izrazi, pozajmice**“ (str. 165-170) začudo autor iznosi spisak zajedničkih riječi od kojih su 83 turcizmi i ostalih 73 čiju apsolutnu većinu čine riječi slavenskog porijekla. Prve riječi ne potvrđuju drugo, osim da je turski jezik snažno uticao na leksiku oba govora zbog jer su oni dugo bili izloženi

uticaju jezika jedne superdržave i superkulture i, drugo, pokazuje uticaj govora Torbeša Gore na govor Ljume.

Dalje, oba govora se stavljaju u isti odnos prema turcizmima i slavizmima. Ovo je jedna zamka. Oba govora se mogu dovoditi u isti poredbeni odnos prema turskom jeziku, ali ne i prema slavenskim jezicima, jer je govor Torbeša Gore slavenski dijalekat i gornji primjeri su samo mali dio leksičkog fonda govora Gore koji su ušli u govor Ljume.

Kod dijela „**Folklorno bogatstvo**“ (str. 170-173), suprotno tvrdnjama iznijetim ovdje, nije istina da je lirika Torbeša Gore isključivo ženska. Za razliku od Ljume, ona je i muška, čak kao takva veoma je bogata.

Prisutna je i historijska epika. Može se govoriti i o tragovima legendarsne epike. Niti u jednoj pjesmi o pečalbi (gurbetluku) ne pominje se Sharri (Šar-planina).

Balade u usmenom stvaralaštvu Torbeša Gore nisu se borile za svoje ime. Do zaključka o njihovom bogatstvu dolazi se u poređenju s baladama iz Ljume, u kojima mnoge teme nisu poznate. Na sreću pjesme ovog tipa iz obeju folklornih formacija su objavljene.

U dosad objavljenim narodnim baladama Torbeša Gore prepoznaju se sljedeći motivi:

Motiv metamorfoze:

„*Moravice m'tna i krvava*“, „*Vo planina jena izvir voda*“.

Motiv odnosa čovjeka i prirode:

„*Žnejela Mara na goljema niva*“, „*Ovca roguša im se molješe*“, „*Što si granoj širnala*“.

Motiv Odiseja:

„*Jahni kona Omer-aga*“, „*Spahinče tursko skopjanče*“, „*Bro- đanče tursko skopjanče*“, „*Spainče se zaženilo*“, „*Ori Jano dilber Jano*“.

Motiv držanja zadate riječi:

„Devet braća jena mila sestra“, „Ga sakale Ilinka divojka, dalek nadaleko“

Motiv ubistva brata:

„Se zaženif Alim Bego“.

Motiv prepoznavanja brata i sestre:

„Trnala moma da ide“, „Zastnala Fata, mori majko, na malena vrata“, „Letuaf Stojan ljetuaf“.

Motiv ugrađivanja u temelj nove građevine:

„Zid zidalje kula trojca braća“.

Motiv Tane:

„Ovce pase mori argaš leži“.

Motiv ljubavi:

„Komu go vezaš vezeno maramče“, „Marijo, dilber bela kumrijo“, „Ofčare mlado čobane“, „Što je vrema vo gornoto mahalo“, „Mita lježi bovna vo postelja“, „Ogrijala Suljo bečar mesečina“, „Žarko s'nce podigi me malo“, „Stani, Mujo, tebe majka vika“, „Da li t'tne elji grmi“

Motiv udaje/ženidbe daleko od rodnog mjesta:

„Poljekom te kičeni svatoji“, „Mi zasaka Đerđelin Alija dejka ot daleko“, „Kula gradi crna Arapina“.

Odnosi muž:žena, majka:sin, brat:sestra, nevjesta:svekrva:

„Se navalji Šar-planina“, „Što se beli gore vo planina“, „Šo se beli vo gorana“, „Mahmut mi legnaf da spije“, „Bolen mi leži“, „Jahinka bela građanka“, „Utre petok, utre turski svetok“, „Svadba se vo selo praješe“, „Mi zasakau kralj Madžarina tenka Ismijana“.

Motiv nizama:

„Oj Maro, Maro, belo pereš Maro“, „Vo nedelja, mladi Asan-aga, dželjina mu dojde“.

Otmica djevojke:

„*Ostaila Fatima Doria vrate otvorene*“.²⁴⁴

Dovoljno je imati dobru volju i čuti ovo i uporediti sa folklorom Ljume i shvatiti sličnosti i razlike i potvrditi da su netačne tvrdnje da su balade iz Ljume tematski šire i bogatije. Nasuprot 45 balada sakupljenih samo u Gori, u Tejdrini je sakupljeno 2, u Buštrici 10 i u Ljumi 9 balada, što uzetih i objavljenih zajedno iznosi 21 balada (Hoxha, Shefqet „*Epikë Legjendare nga Rrethi i Kukë-sit*“, Tiranë, 1982, str. 207-312), sa 7 tema manje nego što ih je u folkloru Torbeša Gore.

U dijelu „**Dječije igre i igre odraslih**“ (173-174) u Ljumi je identifikovano 25 igara sa proširenim imenima. Kod Torbeša Gore praktikuje se 80 dječijih, te igara mladih i odraslih, što je tri puta više nego u Ljumi i prema uzrastu se nazivaju:

Dječije: *Krljuškane, Ovja veli hajde, Edinana bedinana, Ilrika piperika, Vrvet vrvet gujeda, Trčane koni, Komant, Piskajkuke piperike, Telefoni, Ripane vo slame elji seno, Muž i žena, Kućarice, Dućanana, Mlanestice, Parice, Hafkice, Sadice, Hašegana, Dimice, Kljiskice, Forice, Tura lji jazija, Ljiho lji toko, Petkamčofci, Ljuzgane na snek: so sanice, noge elj snopje, so snopje na slama, Gađane nišan so kamen, Puškice, Fundene, Popotruč, Strcaljani, Gačkane, Salandžik, Dzendzane, Vrtalo, Dzandzikane, Hajde petef gradi plot, Hajde hrt vrši 'rš, Davene kućića, Petljane petloj, Buckane voloj, Borije, Piske, Piskičića, Uškane, Tutkane sneg.*

Za mlade: *Đabice, Kuljice, Puljicana, Bad-bad, Čat-pat, Mišice, Kaladibranče, Ljžižice, Čufkankapice, Ripane: topečki,*

²⁴⁴ Vidi Nazif Dokle, *Sevni bre ašik, sevni bre dušo*, Tiranë, 2004; Harun Hasani, *Goranske narodne pesme*, Priština, 1987; Nazif Dokle, *Goranski narodni pesni*, Skopje, 2000.

na jen hap (alb. <hap „korak/kreć“ – prim. S. I.), *na tri hapa*, *Trka*, *Fundene kamen po muđu noge*, *Orahana*, *Gujedarana*, *Pingurana*, *Ne ljuti se čoveče* (*Nema ljutene faša vađane*), *Valjajca*, *B'zana*, *Pukaljan*, *Nušane*, *Skijane*, *Prijaćane*, *Nogaljke*, *Gađane so lopke ot snek*, *Fundaljka*.

Za odrasle: *Džambala*, *F'nd i f'ndeša*, *Hojlie*, *Filjdžanofci*, *Lapkice*, *Frjrljane kamen*, *Koj jade poje*, *Kartice*, *Tombola*, *Lov*, *Prodavane boza*, *Damice*.

Ukoliko neko želi analizirati ovu oblast narodne tradicije Torbeša Gore i praviti moguće usporedbe, treba dobro poznavati nazive, pravila igranja i tek onda donositi zaključke. Drugačije sve je naučna besmislica (rekla-kazala).

Kako bi se ignorisala, uništila i dokazalo da kultura Gore ne posjeduje ničega svojeg, iznosi se mišljenje da je nastala kao rezultat gurbetluka i njegovog uticaja. Nemamo namjere da ovaj uticaj u potpunosti odbacimo, ipak proizilazi da je on više prisutan u materijalnoj sferi, načinu života, a nikako ne u duhovnoj i etničkoj suštini ove kulture. On se može istraživati i naći u leksici, muškoj odjeći, ishrani, tehnologiji obrade zemlje, kultivisanju novih vrsta i proizvoda, organizaciji stanovanja, higijeni i dr.

To se dogodilo i iz razloga što žena, kao autor duhovnog stvaralaštva, nije bila zahvaćena pečalbom. Masovni gurbetluk započeo je u prvoj polovini XIX vijeka, u vrijeme kada su govor i duhovna kultura Gore bili već oformljeni. Ovo se dogodilo i zbog geografije gurbetluka (Hrvatska, Austrija, Bosna, Srbija Bugarska, Rumunija, Albanija, Kosovo, Turska, Makedonija, Grčka, Egipat i dr.) jer su pečalbari dolazili u kontakt sa etničkim i kulturnim šarenilom osmanske imperije što je smanjivalo svaki njihov mogući uticaj. U prilog ovome ide i činjenica da su pečalbari zbog ograničenog vremena, loših

komunikacija, materijalnog stanja, teških uslova života, veoma malo prihvatili od kulturnog bogatstva zemalja u kojima su radili a još manje to donosili u svoj zavičaj.

Dugačije stoje stvari sa orijentalnim uticajima koji su prisutniji, dublji, i značajniji u duhovnoj kulturi. Oni nisu rezultat gurbetluka već su posljedica dugotrajnog procesa i pritiska osmanske kulture. To se osjeća kod ženske nošnje gore od pojasa u većini elemenata, ornamentici, boji i dodatnim ukrasima, ali ne i niže od pojasa, u dijelu koji čini njihovu etničku osnovu i originalnu ornamentiku. Orientalne pozajmice su sedžade i njihova ornamentika, ali nisu stigle i do kolijevke i njenih pokrivača.

U muzici je ovaj uticaj prisutniji u melodiji pjesama stvorenih od muškaraca, ali nije zahvatio svadbarske pjesme, balade i sve druge vrste ženskih pjesama koje čine osnovni fond muzičkog i folklornog usmenog stvaralaštva. I kod pjesama *Kal'čojna* i *Kara-Jusufova* i dr. više se radi o uvozu preko nizama (*nizam* = redovna turska vojska – *prim. S. I.*) nego što bi to bile izvorne koreografske narodne tvorevine, pošto su već postojale slične ženske igre, i nekoliko muških kola.

Kako bi potvrdio „neosporni“ i za sva vremena dat uticaj albanske kulture i jezika na kulturu i jezik Torbeša Gore, podmeće činjenicu da Torbeši Gore čine jednu enklavu okruženu albanskim etničkim morem. Ova realnost ne može imati ni nulu međusobnog uticaja, ali je dovoljno pročitati autore Milana Šuflaja,²⁴⁵ Roberta Almagia,²⁴⁶ Stadmullera,²⁴⁷

²⁴⁵ *Sërbët dhe Shqiptarët*, Tiranë, 2001, str. 70, 180 – 181.

²⁴⁶ “*L’ Albnia*” Romë, 1930, str. 105; Jorga, *Histoire de l’Albanie ect*, str. 59.

²⁴⁷ Jakov Mile , isto.

Karla Tagliavinija,²⁴⁸ Jakova Mila,²⁴⁹ Shefqeta Hoxhu,²⁵⁰ Neola Malkolma,²⁵¹ Slivena Protiča,²⁵² Bojana Džuzeleva²⁵³ i historijat sela ove oblasti kako bi se uvjerali da je prije dva-tri vijeka, kada su govor i kultura Torbeša Gore formirali svoju održivu dijalektološku osnovu, etnička situacija bila sasvim drugačija.

Čak i nakon stvaranja današnje situacije, negdje na početku XIX vijeka, možemo govoriti o veoma bljedom međusobnom uticaju. Današnji Ljumljani su došli sa različitim dijalektima i kulturama iz veoma zaostalih oblasti. Jezik i kultura Torbeša Gore, kao i torbeško društvo u cjelini, bili su u svakom pogledu razvijeniji i integrisaniji.

Slabi kontakti i komunikacija, loša infrastruktura i jezičke razlike imali su ograničavajuću ulogu. Ne treba potcjenjivati ni stvaranje odbrambenih mehanizama od strane jezičke i kulturne tvorevine Torbeša Gore prema jednom, za njih, nepoznatom i tuđem jeziku i kulturi.

Što se tiče smjera uticaja, ne može se ništa tačno reći ako ne proučavamo i ne suočimo obje jezičke i kulturne tvorevine.

Međutim, polazeći od historijskih podataka koji potvrđuju slavensko-albanski suživot u Ljumi i Gori, višestruko većeg broja slavenskih pozajmica i toponima u govoru Ljume nego što ih je obrnuto, zapravo, možemo govoriti o snažnom uticaju

²⁴⁸ *Leparlate albanezi di tipo Ghego-orientale, Dardania e Macedonia nord occidentale, La tere albanesi redente 1*, Kosovo, str. 16.

²⁴⁹ *Raca shqiptare*, Tiranë, 1995, str. 82.

²⁵⁰ *Kërkime për besim...*, str. 71.

²⁵¹ *Kosova Histori e shkurtër*, str. 205, 157 i 406. bilješka 53.

²⁵² Kratovskite Protič, *Sofija br. 11*, 1981, str. 43-44; Oliver Shmid, *Skenderbeu*, Tiranë 2008.

²⁵³ *Albanci v iztočni Balkani*

jezika i kulture Torbeša na onaj albanski u Ljumi, a ne o suprotnom.

U Kuksu „i hromo i sakato“ zna da stanovnike sela Gore o kojima govorimo, Albanci podrugljivo nazivaju Torbešima a nikako ne Vlasima. Neki izvori potvrđuju da se za bogomile pored drugih imena koristi i naziv *torbeši*. Ovo nije mali znak koji može zaslijeptiti nekoga. Ako profesoru Š. Hodži nisu napunili pamet ovi dokazi, neka se pozove na sebe. Na 146. strani njegove knjige „Shqiptari Sinan Pashë Topojani [qëmtime etnologjike për Lumën dhe Gorën]“ koja je objavljena u Tirani 2007. godine, doslovce piše: „*Torbeli = nazivaju Pomake iz Debra, Skoplja, Kičeva, Šar-planine (= torbeš), naziv koji se ranije koristio za bogomile.*“

Jedan istraživač koji ne rasuđuje predmet koji istražuje ne može ignorisati ovu činjenicu kao da uopće ne postoji, ili da je jednim potezom olovke izbriše, nezavisno od kontroverzi, sumnji ili drugačijeg mišljenja. Da svojom rukom pišeš da su Torbeši patareni, dakle ekskluzivno bogomili, a zatim da kažeš da nema nijednog znaka da je bogomilizam uticao na dolazak Torbeša u Goru, znači da te ne vodi ništa osim etnocentrizma bez cilja i pravca. Dalje, u isto vrijeme, da patarene pretvaraš u arbreše, i kažeš: „*Slavenski jezik Torbeša i Gorana ne kazuje njihovu etničku i nacionalnu pripadnost. Oni su uistinu patareni (arbreši)*“ i u nastavku da to poričeš: „*Kao što je poznato paterenizam se kao novi način hrišćanstva rodio u Bugarskoj. U odlike ove vjerske struje spada i upotreba slavo-bugarskog*

jezika. *Ovaj jezik je kasnije postao domaći jezik sljedbenika ove sekte*“,²⁵⁴ značilo bi da si sofista bez principa.

Bogomilizam nije etnička kategorija, već doktrina. Jednu doktrinu, bogomilsku ili drugu, može prenijeti jedan Slaven, Vlah, Albanac ili neko drugi. Dakle, ako se ime Torbeš vezuje za bogomilizam, ono određuje samo historijske okolnosti dolaska Torbeša u ove krajeve i ništa drugo. Problem etničke pripadnosti Torbeša je nešto sasvim drugo. Da bi se objasnilo to moramo se obratiti svijesti, kulturi, jeziku, folklornom stvaralaštvu, antropologiji, mentalitetu, načinu života, historiji ovih nosilaca, u suprotnom, najprije ćemo pogriješiti, a drugo ogriješit ćemo se dirajući pravo Boga da ljude podijeli na zajednice. Prihvatimo jedni druge kao što nas je Bog dao. Bog je načinio zemlju za sve.

Autor kaže da se nijedan istraživač nije prihvatio pisati o ovoj temi vezano za Goru. Ako nije dovoljno osam istraživača, čak sa imenom, koji porijeklo Torbeša ekskluzivno vezuju za bogomilizam, dakle, bavili se ovom temom, onda se treba samo pozvati na Skendera Rizaja, čije je poglede o genezi i jeziku Torbeša i Gorana objavio profesor Š. Hodža,²⁵⁵ kako bi kazao da Nazif nije jedini koji se bavio ovom tematikom.

I kad bi bilo tako, problem nije riješen. Svaka teza je najprije iznijeta od nekoga. Važno je da teza privuče pažnju, da dokazi, činjenice i argumenti potvrde njenu rasprostranjenost a zaključci doprinesu približivanju istini.

²⁵⁴ Shefqet Hoxha, *Shqiptari Sinan Pashë Topojani...*, Tiranë, 2007, str. 154.

²⁵⁵ Shefqet Hoxha, isto. str. 154.

a) *Pogled na svijet*

Nakon svega što smo dosad iznijeli, rađa se pitanje: da li je, osim imena današnjih Torbeša, ostalo još nešto od pogleda na svijet, od stare vjere njihovih bogomilskih predaka. Jordan Ivanov problem postavlja ovako: „Neki Torbeši u Makedoniji, a naročito kriptohrišćani u Albaniji, pod uticajem muhamedanstva, i dalje čuvaju čudnu mješavinu dvovjerstva.“²⁵⁶ Isto misli i istraživač Enver Imamović u slučaju Bosne,²⁵⁷ A. Đogović o Torbešima Gore, Podgore i Prizrena,²⁵⁸ B. Đurđević-Stojković u jednom širem prikazu,²⁵⁹ i ja isto kažem o Torbešima Gore kod Kuksa.

Historijski podaci potvrđuju da bogomilizam, nezavisno od nehumanog progona kojem je bio izložen, nije uništen. Prisustvo bogomilizma u Bosni do kraja XIX vijeka (E. Imamović, isto), čak i do kraja XX vijeka.²⁶⁰ Isto tvrdi i Malić Osi.²⁶¹ Ostajući na ovim pozicijama Biljana Đurđević-Stojković dodaje: „Ima još bogomila u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i

²⁵⁶ Jordan Ivanov, *Bogomilski ...*, str. 33

²⁵⁷ Enver Imamović, isto.

²⁵⁸ Alija Đogović, *Je li boškački žargon...*

²⁵⁹ Biljana Đurgjević-Stojković, isto.

²⁶⁰ Milovan Đilas, *Boshnjaku Adil Zylfikarpashiq*, Tiranë, 1996. str. 58.

²⁶¹ Malić Osi, isto. 149. daje nam ovaj podatak: „Dolaskom Turaka Osmanlija, bogomili su se kao sekta ugasili, ali ne i ko doktrina, jer su pustili duboke korijene među najsiromašnijim narodnim masama, posebno na selu, koje nisu mogli saseći tako lako i brzo. Njihova doktrina je i dalje... bila prisutna ne samo kod pojedinaca, nego se manifestovala i u grupama koje su preživjele čak do XIX vijeka.“

Srbiji.“ I dodaje „...postoji duhovni pokret koji gasi žeđ na gnostičkom izvoru bogomila.“²⁶²

I u selima s torbeškom populacijom u Kukskoj Gori, još su aktivni mnogi rituali, prakticiranje, vjerovanja i tragovi bogomilske doktrine njihovih predaka. Oni su osnova koja ispunjava najveći i najbolji dio njihovog duhovnog života.

Dok su od hrišćanstva na kraju ostali samo neki fosilizirani ostaci u pojedinim toponimima,²⁶³ imenima rodova,²⁶⁴ imenima dana u godini²⁶⁵ i još ponešto, od islama je prihvaćeno malo. Poštuju se *a priori* dva Bajrama i Noći Kadr.

Da ne govorimo o islamskoj kulturi o kojoj od muškaraca mali broj njih ispunjava uslove da bi bili muslimani. Žene se, osim masovnog posta, nekoliko molitvi, deformisanih priča i muslimanskog načina sahrane, nigdje ne susreću sa islamom. Dok verbalno prihvataju Boga, u praksi svu žeđ gase na izvoru gnostike, gdje magija prethodi vjeri, a teorija zamjenjuje magijskim ritualima i praksom kulta.²⁶⁶

Kod Torbeša Gore naporedo sa nazivom *Ovaja duna*²⁶⁷ (Ovaj svijet) za svijet živih koristi se oblik *Bela duna* (Bijeli

²⁶² Biljana Đurđević-Stojković, isto, str. 55

²⁶³ Krs, Potkrs, Zacrkov, Crkov, Kaurse Grobišta, Ilna Reka, Nikelo Brdo, Đurđef Lak, Ivanoska niva i dr.

²⁶⁴ Markočovci, Tučevci, Kirevci, Puravinci, Živkovi i dr.

²⁶⁵ Đurđevden, Božić, Mitrovden, Krstovden

²⁶⁶ Biljana Đurđević-Stojković, isto, str. 12.

²⁶⁷ Autor svuda upotrebljava *n* umjesto *nj* zato što govor Borja ne poznaje glas *nj*. Inače, u najvećem dijelu Gore *nj* se čuva u svim pozicijama – *prim. S. I.*

svijet, vidljivi svijet), što nismo sreli kod Albanaca. Čini se da je ovo ostatak naziva iz bogomilske doktrine prema kojoj je Bijeli svijet (vidljivi stvorio Satana, a onaj nevidljivi Bog.

Jedan zapis u Dnevniku Sejdije Dokle od 27. avgusta 1950. godine nas uvjerava da je u svijesti Torbeša najmanje do sredine prošloga vijeka ideja o postojanju dva boga bila živa. Tu nalazimo sljedeći insert:

„Ovde za Gorski lokalitet je F. M. ot Borje šo bere *detyrimi* (alb. „obaveza“, „dug“). Ali mlogo gnavi. Čak i jenim seljanam ka Omer Tučetu mu rekof: „*Ja som tujbejarebi, drugi bog.*“ Pa jenem kućem im zimaf so *kšil* (< alb. *këshill*, „odbor“) žito ot kuća. Oni go želaje ka go vađaje, a on se smije. ” (*Ovdje za gorski srez je F. M. iz Borj koji sakuplja namet. Ali, mnogo gnjavi. Čak je nekim seljanima, kao što je Omer Tuče, rekao: „Ja sam Satana, drugi Bog.“ Iz nekih kuća je i sam, uz pomoć Odbora ,uzimao žito. Oni plaču, dok im odnosi žito, a on se smije na to.*)²⁶⁸ Izraz „*Ja som tujbejarebi, drugi bog*“. (*Ja sam Satana, drugi Bog.*) ne može artikulirati jedan hrišćanin a još manje musliman koji je vođen devizom „bog je jedan, Muhamed je njegov poslanik“, već jedan bogomil koji u temelju svoje doktrine ima ideju o postojanju dva boga: Dobrog, tvorca duhovnog univerzuma i Lošeg (Satanu), tvorca materijalnog svijeta. I za jednog ateistu, makar i okorelog, ne možemo shvatiti da ne vjeruje niti u Boga niti u Satanu.

Prema bogomilskoj doktrini i dobro i zlo ne mogu imati isti izvor. Bog, svemoćni stvaralac, sveznajući i apsolutno dobar, ne može biti tvorac lošeg. Tako su bogomili, nasljednici starih

²⁶⁸ Dnevnik u rukopisu čuva njegov sin Mubin Dokle u Borju.

gnostika, odbacili ideju stvaranja materije od Boga i prihvatili mišljenje da je svijet, materijalizam zla, stvorio neki zli duh koji je na nižem nivou od Boga.

Osnovu ove doktrine nalazimo oličenu kroz torbešku maksimu „*Ne greši Boga*.“ To se obično kaže nekome ko je doživio beskrajnu bol, ili se suočio s teškim zlom. U tom kriznom momentu, u nedostatku rješenja za izlaz, čovjek može izgubiti vjerovanje, može okriviti Boga za to. Upravo u ovom momentu, neko stariji, iskusniji, ali i hladniji u odnosu na uzrok boli ili fatalno zlo, savjetuje: „*Nemoj, ne greši Boga*“ ili jednostavnije „*Ne greši Boga*“, u značenju ne čini takvu pogrešku, Bog nije odgovoran za zlo, On ne može biti drugačiji nego dobar. Neko drugi je stvaralac svih zala.

Za Boga, kod Torbeša Gore, srećemo sintagmu *Hubavi Sajbija*.²⁶⁹ Osobina iskazana pridjevom „Hubav-i“ ne srećemo drugdje u okolnim oblastima, barem koliko je nama poznato. Osim toga, za razliku od drugih religija, ovdje se za tvorca ne koristi superlativ. To nas navodi na mišljenje da je ovo određenje odjek bogomilske doktrine, koja stvaranje svijeta upućuje u dva smjera, ka dobru i ka zlu. Duhovni svijet (nevidljivo) i materija (vidljivo). Prvi, koji je stvorio Bog, je dobar, a drugi, koji je stvorio Satana, je zao.

Zanimljivo je da skrenemo pažnju na još jednu veoma rijetku činjenicu. U Gori pored imena Bog, Sajbija, On, Alah, za Tvorca se koristi i oblik Bože kao i oblici sa značenjem

²⁶⁹ Normalno bi bilo da je *Hubav* Sajbija, i ne znamo kako je moglo dobiti oblik *hubavi* koji je množina pridjeva. (Autoru je nepoznat oblik pridjevskog vida. Ovo je pridjev određenog vida *hubavi*, kao što su i pridjevi *dobri*, *crni*, mada su se u goranskom govoru više očuvali u toponimima – *Crni vrh*, *Dobri studenec*, *Suhi dof* i u narodnim pjesmama: *mladi čehaja*, *mili babo*, *pusti gurbet* i dr. – *prim. S. I.*)

umanjenja i vrijednovanja (ali i sa značenjem nezamjenljivosti, koji nema drugog), **Božence** i **Sajbijence** ili **Sajbijence-božence**, slična sa ostalim imenicama srednjeg roda: **detence** (Detenceto, što i umre lani, ga pregori / *Dijete što joj je umrlo lani ne može prežaliti.*), **noščence** (nožić), (*Pa mi se nahođaše noščenceto, sega nemam da oljupim jeno jabuko / Bio mi je pri ruci taj nožić, sada nemam da oljuštim jabuku.*), **igljice** (mala igla, iglica, nezamjenljiva po funkciji), (*Pazi da ni mi go batisaš igljicenceto jošte ono mi je preko glava za krpene / Pazi da mi negdje ne zaturiš tu malu iglu, jer mi je samo ona ostala preko glave za šivenje*) i dr.

Smatramo da ovi oblici, koji skraćuju distancu između čovjeka i Boga, imaju veze sa činom molitve, koji bogomili naročito cijene.²⁷⁰ Isto tako, bogomili su se borili protiv osvećenja crkava, ikona, sveštenika, crkvenih simbola, jer su ih smatrali djelom đavola i uplitanje između njih i boga.

U selima Gore, najmanje do prve polovine XX vijeka, stari su nas učili da ukoliko patiš na ovom svijetu, bit ćeš sretan na drugom. Bogomili propovijedaju da je moguće da i bogataši i vladari uđu u raj, koliko je moguće da se kamila provuče kroz iglene uši. Prema njima, pakao i jame s katranom i vatrom su za njih predodređeni.

U Gori smo sve do septembra 2007. godine mogli zabilježiti sljedeću potvrdu: „Na Ruzi Mašer, što je oster ka sablja, tenok ka vlakno, mora da projde sve što se rodilo. Koj je loš će pane dolu vo krf i katran. Muhamet će zeme buraka (kona) i će trča i će poklonuje, da mu spasi umet negov.“

²⁷⁰ Biljana Đurđević-Stojković, isto, str. 58.

(„Preko Ruzi Mašera, koji je oštar kao sablja i tanak kao dlaka, mora preći sve što je rođeno. Ko je loš pada dolje u krv i katran. Muhamed će uzeti buraka (konja) i pojurit će kako bi spasio svoj umet.“)²⁷¹

Bogomili negiraju Stari zavjet i poštuju Novi. Oni vrše propojedi s *Četverojevanđeljem*²⁷² u ruci. Godine 1996. u selu Šištejec, tokom kopanja temelja na jednoj kući otkriveni su prvi konkretni tragovi u Gori iz perioda prije prelaska na islam. Riječ je o jednoj limenoj ploči od bronzne u obliku pravouglog trougla sa osnovom 9 cm, visinom 12 cm, sa slomljenom hipotenuzom i ukrašenim pregibom. Ploča ima dvije rupe na osnovi i 3 na visini što ukazuje da je dio nekog drugog predmeta na koji je bila prikačena.

Paralelno sa rebrima, oko 3 cm dublje, u reljefu, u obliku kovrdžave trake debljine 1.5 mm, je elegantan okvir sa unutrašnjim natpisom. Unutar nje, u posebnoj tehnici u reljefu, predstavljene se dvije figure: Sveti Luka sa knjigom u lijevoj ruci i perom u desnoj ruci naslonjenoj na knjizi. Ispod njega, naprijed, bik s rogovima, oreol i krila anđela. S obje strane glave sveca, u visini vrata, upisana su po dva ćirilična slova jedno do drugog, u reljefu, koja, kada se spoje, formiraju ime Luka.

Upoređujući ovu ploču s koricama *Jevanđelja* iz 1600. godine koji je objavila „Blgarskata civilizacija“, Sofija, 2005, str. 77, možemo reći da smo otkrili jedan trag prisustva

²⁷¹ Tundzire Doklje, rođena u Borju, sa osnovnom školom, Domaćica. Borje, 9. 09. 2007.

²⁷² Sveti Luka, Sveti Jovan, Sveti Matej, Sveti Marko

hrišćanske literature u Gori pisane ćirilničnim pismom.²⁷³ Ploča je bila jedna od četiri takvih fiksiranih na uglovima korica Jevanđelja, također od bronz. Na tri ostale pločice vjerovatno su se nalazili Sv. Matej, Marko i Jovan.

Bugarski primjerak, u kojem su između korica postavljene četiri pločice na uglovima sa četiri svetaca koji predstavljaju četiri verzije jevanđelja, odražava uskrsnuće Hrista i njegov odlazak na nebo, uokviren je i ukrašen motivima flore. O sredini korica Jevanđelja iz Šištejeca ništa ne možemo kazati, ali sigurno je Hristovo uskrsnuće pratio još neki motiv iz njegovog života. U oba slučaja imamo posla sa istinskim umjetničkim djelima dvojice različitih autora koji pripadaju istoj tradiciji, kada se svete knjige izrađuju od metalnih korica na kojima se nanosi bronza, srebro i zlato.

Što se tiče umjetničkog nivoa, sa sigurnošću možemo kazati da korice jevanđelja iz Šištejeca izgledaju zrelije. Oblik pločice je elegantniji i traženiji. Čini se da je takav i unutarnji okvir u obliku zakrivljenih linija. Lik svetoga Luke je potpuniji ne samo što je predstavio njegov oreol sa bikom, već i po svom sadržaju. Između plastike unutar tehnike koja daje neophodne detalje, nalazi se mjesto kako bi se čitao duh misionara čovjeka koji se prihvatio uloge mesija kako bi širio istinu, njegovo uskrsnuće i odlazak na nebo. Polazeći od ovog dijela poklopca (korica) možemo zamisliti jednu cjelinu koja ima isti umjetnički nivo. U tom smislu, može se reći da je bugarsku verziju uradio neki zlatar, dok je ovu u Šišteecu uradio profesionalni umjetnik.

Postavlja se pitanje kada je i kako ova knjiga došla u Šištejec? I pored toga što se ništa tačno ne može kazati, može se

²⁷³ Prema svjedočenju očevidaca o zidu sa slikama u Novom Selu, sličnog na podu u Nimči i fragmenta zidnog slikarstva u Orgosti, ovo otkriće sadrži jedan dokaz više o ikonografiji u Gori.

ipak postaviti hipoteza. Viši umjetnički nivo dovodi nas do vremena prije turske vlasti kada je ikonografski zanat na svim stranama bugarske zemlje bio u procvatu, nasuprot padu koji se dogodio u vrijeme (1600) kada je nastao premaz na Jevanđelju objavljenom u „B'lgarskoj civilizaciji“. Treba prihvatiti i mogućnost da je ovo lokalni rad iz poznate tradicije, kad se zna da su Torbeši Gore bili čuveni po izradi metala, čak su bili i na glasu.

Slika br. 2: Metalni poklopac sa knjige pronađen u Šištejecu 1996. godine

Predmet je pronađen prilikom rušenja stambene zgrade i kopanja temelja za novu kuću. To nas navodi na pomisao da je Jevanđelje bilo knjiga koju su bogomili nosili kao argument u

toku vršenja svojih propovijedi, koja se čuvala u kući kao sveta relikvija, kao amanet koji treba prenositi generacijama, daleko od očiju zvaničnog svećanstva srpske pravoslavne crkve.

Georgi Vasilev podvlači: „...bogomili su svoje sljedbenike podučavali da sami čitaju Jevandlje, da ga komentarišu. Tako je svaki čovjek ulazio u odnose s Bogom, uklanjao sveštenika kao posrednika između čovjeka i Boga.“²⁷⁴ Ne treba odbaciti mogućnost da nam jedno poređenje sa srpskom tradicijom oblačenja anđela, može srušiti sva dosad iznijeta mišljenja pod izgovorom da se radi o običnom Jevandlju s kojim su bile opremljene sve crkve podređene Pećkoj patrijaršiji, radi lakšeg obavljanja vjerskih obreda.

Prema Jordanu Ivanovu, bogomilsku književnost, i uopće apokrifnu književnost, treba posmatrati što bliže narodnoj književnosti, kao izraz ukusa, stanja i patnji većine krajeva bugarskog naroda.²⁷⁵ To je razlog što, pored Četverojevanđelja, bogomili, za propovijedanje svoje doktrine, koriste ovu vrstu literature, u današnjem smislu zabranjene, koja je svojim sadržajem dolazila u sukob s učenjem zvanične crkve.

Iako u formi ostataka, neka usmena vjerovanja, izreke i bajke, bez ikakve sumnje, vode nas na izvor književnosti apokrifskih legendi. Tako su, prema učenju bogomila, iz odnosa Eve i Satane rođeni Kalmena i Kain, dok je sin Adama i Eve bio Abel.²⁷⁶ Mada u Gori nismo naišli da se antroponim Kalmena koristi od pojedinaca, u govoru se često čuje „Mori

²⁷⁴ Georgi Vasilev, isto, str. 36

²⁷⁵ *Bogomilski knigi i legendi*, str. 58

²⁷⁶ Dimitar Angelov, isto, str. 176.

Kajmeno, mori rujmeno“ u obraćanju nekoj djevojci prema kojoj postoji određena rezerva.

Prema apokrifimima „Videnije Isaijevo“ i „Enoh“, ispod zemlje se nalaze dvije velike ribe kao volovi u brazdi.²⁷⁷ Sve do druge polovine XX vijeka u Borju je vladalo uvjerenje da zemlju drže dva crna bika, i kada im se pomjeri dlaka nastaje zemljotres, a ako im se pomjere rogovi izazvat će apokalipsu, uništenje zemlje.

Bogomili propovijedaju da je Hrist, sišavši s neba, ušao djevici u desno uho i izišao odatle u obliku čovjeka a da ona to nije shvatila, samo ga je primila na krilo u pelenama.²⁷⁸ Dalje, iz apokrifa saznajemo da je Asparuh, prvi bugarski kralj, rođen i čuvan u trбуhu krave. U Gori, žene za krave koje „ne vode“ ili koje rizikuju da ostanu jalove, sakupljaju *kovčediča* (kovčežić, bubamara), insekt sa tvrdim okruglim krilima crvene boje i bijelim tačkicama, da bi ga ubacili kravi u uho. Vjeruje se da će to donijeti toliko željeno začće.

Jedan drugi apokrif vezuje početak bugarske države sa prorokom Isaijem, koji se uz odobrenje Boga popeo na sedmo nebo i dobio dozvolu od boga da ide kod Bugara i da ih povede u zemlju koja je za njih određena. Bog mu je rekao: „Isaije, moj dragi proroče, kreni na zapad u najviše strane Rima, kod jedne trećine Kumana, nazvanih Bugarima, i narod zemlje Kerauna, koji su napustili Rimljani i Grci.“ (str. 361)

Prema usmenoj predaji, životni prostor Gorana je odredio Bog. Kada se svijet dijelio, Gorani su zakasnili. Pošto nije bilo drugog mjesta, Bog im je odredio dio koji su svi drugi odbili. Taj dio je bila Gora, gdje su Torbeši bili primorani nastaniti se.

²⁷⁷ Dimitar Angelov, isto, str. 168.

²⁷⁸ Dimitar Angelov, isto.

U svom radu na prikupljanju riječi i rijetkih izraza, ili onih koji se rijetko upotrebljavaju u govoru Torbeša Gore utvrdili smo frazeološki izraz „*Ka mor po gujeda*“ da bi označili nekoga ko ide za nekim ne zaustavljajući se, tvrdoglavo, i niko nije bio u stanju objasniti njegov smisao. U srednjovjekovnim apokrifima srećemo oblike „*mor po govedata*“, „*mor po ovci i kone*“, zapravo, „*epidemija goveda*“, „*epidemija ovaca i konja*“, kao zlo koje ugrožava domaće životinje sa posljedicama po ljude.

Čak je i priča o Adamu i jabuci, ili o kosti u grlu (jabučici) koju muškarci imaju a žene ne, ima puno šansi da bude jedan apokrifski ostatak. Različito od Biblije, predaja kod Torbeša govori da je Hava prevarena od đavola progutala zabranjeno voće sa stabla, dok je Adem, shvativši pogrešku koju je učinio, uspio zaustaviti ga u grlu. Od tog vremena se to pretvorilo u kost.

Kad govorimo o uticaju apokrifne literature, treba se uputiti na vjerovanje Torbeša Gore koje je povezano s pojmom *Samo drvo* (*Samodrvo*), drvo koje raste usamljeno van nekog masiva, između njiva, livada, pašnjaka, grmlja ili neobradivog zemljišta i koje se dobro razvija. To drvo ne treba sjeći. Tu se noću sklanjaju i zabavljaju demoni. Kad se dese neke atmosferske nepogode, ne treba tražiti sklonište ispod njega. Tu će vas munja pogoditi. Ispod njega ne treba tražiti hladovinu ili odmor, ne treba spavati ispod njega ili tu provesti noć. U suprotnom, možete imati posljedice.

Ova vjerovanja koja govore o nagomilanoj negativnoj energiji, zlim duhovima i demonima uvjerava nas da ovaj kult ne možemo odvojiti od mita o Stablu života u raj u koje čuvaju heroji sa šest krila. Od Stabla života, koje je prema apokrifnoj literaturi, posadio Satana, napravljen je krst na kojem je Isus razapet. Iz toga razloga se ovo drvo naziva i *Krstno drvo*. Prema

istraživaču Veri Antić, detalj drveta koje je Satana posadio u raju ima bogomilski karakter.²⁷⁹

U Borju, na obje obale Borske rijeke, gotovo licem u lice, na istoj visini, na mjestima zvanim **Igralešnik** i **Rid**, nalaze se usamljena stabla koja se vezuju za ovakva vjerovanja. Osim toga, za ova dva usamljena stabla postoji i usmena predaja prema kojoj se na njima vezuju samovile, postavljaju ljuljaške kako bi se zabavljale noću.²⁸⁰

Isto se priča da u davna vremena ljudi nisu znali za ukop (sahranu). Mrtve su nosili sa sobom gdje god da su išli. Jednoga dana su vidjeli kako ptice pokrivaju uginulu pticu. Vjeruje se da je to bila poruka koju je Bog poslao kako bi se ljudi oslobodili jednog teškog tereta kao što je nošenje umrlih i život sa njima. Od tog trenutka ljudi su počeli ukopavati mrtve.

Izgleda da i kletva Torbeša Gore: „*Sajbijiencie, krf i katran!!*“ (Bože, krv i katran) dolazi od apokrifnih opisa pakla.

Osim ovih ostataka, susreli smo još puno dokaza o upotrebi apokrifne književnosti u Gori. Riječ je o nekim usmenim predajama, narodnoj prozi Torbeša Gore, koje se takođe prenose usmenim putem od usta do usta, sa generacije na generaciju.

²⁷⁹ Vera Antić, *Motivi što se srećavat vo apokrifnata i vo narodnata literatura*, Makedonski folklor, Skopje, 1969, str. 202.

²⁸⁰ Usamljeno stablo u Zlipotoku zove se Samovila. Nalazi se na nadmorskoj visini na kojoj gotovo nema drugog drveta. Po njemu je dobio ime i cijeli prostor (toponim). Na tom drvetu tokom proljeća djevojke postavljaju ljuljaške. Stablo ima kultno značenje. Tu se nekad organizovala i poznata seoska igra pod maskama *Džambala*. (prim. S. I.)

1.

Godine 1986. u selu Orešek čuli smo ovu usmenu predaju:

„Imaf jen klanaf svejeno. Ne zabravaf nikat, ama ne veruaf. Imaf jen druk, pijanec bif, ne klanaf, ama veruaf. Jenoš ka trnaf hodža da zbori so Hubavogo Sajbija, go stref togua što klanaf svejeno. On mu rekof: – Kede si trnaf, Hodža? Mu rekof da zborim so Hubavi Sabija. – Pa prašaj go, ka će umrem ke će idem, vo dženet el vo džehnem. Hodža mu rekof: – Ako. Ka ošof katamo, stref togua što pije, a veruje. Mu rekof: – Kede si trnaf? Hodža mu kažaf. I on mu rekof da go praša Hubavi Sajbija ka će umre, ke će ide.

Ka ošof hodža ke Hubavi Sajbija mu rekof: – Me prašalje dvajca ljudi, ka će umret ke će idet. On mu rekof: – Im reči, nemaše vakat da mi kaže Hubavi Sajbija, se preteruješe dunja na iglena ušica.

Došof Hodža za doma. Se stref so togua što klanaf svaki den. On mu rekof: – A dojde, Hodža, a praša za mene? On mu vratif: – Kane, ama nemaše vreme Hubavi Sajbija da mi kaže. Preteruješe dunja kroz iglena ušica. – Ha bre, a se preteruje dunja kroz iglena ušica, mu vratif toja što klanaf svaki den.

Ka ošof katamo, stref togua što ne klanaf a veruaf. I on go prašaf ka drugatogo. On mu rekof: – Kane, kane, ama nemaše vakat da mi kaže. Preteruješe dunja kroz iglena ušica On mu vratif: – Sajbijina rabota.

Ka ošof po drugi put, Hubavi Sajbija mu rekof: – Što rekoha ljuđiti? On mu rekof: – Toja što klana svaki den mi rekof: „Ka se preteruje dunja vo iglena ušica ?! Apa toja što ne klana: Eh , Sajbijina rabota.“

Hubavi Sajbija mu reko: „Toja što klanf će ide vo džehnem, klanaf a ne veruaf. Apa toja što ne klanaf a veruaf će ide vo dženet, ne klanaf, ama veruaf.“

(Bio jedan koji je stalno klanjao. Nikad nije zaboravljao, ali nije vjerovao. Bio jedan drugi, pijanac bio, nije klanjao, ali je vjerovao. Jednom, kad je hodža krenuo razgovarati s Dobrim Bogom, sreo ga je onaj što stalno klanja. Rekao mu je:

– Kud si krenuo, hodža?

Odgovorio mu je da ide razgovarati s Dobrim Bogom.

– Pa, pitaj ga gdje ću kad umrem, u dženet ili u džehenem.

Hodža mu je odgovorio: – Ako.

Kad je otišao još malo dalje, sreo ga je onaj drugi, što pije ali vjeruje. Rekao mu je:

– Kud si krenuo?

Hodža mu je kazao. I ovaj mu je rekao da pita Dobrog Boga gdje će otići kad umre. Kad je hodža otišao kod Dobrog Jedinog, rekao mu je:

– Pitala me dvojica gdje će nakon smrti.

On mu je rekao: – Reci im da Dobri Bog nemaše vremena jer je pretjerivao svijet (dunjaluk) kroz iglene uši.

Došao hodža kući. Sreo ga je onaj što klanja svaki dan. Rekao mu je: – Stiže li, hodža? Pita li za mene? On mu odgovori: – Da, ali Dobri Bog nemaše vakta da mi kaže. Pretjerivao je dunjaluk kroz iglene uši.– Ha bre, može li se dunjaluk namaknuti kroz iglene uši, odgovorio je onaj što klanja svaki dan.

Kad je otišao dalje, sreo je onoga što nije klanjao ali je vjerovao. I ovaj je pitao kao što je onaj prvi. Odgovorio mu je: – Da, da, ali nemaše vakta da mi kaže. Pretjerivao je dunjaluk kroz iglene uši. Ovaj mu je odgovorio: – Božija posla.

Kad je otišao po drugi put, Dobri Bog mu je rekao: – Šta rekoše oni ljudi?

Hodža mu je odgovorio: – Onaj što klanja svaki dan rekao mi je: “Kako može da se dunjaluk udene kroz iglene uši?! A onaj što ne klanja: Eh, Božija stvar.”

Dobri Bog mu je rekao: “ Onaj što je klanjao otići će u džehenem, jer je klanjao a nije vjerovao. A onaj što nije klanjao, otići će u dženet, jer nije klanjao, ali je vjerovao.”²⁸¹

Dvadeset i jednu godinu kasnije, 2007. godine, u selu Borje, zapala mi je sreća da čujem i drugu usmenu predaju:

„Hazreti Isa je da krova Hališta dženetske na sedmi kat. I so sebe zef tašče da pije voda, češelj da očešlja brada i igljice vo kapa da se kрпи. Ka trnaf da ide za na mesto, rekof: „Šo će mi tašče, ka imam šaka da pijem voda“, i go frljif. Ka nagore rekof: „Ka imam ruke, što će mi češelj.“ I go frljif. Ka stignaf na šesti kat, ne go kaččet. Rekof: - Ja Allah! On mu rekof: - Imaš so sebe nešto. I on se čudif: - Nemam - Igljice ti je vo kapa. Si imaf tama na dunja. I ne go ostajle da se skači na sedmi kat.“

(„Hazreti Isa je zadužen da kroji dženetska odijela na sedmom katu. Ponio je posudu za vodu, češalj kako bi se češljao i iglu u kapi kako bi kрпиo. Kad je krenuo prema mjestu, rekao je: „Šta će mi posuda, kad imam šaku iz koje mogu piti vode“, i bacio ju. Nešto dalje rekao je: „Kad imam ruke, šta će mi češalj.“ Bacio ga je. Kad je stigao na šesti kat, ne daju mu da se penje više. Pomolio se: - Ja, Allahu! On mu je rekao: - Imaš nešto kod sebe. On se začudio: - Nemam. – Iгла ti je u kapi. Bio si pohlepan na dunjaluku. I nisu mu dozvolili popeti se na sedmi kat.“)²⁸²

²⁸¹ Nazif Dokle, *Iz narodne goranske proze*, Prizren, 2003, str. 49.

²⁸² Tundzire Dokle iz Borja, domaćica, Borje, 09. 09. 2007.

Bez ikakve sumnje vjerujem da smo ušli u eho starih apokrifa i magloviti put historije, s ubjeđenjem da možemo stići sve do djela „Enoh“ i „Vidaije Isaijevo“, koje je akademik Jordan Ivanov objavio u svojoj knjizi *Bogomilski knigi i legendi*, štampanoj 1970. godine u Sofiji.

Bilo bi dovoljno da sa ove dvije usmene predaje skinemo muslimanski ogrtač i lokalno obilježje, da bismo se uvjerali koliko su slični: hodža koji redovno odlazi kod Boga i Enoh koji šalje anđele kod Njega, Hazreti Isa koji se obično vezuje za sedmi kat i Isaije koji stiže tamo u obliku privedenja.

2.

Folklorizovano vjerovanje bogomila o vremenu kada Bog putuje svijetom i daje upute ljudima²⁸³ izraženo kroz apokrif: „Povest za krstno drvo“²⁸⁴ i legende o Isusu oraču i čudotvorcu Hristu²⁸⁵ nalazimo u torbeškoj legendi „Ot toga ženete ostanalje patne“, zabilježene u Gori, u kojoj stoji:

²⁸³ Georgi Vasilev, Isto, str. 35 – 36.

²⁸⁴ Georgi Vasilev, str. 29. „Jednoga dana Isus je otišao u Betlehem i vidio čovjeka kako ore i baca zemlju samo na jednu stranu i vrti se oko njive. Vidje Bog kako mu dan prolazi uzalud. Uze ralo u ruke i uzora tri brazde i u povratku dade mu plug govoreći: „S Bogom, ori brate.“

²⁸⁵ Georgi Vasilev, str. 35. „Jednoga dana kad je Bog hodao svijetom prurušen u starca s dugim noktima, vidio je jednog orača kako ore zemlju. Bog ga je zapitao: - Sine, ko te je naučio tako dobro orati? Čovjek je odgovorio: - Bog me je naučio. Zadovoljan odgovorom Starac (Bog) ga je blagoslovio: - Jedan dan orao, kolima nosio.“

„Jena žena tkala. Došof jen starec. Senaf pri nah da ga gleda. Ona tkala. Če go frlji, će go okine i jope će go fukne ot jena strana. Ga prašaf: „Zaš go kineš konec. Prohodaj go odvade i otode.“ Ona zela da tkaje ka što i rekof straec, i se videlo po ljesno.

Joje došof starecot, oblečen drukurnek. Ga prašaf: - Koj te naučif vake?! Ona mu vratila: - Ot sebe. On i rekof: - Haj bre ženo, da se patiš ot rabota i nikat da ne vi se zn'je. On bif evlija. Ot toga žene ostanale patne.“

(„Jedna je žena tkala. Došao je jedan starac. Sjeo je pored nje da je gleda. Ona je tkala. Ubaciće, pa će otkinuti konac i opet ga ubaciti sa druge strane. Starac je upita: 'Zašto kidaš konac. Provlači ga i sa jedne i sa druge strane.' Počela da tka kako ju je na- učio starac i vidjela da je puno lakše.

Opet je naišao taj isti starac, ali preobučen. Pitao je: - Ko te je naučio ovako!? Ona je odgovorila: - Niko, sama sam, od sebe. On joj je rekao: - Ej bre, ženo, patila od posla i da vam se nikada ne priznaje. Bio je Evlija. Od tada je ostalo da žene pate.“)

Po nama, između ova dva primjera je tako mala razlika da bez straha možemo smatrati da su to dvije varijante jedne iste legende.

Da pojednostavimo stvari. Evlija iz naše legende nije ništa drugo nego Isus orač ili sijač iz legendi, kojeg je narodni stvaralac preobratio u muslimana. Isus je krenuo na put oko svijeta da bi ljudima davao savjete kako da rade. Evlija, također. Isus susreće orača. Evlija tkalju. I orač i tkalja iz neznanja gube polovinu prihoda zbog zamora. Orač plugom baca zemlju na jednu stranu da bi se okretao oko njive kako bi započeo novu brazdu. Tkalja ubacuje konac, zatim ga kida kako bi ga ponovo ubacila sa iste strane. Isus podučava orača da ore s

obje strane i da ne ide putem uprazno. Evlija podučava tkalju da ubacuje konac tamo-ovamo, da ne gubi vrijeme okretanjem *suhaljke*.

Drugom prilikom Isus, po izgledu prosijed i srednjovječan, kako ga ne bi prepoznali, ide da sretne orača. Evlija preobučen, kako ga ne bi prepoznali, ide da se sretne sa tkaljom. Isus provocira orača da mu kaže ko ga je naučio da tako ore; također i Evlija, pita tkalju ko je podučio da tke tako dobro. Orač kaže istinu, tkalja ne. Isus je čestitao oraču: „Jedan dan orao, kolima nosio!“ Evlija proklinje tkalju: „Ej bre, ženo, patila od posla i da vam se nikada ne priznaje.“ Vjerujem da ne trebamo ići dalje, jer nema mjesta nikakvoj dilemi.

3.

U jednoj narodnoj pjesmi Torbeša Gore stoji:

*„Utre petok, utre turski svetok,
Svi će Turci vo džamija idet.
Svi će mene ključoj ostvaje,
Će otvoram porte ot dženeta,
Da ne najdem tuje mua majka.
Ka otvori vrate ot dženeta,
Ne mi beše tuje mua majka.
Ka otvori porte ot džehnema,
Koga najдох tuje mua majka.
– Što si bogu, majko, dosadila,
Što si ovde vo dnoh ot paklera?!
– Ništo ne som bogu dosadila,
Som odvojla devojka ot bečara.
Mu som rekla ima kose plave,*

*Kose plave oči mačorave.
Za ovja som vo dnoh ot džehnema.*²⁸⁶

Ova pjesma podsjeća na način ulaska u Drugi svijet Danta Aligijerija ili apstola Pavla i njihove šetnje u tom prostoru, odnosno na „Božanstvenu komediju“ i apokrif „Prikaz apostola Pavla“. Podsjećajući se apostola Pavla, Dante je rekao da neće vidjeti sve tajne kao apostol Pavle.²⁸⁷ I naš protagonist osim dvije kapije dženeta i džehenema i stare majke nije ni okrenuo glavu da vidi nešto drugo.

Iako nije zapisana u kukskom dijelu Gore, zanimljivo je da se podsjetimo na jedan fragment iz usmene priče „Du Ahiret i naz'ć“ (Do Ahireta i nazad) koja je zapisana u Zlipotoku, u opštini Dragaš na Kosovu, u kojoj se govori o posjeti Drugom svijetu. Tu se, pored ostalog, kaže:

„ - Će dojdeme po tebe da vidime ke živuješ – rekoha novožena i manesta.

- E pa hairlija neka je. Hajdete po mene – reče starče evlija i gi donese du jen grop, ka vo zavor, so jeno vratiče malovo ot b'sje so zeljena trava.

- Hajde, bujrum vljezite.

Vlezoha. Se najdoha vo jena temna odaja, pa po s'bice sljezle na dovni kat vo odaja. Odaja beše jako videvna. Kakva ot srebro i mesečina ogrijana. Vo odaja čisto i jeno s'džade pruženo za klanane. Pot s'bice, za čudo, jena svinja vrzana so sindžir, krči.

Ka ge vide Evlija musafiri začudene, im reče:

²⁸⁶ Nazif Dokle, *Sevni bre ašik, sevni bre dušo*, Tiranë, 2004, str. 19, pjesma 26.

²⁸⁷ Vera Antić, *Motivi što se srećavat vo apokrifnata i vo narodnata literatura...*, Skopje, 1969, str. 197.

- Zn'm zašto se čudite. Svinja je mati mua. Ga gljedam, gi davam jadene i hizmet gi činim.

- Ište pojće ne začudi, be, amidža. Ne lji biduje, za ridža naša, da učiniš dova Hubavomu Sajbiji, jope svinjava da se učini insan? – praša Ramadan.

Biduje – otgovori evlija i učiniha dova svi zajeno. I poljaj. Samo malo m'gla i se stvori žena i odjenoš povika na sina: - So musafiri ne mi si ostajf na rahat ni na dunja, a ni na ahiret! – razljuteno reče ona. I hopa, jope m'gla i jope vo svinja. Malo poslje novožena i manesta tražilje izin da iljezet. Iljezljje na rudina vo stret grobišta.“

(„Doći ćemo s tobom da vidimo gdje živiš – rekoše mladoženja i nevjesta.

- E pa, hairli bilo. Krenite za mnom – reče starac evlija i odvede ih do jednog mezara, ustranu, na kojem su bila vratašca zatvorena zelenim busenom.

- Hajde, bujrum, uđite.

Uđoše. Nađoše se u tamnoj odaji, pa se niz stepenice spustiše na donji kat, u novu odaju. Ova odaja bila je jako osvijetljena. Kao od srebra i mjesečine. Bilo je čisto a po sredini je bila prostrta sedžada za namaz. Ispod stepenica, za čudo, jedna svinja vezana sindžirom, krči. Kada Evlija vide začuđene musafire, reče im:

- Znam zašto se čudite. Svinja je moja majka. Pazim je, hranim i hizmet joj činim.

- Još nas više iznenadi, bre amidža. Ne biva li da, za našu ridžu, izučiš dovu Dobrom Bogu, da ovu svinju opet učini insanom? – upita Ramadan.

- Biva – odgovori Evlija i svi zajedno izučiše dovu. I pogledaj. Pojavi se magla i stvori se žena i odjednom poviče na sina: - Sa musafirima me nisi ostavio rahat ni na dunjaluku niti

na ahiretu! – ljutito reče ona. I, hop! Opet magla, i opet u svinju. Malo kasnije su i mladoženja i nevjesta zatražili izin da izađu. Izašli su na ledinu usred groblja.“)²⁸⁸

Ovdje nas mnogi motivi približavaju „Božanstvenoj komediji“ i apokrifu „Prikaz apostola Pavla.“ Kao kod Dantea i naši protagonisti su svjesni i znatiželjni da upoznaju drugi Svijet. Kao u antičkom *Hadu*, *Božanstvenoj komediji* i *Prikazu apostola Pavla* i ovdje se u drugi Svijet ulazi kroz vrata ili kroz pećinu u podzemni dio. Dante je izabrao velikog Vergilija kao predvodnika, naš protagonista je izabrao Evliju koji se, uz odobrenje Boga, vraća s Onog na Ovaj svijet da izmiri dugove i dobro poznaje put. Majka Evlije, metamorfozirana u svinju zato što nije bila gostoprимljiva, podsjeća na devet Danteovih krugova pakla podijeljenih prema težini grijeha.

Drugačije od ovoga svijeta, na Onom svijetu vrijeme teče mnogo sporije. Tu se kaže: „*Oni,...su putovali kroz vrijeme i prostor Onoga svijeta. Kad su se vratili na ovaj svijet, prošao je čitav jedan vijek.*“

I stilistički, ova narodna predaja je bliža pisanoj literaturi, kao što su bili apokrifi i *Božanstvena komedija*, nego narodnoj prozi.

4.

Kada apokrifi uđu u sadržaj narodnog stvaralaštva, ličnosti dobijaju osobine običnih ljudi.²⁸⁹ Isto to potvrđuju i naše narodne predaje. Svi njihovi protagonisti su obični ljudi.

²⁸⁸ Ramadan Redžeplari, *Čekmedže*, Prizren, 2005, str. 15.

²⁸⁹ Vera Antić, isto.

Čovjek koji formalno klanja, pijanac koji ne klanja, ali vjeruje, hodža koji se redovito konsultuje sa Dobrim Bogom, hazreti Isa kao siromah. Dalje, jedna žena koja se muči u razboju, jedan dječak koji očekuje da se otvore vrata dženeta kako bi se sreo sa svojom umrlom majkom.

I Dobri Bog je prikazan kao čovjek sa problemima, koji živi negdje, koji čeka i prati ljude, koji nema vremena da odgovori pošto je zauzet poslom i koji odlučuje o sudbini i budućnosti ljudi.

Također, ove ličnosti rade teške poslove kao u jednom običnom životu. I pored toga što nemamo nijednu pojedinost ili tipičan detalj, ova karakteristika narodne proze, njen reljef i prirodna odjeća osjećaju se.

Dobri Bog je prikazan kao stanovnik jedne mahale u predgrađu ili nekog sela, bez ikakve svjetlosti, raskoši, pozlate ili božanskih ukrasa. Prorok Isaije penje se do sedmog neba kao da ide preko sedam brda, katova ili stepenica. On se obraća Bogu kao nekom starcu ili seljaninu. Žena tka na razboju sjedeći u jednoj sobu u polutama. Dječak otvara vrata raja kao da su kućna ili susjedova.

5.

Apokrifi se miješaju i u postanak čovjeka.²⁹⁰ Ovo je, izgleda, bogomilsko dualističko učenje i etika, koje naše pedaje prate vjekovima ne znajući odakle dolaze.

Prvo, sedam katova o kojima se govori u jednoj našoj predaji i sedmi kat na kojem se nalazi Bog, nisu ništa drugo nego sedam nebesa stvorenih od Boga, Njegovo kraljevstvo i postolje na kojem je uzdignut njegov tron.

²⁹⁰ Vera Antić, Isto

Drugo, ovdje se Bog naziva Dobri Bog što podrazumijeva da postoji i Loši Bog, Satana, što nas ekskluzivno vodi na početak: Dobro i Zlo, osnova bogomilske dualističke doktrine.

Treće, Hazreti Isa je zbog jedne igle, simbola materije, kraljevstva Satane, označen kao lakom, duhovno nečist i nepoželjan na sedmom nebu, mjestu određenom za mrtve bez ikakvog grijeha. I ovo nas vodi u bogomilski dualizam: duhovno kraljevstvo Boga i materijalno kraljevstvo Satane.

Četvrto, Hazreti Isa je sa sobom imao: dvije ruke, jednu čašu za vodu, češalj za bradu, jednu kapu i iglu u njoj da bi se krpio, što će reći imao je odjeću kaluđera, bio je poderan i u zakrpama. Ni manje ni više pred nama izlazi slika jednog askete. Asketski način života bogomila bio je najbolji način za čovjeka da spasi dušu od Satane, da se približi Bogu i da se prilagodi njemu.

Peto, folklorističko vjerovanje bogomila, neprestana čovjekova težnja za neposrednim susretom s Bogom²⁹¹ prisutno je u najmanje četiri naše predaje.

Šesto, bogomili propovijedaju da molitva treba da izvire iznutra, iz duše čovjeka.²⁹² U prvoj našoj predaji, Bog je, između dvije osobe, dženet namijenio onoj koja ima unutarnje vjerovanje, dok je džehenem odredio osobi koja to manifestuje spolja i nema unutrašnju molitvu i vjerovanje.

Sedmo, ličnosti su uznemirene zbog drugog Svijeta, zbog mjesta koje će im biti određeno, raja ili pakla, konstantne uspomene bogomila na umrlog, uvijek će čuvati na Ovom varljivom Svijetu i misliti o Onom vječnom i uvijek pokazivati zube đavolu koji nagoni na zlo. Kod Torbeša se kaže: „Svak

²⁹¹ Georgi Vasilev, *B'lgarski bogomilski i apokrifni predstavi*, Sofija, 2001, str. 35-36.

²⁹² Angelov, Dimitar, str. 335.

ima da odgovora“ ili „Na taja imaš da odgovoraš“ (*Odgovarat češ na Onom svijetu*) što se čuje do naših dana.

Osmo, naši protagonisti zauzeti su poslom. Čak i Bog od posla ne može podići glavu. Bogomili su imali kult prema radu. Bili su obični ljudi, ratari koji su, prije svega, koristili plug i volove, Nisu izbjegavali fizičke poslove. Radili su nedjeljom.²⁹³

Deveto, žena prokleta od Evlije da se muči od posla i da se nikada ne nauči, zato što nije rekla istinu. Staroj majci su zatvorena vrata od dženeta zato što je odvojila djevojku od voljenog. Nema sumnje u etiku i moral bogomila. Glavni rukovodilac bogomilske općine obraća se slušateljima: „Vi, znajte, Isus je naredio da čovjek ne čini preljubu, ni ubistvo, ni laž...“²⁹⁴

Deseto, naše narodne predaje i legende i narodne bugarske legende²⁹⁵, koliko su slične u svojoj dualističkoj osnovi toliko su različite po svojoj formi. To jasno potvrđuje da su narodni stvaraoci sa istog izvora gasili žeđ i, daleko jedan od drugog, ovim legendama i predajama davali današnji izgled.

Osim toga, mislimo da apokrifnoj literaturi pripadaju i tri preaje u nastavku, koje smo zabilježili u selu Borje. U prvoj se govori o činjenici da je samo dječiji uzrast zaštićen od manipulacija Satane.

„Ludo što je umreno što mu je mati vo džehnem a ne puštila s'vze za nego ka umrelo, ne ga ostava vo džehnem. Sajbija ne mu go habi. Če ga izvadi bog ot džehnem i će ga onese vo dženet. Ama će i staj pika vo čelo, da se poznavna da bila vo

²⁹³ Dimitar Angelov, *Bogomilstvoto v B'lgarija*, str. 307.

²⁹⁴ Dimitar Angelov, isto str. 290.

²⁹⁵ Jordan Ivanov, *Bogomilske knigi i legendi*, Sofija, 1970, str. 327-356.

džehnem. I ono pika ne ga saka i bog će i ga trne. Ono je meljajka.“

*(„Umrla beba, čija je majka u džehenemu, a koja ni suzu za njom nije pustila, neće majku ostaviti u džehenemu. Bog joj neće to uskratiti. Bog će je izvaditi iz džehenema i odvesti je u dženet. Ali, stavit će joj jednu tačku na čelu kako bi se znalo da je bila u džehenemu. A beba i tu tačku ne prihvata, i Bog će je skinuti. Ona (beba) je melek.“)*²⁹⁶

U drugoj se govori o tome da i meleki mogu postati plijen Satane. Tu se kaže:

„Ka se izmamilje meljajke, ta čujek. Meljajke mu se moljalje bogu: - Da ne izvadiš na duna. On im reko: - Na duna insan se mami. Nemojte će se izhabite. On, ne, ne, i gi izvadi. Im ga potpunif volja. I gi stvori dvajca mladi, da ne im izprajš oči, toliko pristalji. Seg a će gi probujet a će se izmamet, se im kažaf put, nemojte, nemojte. I on im izvadi dve mlade ženske. I oni odma na 'rz, da gi fatet. I oni se dur džumkijamet nadolu glava i nagorenoge obesene. Vi kažah.“

*(„Kako se prevarili meleki, a ne čovjek. Meleki su se molili Bogu: - Izvadi nas na dunjaluk. On im je rekao: - Na dunjaluku se ljudi prevare. Nemojte, pokvarit ćete se. On ne, ne i izveo ih je. Ispunio im je želju. Učinio ih je mladim momcima, tako lijepim da od njih oči ne odvojiš. Sad će ih isprobati da li će se izmamiti, jer im je pokazao put, nemojte, nemojte. Izveo im je dvije mlade ženske. I oni odmah, iz požude, uhvate ih. I oni su do kijametskog dana sa glavom naniže i nogama naviše obješeni. Rekoh vam.“)*²⁹⁷

U trećoj stoji:

²⁹⁶ Tundzire Dokle, rođena u Borju. Domaćica. Borje, 9. 09. 2007.

²⁹⁷ Tundzire Dokle, Borje, 9. 09. 2007.

„Imaf jen ne se ženif, pa ka se oženif rodif dve deca. Se moljif Bogu da mu umret. Ka rodif ne daf muštilok, a ka mu umrelje daf muštilok. Ne turif s'vza, a mati nihna želala. Ka će stane vo saba, doma nikat ne se mif. Imalo nekuje češmiče. Ka će ide tamo dve golupčiča okolo nego, da igra so nih. Žena će ide po nego, da vidi ke ide. Šo gi videla golubi oni zaginalje. Gi želala. Nemu deca mu se kažu alje. Toga ga turif.“

*(„Bio jedan koji se nije ženio, ali kad se oženio, rodio je dvoje djece. Molio je boga da mu djeca umru. Kad su se rodila, nije dao muštiluk, a kad su umrla, dao je. Ni suzu nije pustio, a mati njihova je plakala. Ujutru se nikada nije umivao kod kuće. Bila je jedna česma u blizini. Kad ode tamo, oko njega se dvoje golupčiči igraju. Žena će krenuti za njim da vidi šta radi. Čim je ugledala golubove, odmah su nestali. Oplakivala ih je. Njemu se činilo da su djeca. Onda je otjerao ženu.“)*²⁹⁸

Dalje, kada je riječ o ostacima apokrifne književnosti u Gori, uvjereni smo da su ovi dokazi sačuvani do današnjih dana i da potiču od autentičnih apokrifa koje su donijeli prognani bogomili u ove planinske krajeve, zajedno s imenom torbeš, Četvoroevandeljem i ćirilničnim pismom.

Važno je istaći da se dolazak i postojanje apokrifne literature u ove planine i doline ne može zamisliti, a kamoli potvrditi, bez puta koji nas vodi na sam izvor cvjetanja bogomilizma. Ovo se moglo dogoditi u drugoj polovini XII vijeka kada su i formirana sva sela u Gori.

Na kraju, možemo reći da su ovi apokrifni ostaci, koji su vjekovima stizali do nas, još jedan drugi snažan argument da su Torbeši Gore, i ne samo Gore, posljednji sljedbenici bogomila na Balkanu.

²⁹⁸ Tudzire Dokle, Borje, 9.09.2007.

6.

Najaktivniji dio narodnog vjerovanja Torbeša Gore pruža mnoge primjere vokacije bogomilske doktrine. Po njima je svijet, na isti način, sastavljen od dobra i zla, koje predstavljaju anđeli i đavoli. Konkretnije: pored dobrog Boga, koji je stvorio svijet duhovnog, postoji i zli bog, koji je stvorio svijet materijalnog.

Ovo učenje usvojeno od bogomila, nakon islamizacije može se iskazati ovako: „*Allah je Dobri Bog koji je stvorio duhovni svijet, dok na zemlji vlada zli Bog sa kojim je čovjek u neprestanoj borbi.*“ U osnovi, radi se o kontradikciji između shvatanja u islamu da je Alah jedan, s jedne strane, i, priznanja da postoji i svijet zla, nezavisno od Alaha, na drugoj strani. Čovjek je izazov za Satanu, zle duhove, demone, natprirodna bića, uroke („zle oči“), magije i dr. Oni ga pokušavaju uništiti pogađajući mu sposobnost obnavljanja i duhovnog savršenstva, dva atributa pomoću kojih uvijek teži da se približi Bogu. Tako, vjerujući da su *netrpene* (umiranje djece), *vija* (padavica), *ogrejsanica* (paraliza), *uborok* (urok, zle oči) i sva duga zla, djela tih sila, čovjek ignoriše Boga, troši energiju kako bi iznašao sredstava i način da zlo izbjegne, ili da mu se suprotstavi.

Sotona i šejtan (Satana i đavo)

Sotona (Satana) se, prema narodnom vjerovanju, javlja i napada čovjeka u snu. Naročito napada žene trudnice i bebe. Savjetuje se: „Malovomu ne trebe da mu gi sečeš nokći, so ni se brani ot Sotona.“ („*Malom djetetu ne treba sjeći nokte, jer se njima brani od Satane*“).

Satana se javlja s različitim izgledom (pas, smuk, orao, zmija i dr.). Plaši se noža ili sličnih stvari, kao što su makaze, grebeni za vunu i sl. Iz tih razloga se u svaki krevet, naročito bračni, ispod jastuka u toku noći, kao zaštitna mjera, stavljaju makaze ili se krevet okruži pojasom.

Suprotno činjenici da je šejtan (*đavolj, takvujet, tujbejarebi, da je daljeko*) isto što i Satana prema vjerskoj mitologiji,²⁹⁹ u vjerovanju Torbeša Gore oni se javljaju različito.

Nezavisno od oblika, šejtan se čovjeku pojavljuje i ulazi u realne odnose sa njim. Satana samo u snu. Ime šejtan je opća imenica i ima oblike za oba broja, jedninu i množinu (šejtan-šejtani), dok je Satana vlastita imenica i ima samo jedninu. Šejtan prema obliku pripada muškom rodu, ali se koristi za oba broja kada se želi označiti neko sa takvim osobinama, Satana se javlja samo u ženskom rodu. U rijetkim slučajevima koristi se da bi se okarakterisala i omalovažila neka žena zbog nepažnje prema sebi i svom izgledu.

Ime šejtan u govoru Gore pored osnovnog značenja, imenovanje jednog anđela koji je imao hrabrosti da se suprotstavi Bogu, ima i druga značenja i varijante, kao imenica

²⁹⁹ Kod Jordana Ivanova, u djelu *Bogomilski knigi i legendi*, str. 25. imamo ovu bilješku: „Ime Samail se sreće u literaturi Talmuda i jevrejskim apokrifima. Samail (Sama~el znači božanski otrov, vrhovni otrov) na početku je bio prvi od nebeskih anđela zvanih „prestoli“, i kasnije čelnik demona i anđela smrti. Satana znači „vrag“ (neprijatelj), dok Satanail božanski neprijatelj. Još se u predbogomilskim i bogomilskim legendama Samail miješa sa Satanailom. U hrišćanskoj literaturi Satana se miješa sa grčkim imenom „đavol“, što znači prevarant, prokleti. Diavol, najbližnji sa Satanom prijelazi u glavnog demona (bijesan, zli duh). U islamskoj terminologiji „šajtan“ (đavol) dolazi od satana.“

(Goljemo šejtanište beše si bilo – *Veliki si šejtan bio*; Šejtanot, ako zbornaf nekomu – *Taj šejtan ako je nekome progovorio*; Šejtančeto Nazifovo ne se nakanuje – *Šejtančić Nazifov se ne može namoliti*; Ne se zimam so tvuje šejtanlaci – *Ne bavim se tvojim šejtanlucima*), pridjev (Lafoj šejtanski - *Riječi šejtanske*; Po šejtan go nema – *Nema većeg šejtana od njega*; Šejtan žena beše si bila. *Bila si šejtan žena*), glagoli (Ti gi šejtaniš sam decata, posle ta vake ta take mi rabotaje – *Ti sam šejtaniš djecu, pa posle ovako-onako mi rade*; Ne znš koljko se izšejtanilje decata – *Ne znaš koliko su se pošejtanila ta djeca*), prilog (Mi zboriš šejtanski – *Govoriš mi šejtaniski.*), frazem (Me navrti šejtan – *Natjera me šejtan*; Ot šejtana da ga najdeš - *Od šejtana da stradaš*; Mu vljezlje šejtanačića – *Ušli mu šejtančići*; Idi vo šejtana – *Idi kod šejtana*; Šejtan glava da ti ga izede – *Šejtan ti glavu pojeo*; Ako mu kažalje šejtani – *Ako su mu šejtani kazali*; So šejtani se boravi – *Sa šejtanima je opsednut.*) i dr. Dok za Satanu ne postoji ovako široki spektar upotrbe.

Za sve što se čovjeku dogodi a ima negativne posljedice, krivica je u šejtanu. On ga nagoni na zla djela, zle misli, shvatanja i ponašanje. Kako bi označio da ga za sve što je loše nagoni šejtan, čovjek ponavlja sljedeće formulacije: „*Ka me natera šejtan da zbornem, da mu rečem, da mu se zarečem, da se zaigram, da idem tamo, da mu go posakam noščeto, da ga brcnem, da go viknem.*“ (*Kako me šejtan natjera da govorim, da mu kažem, da se zareknem, da se poigram, da idem tamo, da mu potražim nožić, da je zadirkujem, da ga pozovem.*), ili „*Ka ima da bide, će te svrti šejtan da zborneš, da rečeš nekoj laf, da naprajš nešto.*“ (*Kad ima da bude, natjerat će te šejtan da progovoriš, da kažeš koju riječ, da napraviš nešto*) i dr.

Objekt djelovanja šejtana je čovjek, bez obzira na pol i doba starosti, dok su Satani najpogodnije mlade žene, naročito

trudnice. Šejtan čovjeka nagoni na krive puteve i loš izbor, Satana se javlja kao svemoćan u svojoj misiji uništenja ljudske rase. Šejtan se bori koristeći jedna sredstva, Satana druga. Šejtan se javlja kao ličnost iz bajki. Ulazi u odnose sa čovjekom u ljudskom obliku. Pokušava da ga nagoni na zlo i prevaru i u tom nastojanju, često, izlazi kao gubitnik.³⁰⁰

³⁰⁰ Vidi bajke:

1.Dedina Kutija

Imaf jen čujek siroma i trnaf da traži rabota vo grat. Idaf po put so konja. I našof nekujego orla. Ranjet bif orlot. On mu sljegof ot konja da mu pomogne. I go lječif. A bif toljko fukara čujekot, nemađ da jade, alji mu bilo žalj za orefatogo. Go lečif tri godine. Isprodavađ sve što imaf doma. I go izlječif. I poslje tri godine ošof da go pušti. Alj orefot mu rekof:

- Toljađ si dađ po mene, si se tručaf okolu mene, eto si isprodavađ sve šo si imaf, mora nekako da ti se odužim. Imam tri sestre. Pošto im som brat jedinec, će dađet po nešto.

I trnaf. Prvo će idet ke Zvezda, mu bila najstara sestra. I ka ošlje tamo, ona go videla, se sraduala:

- O, bratče, ot koga ne ti som videla! Šućur ka si došof da te viđim.

- Som došof - gi rekof, – Alji čujekov me spasif. Vakva mi bila rabota. On me spasif i ja som ostanaf živ.

Ona mu rekla:

- Sve će ti dađem šo sakaš. Strebro, zlato, sve šo sakaš će ti dađem.

On gi rekof:

- Ništo nečem.

Alji napre orefot go naučif: „Će tražiš samo dedina kutija. Drugo ništo ne zimaj.“

I on čujekof, gi rekof:

- Pa, ako mi dađeš dedina kutija. Drugo nečem ništo.

Ona sestra, rekla:

- Dedina kutija ne možem da ti ga dadem.
- E, ako nečeš, sedi so zdravje.
I iljeglje ot tuje. Ajde će idet ke Mesec. Druga sestra mu bila Mesec.
Ka ošlje ke drugata sestra isto take. I ona mu se oraduala. I na kraj:
- Što sakaš da ti daem?
Isto i kažaf dedina kutija i nejdzi.
- Nečem. Samo dedina kutija.
Ona mu rekla:
- Sve traži šo sakaš, samo dedina kutija ne možem da ti dajem.
I ot tuje iljeglje i ošlje ke treća sestra . S'nce mu bila treća sestra. I ka ošlje tamo, sestrata mu se oraduala, najviše ot svi. – Šučur mi si žif, bratče! Sve što sakaš će ti dadem. Sve čujekatomu će mu dadem. Traži šo sakaš, – rekla čujekatomu. Šučur mi si spasif brata. I isto gi rekof:
- Ako mi dadeš dedina kutija, ja nečem ništo. E ona mu ga dala. Mu rekla: - Sve, ti som rekla šo sakaš. Evo ti ga.
I orefot go naučif:
- Seg, ka imaš kutijava, možeš da imaš šo sakaš, šo će zamisljiš sve možeš da imaš. Samo nekoj reč trebalo da reče i kutujata se otvarala i davala sve šo saka.
Se oprostilje so orefatogo. I čujekot odma da isproba. Šo ima sve na svet da ima vo grat; i grat njegof da bide. I on, šo rekof, mu se stvorif grat. I se vrtif čujek, rad, ne mogof da veruje. Alji zaborajf rečot da mu se napraj kutija. Se vrtif. Došlo više noć, akšam, se stemavilo. Ne mogof nikako da iljeze ot grat. I mu ilegof šejtan i mu rekof:
- Šo se vrtiš, bre čujeku?
- Vake i vake, mi je rabota.
- Ja će ti kažem, alji ako mi daeš, ja šo sakam.
- Sve što sakaš će ti dadem, samo ti mi kaži šo trebe da rečem. I on mu rekaf:
- Ama baš sve?
- Sve što će potražiš.
- De ne se pokaješ poslje. Ne znaš ni sam šo imaš.
- Znajem šo imam, samo ti traži. I mu rekof:

- Ka će ideš doma, žena ti je trudna, deteto ti go tražim. Doma ka došof i ka videf žena mu rodila! I toga rekof: - On dete tražif. I neče da go daje deteto. Ne se dava dete. Ne mu kažaf ni detetu, ni ženi. Nikomu. Postanaf bogat. Deteto poraslo. Počelo da iljiza nadvor. I ka iljeglo deteto nadvor, mu iljegof šejtan. Se pretvorif vo čujeka, i mu rekof:

- Da ideš doma i babetu da kažeš da ti ne si negof. Ti si moj.

- Ne som tvoj. Ja imam oca doma.

- On ti je otec, ali moj si. I deteto ošlo doma, reklo ocu.

- Njegof si, – rekof otec, – Vake i vake bila rabota. Ti som daf. I deteto reklo: - Moram da idem. Ja će idem.

Deteto ošlo na isto mesto. I toga došof šejtanot, go zef vo svuje carstvo. I tamo ka ošof on, deteto, imala jena dejka, isto zemena. Take ga zef. Dejkata odma zazborila so nego, alji skrišom da ne ge vidi toja, šejtanot, i mu rekla: - Seg a te uči on sve što prajet šejtani. Će te praša poslje nekuje vreme a si naučif, da mu kažeš. Ti nemoj ništo da rečeš. Reči: „Ne znam, ništo ne som naučif.“

I on go učif deteto sve kako, šo. I poslje tri godine prašaf, ono izraslo vo bečara. I dejkata isto.

- A si naučif nešto, be?

- Vala tri godine som učif, još tri godine da učim, ništo ne možem da naučim.

- E pa, ako je take, ništo ot tebe ne može da bide. Ja će ti postajm tri zadatka, a ti će gi izpuniš. Ako gi izpuniš ti davam dejkava za žena. Ako ne gi izpuniš, otide glava. I isto dete, dejki gi kažallo. Ona mu rekla:

- Ne slušaj! Tija ne će bide take. I da pogodiš sve. Jope on ne će te oženi, jope će te utepa. Ti istijaj pa će vidime. Ka će ti postaj zadaci, ti da doješ da mi kažeš šo.

- Prf zadatak ti je – mu rekof detetomu šejtan, - će ti dajem jenogo konja. Ljut neokruten. Ako možeš da go okruetiš, dobro, ako ne, glava ti ide. I ono ošlo kažalo dejkiti. Dejkata mu rekla:

- Nema on nikakovogo konja. On će bide konj. Če ti se napraj. A ti će go tepaš samo među uši. I ono deteto, go tepalo ka šo mu kažala dejkata, duri go očorajef ot kamšija šo go udaraf. Poslje on čoraf utreto, šejtan boljuje. Druk zadatok mu rekof. Imaf on devet čerke svuje. I taja deseta, I mu rekof:

- Sve devet će pretvorim vo ribe, i tvua dejkata, a ti da ja poznaš. Ona dejkata mu rekla:

- Ti, ka će ne pretvori, ja so opaš malo će mrdam. I naprajf taja šejtanot. I deteto pogodilo. Šejtanu mu bilo krivo. Navenaf šija. – Još treći zadatok i će te oženjim. Če gi naprajm sve vo aneme, so džaraj na ljice, da pozneš kua će ti bide žena.

Jope deteto i kažalo dejkiti. I ona mu rekla.

- Ja će dujem po malo vo džar, a ti gljedaj i će me pozneš.

- Ono deteto, zaborajlo šo mu rekla dejkata. I se vrtilo, se vrtilo. Ona duala sve po jako, bože da ga viđi, a ono zaborajlo. On rat šejtanot, se vrtif okolu. I vo zadni sahat se setilo deteto.

- Taja, - rekof.

E njemu mu bilo krivo šejtanatomu. Dejkata se oraduala. Šejtanot odma ne mogof da gi uništi. I ona odma poslje tija go viknala deteto. Mu rekla dejkata:

- Ne mu veruj njemu, On jope će ne tija, i tebe i mene. A ti odma noća, ka će pane noć, da zemeš malo pesok vo džep, i će zemeš češelj i ogljialo. I oni take naprajlje i trnalje. Doma će idujet. I odalje, odalje. Senalje malo da se odmoret. Ka videf šejtan, nema ge tuje, on odma, brgo pratif da ge fatet. I oni ka videlje gi pristignualje, mu rekla dejkata: - Frlji pesok. Ka frljilje pesok zad sebe, se naprajlo brdo, se naprajlo goljemo. I oni ne moglje da se skačet na brdoto i se ljuzgalje po pesok. Se vratilje.

- Kako ne ste moglje da ge najete ?! - Jope k'zdisaf šejtan.

– Pa ne sme moglje.

- Pa što ste videlje na put ?

- Pa ... sme videlje ... Imalo samo jeno brdo, se naprajlo pred nas.

- Pa oni, eto, naučilje sve.

I posle on jope ge pratif po nji. Ka videlje iste gi pristignalje, dejkata mu rekla: - Frlji češelj. Ka frljif češelj, se napravla jena šuma. I bečarot se napravj d'p. Dejkata pilje na d'p. I oni došlje du šumata. I toljko bila česta, ne moglje ništo da viđet i se vratilje. Ka se vratilje, šejtan jope k'zdisaf. Gim rekof, gi prašaf šo videlje. Oni mu kažalje. – Ta oni bilje, kako ne ste moglje tija da znajete! Odma po nji trčite!

Alj jope ne gim veruaf, i sam trnaf po nji. I ka k'zdisaf sam po nj! I trnaf, trčaf. I oni ka videlje, oni isto begalje. Ka videlje da gi trča on sam i dejkata mu rekla: - Brgo frlji ogljialo!

Ka frljif ogljialo, se napravlo jeno jezero. A na jezeroto jen čamac. Deteto se napravlo čamac, a ona lađar po čamacot. Alj on gi zn'f odma da se oni. Ka ge stignaf šejtanot, ka ge videf, jezeroto tuje, sve zn'f. I se navenaf, i će pije. Rekof: Će go izpivam jezeroto.

I pif, pif i pri kraj došof. Samo vo usta šo ne mu vljeglje. I on još malo da gi izpije, i puknaf. I ka puknaf, ponovo oni se tijalje. Se raatisalje više. Trnalje.

- Seg a će ideme doma. Prvo vo mua doma će ideme - mu rekla dejkata. – alji ka će stigneme doma, ne smeš so nikogo da se pozdraviš. Ona više znala ot nego, (pujče bila ke šejtanatogo) – Ovde je selo muje. Ka će stigneme vo kuća mua, imam sestra, imam svi, nemoj so nikogo da se pozdraviš. Ako se pozdraviš će zaborajš sve šo ni bilo. Samo “zdravo” možeš da im kažeš. A drugo ništo.

I ono ka ošlo tamo, deteto, ka ošlje, zaborajlo šo mu rekla ona. Se pozdravilo, ne zn'lo više ništo. I tuje zašto se našlo. Ništo ne znalo. Go izpratila dejkata.

Ka ošlo doma otec mu se oraduaf i sakaf da go ženi. – Takva svadba će mu prajim, - rekof - da ne se pamti! Goljema. I svekede izčulje, tija dete i tija će se ženi, ot tija selo. A ono ne bilo rado, a ne znalo šo. Će se ženi, šo će rabota.

Alj dejkata čula. I gi bilo krivo i nejdzi. I šo će rabota?! Ona mesila jen kolač i na kolačot napišala: „Ne me zaboraj.“ I dala nekojdzi Ciganki.

I Cigankata ošla tamo. Se prognjela kroz ljudi, kroz insani, i mu go dala kolačot. A samo šo ne zef mlajnesta. I ono ka go videlo kolačot i ka pročitalo, sve odma se setilo, sve mu došlo na pamet. Odma razturilo svadba. Reklo:

- Ne, babo, ne se ženim! Ja imam dejka i sve mu izkazalo šo bilo, ka bilo. I na kraj so nja se oženilo.

2. Ako možeš reči

Jeden bif mlogo merakljija vo koni. Rešif da kupi jenogo kona hubavogo. Ka učinif pare, mu rekof drugaru: - Će idem na pazar da kupim kona. Hubavo je da dojdeš so mene. Heljbete, dvajca.

Utreto ošlje. Što vljezlje vo pazar, ovomua mu ostanaľje oči vo jenogo kona, što da go viđiš. Šejtani gi čulje ka zborilje i jen se naprajf kon, jen džambaz i iljezlje na pazar.

Ni jena ni dve, mu rekof drugaru: „Ovja je kon šo tražim ja.“ Ne rekof ni toľjko, ni voljko. Daf koljko mu sakalje i go zef kona. Pohodalje so drugaratogo posľje se odvoľlje. Drugar po svuje rabote, ovja so kona za doma.

Hodaf, hodaf, stignaf ke jena češma. Go onesof da go napoj kona. I kon, ft, mu vljezof vo duljić. Osatanf bez um. Konot, de će zagine, de će izvadi glava vištejeći „hi, hi – hi!“ Što da rabota?!

Koga videdjeno sevce. Ošof da traži pomoć. Im rekof da me pomožete mi vljezof kon vo jena tuba. Stanalje seljani so lopate i so kazme, so ne zn'm što, da go pomožet da izvadi kona.

Ka ošlje, ka im kažaf dulić, ke mu vljezof kon, za malo ostanaf neutepano. Zašto gi namučif: „Ke mož' da vljeze kon vo toľičkaľ duljić?!“. Ka izbegalje seljani, jope konot će izvadi glava i će povišti „hi, hi – hi!“ Će izvadi glava i će povišti.

Toga čujekot prepuknat ot ovja što mu se desi, počnaf da zbori so sebe: „Da si kon moj ovja go zn'm. Da ti som kupif so pare, i ovja go zn'm. Da si vljezof vo duljić, i ovja som go vided so oči muje. Ama

Šejtan (đavol, „daleko bilo“) se, prma vjerovanju, nikad ne odvaja od čovjeka. Nagoni ga, bez prestanka stimuliše i nagovara na grijeh. Vjeruje se da se čovjeku pojavljuje u obliku jarca. I u ovo sadašnje vrijeme ima ljudi koji se zaklinju da su vidjeli takve stvari, naročito u noćima punog mjeseca. Šejtan gubi svoju moć kad zapjevaju prvi pijetlovi.

Ovo se ne dešava sa Satanom. Ni u jednom slučaju ga nismo susreli kao ličnost u bajkama, u odnosima sa čovjekom, kao dobitnika ili gubitnika.

Ova razlika, prema našem mišljenju, nije došla zbog površnog usvajanja muslimanske vjere, već prije svega iz uvjerenja da je Satana bio konkurent Bogu, svom ocu, vlasnik stvaralačke energije, tvorac i vladar vidljivog svijeta u kojem caruju zlo i grijeh. To pokazuje koliko je duboko prodro bogomilizam u odnosu na islam kod Torbeša Gore. U ovome treba tražiti razlog što se Satana i šejtan posmatraju kao dvije demonske tvorevine a ne kao jedna

Grobnik (vukodlak) i vampir

Grobnik je čovjek koji je umro i koji ustaje iz groba i šeta se po mjestima u kojima je živio. Pojavljuje se ljudima sa kojima je imao veze još za života. Može da stupi u seksualane odnose sa živom ženom. Iz ovog odnosa rađaju se *vampir*, *vukodlak* i *đavol*. Uzročnik je epidemije antraksa (crnog prišta) kod životinja. Plaši se od katrana i jedne biljke koja se u govoru Torbeša Gore naziva bršljan (*Hedera hlix*). Da bi se odbranili

hajde ako mož' da rečeš da si kon moj, da ti som kupif so pare, da si vljezof vo duljić.“

od njega, iznad okvira vrata na mjestima u kojima boravi stoka, stavi se krst od katrana, ili se okači vijenac od bršljana, ili oba zajedno.

Prema narodnom vjerovanju *vukodlaka* može vidjeti samo njegov sin *vampir*. Kad izbije antraks, pojavi se sin *vampir*. Poziva ga i stavlja u obor sa puškom. Kada stigne *vukodlak*, on ga ubije. Na mjestu ubistva ostaje krv, što znači da je *vukodlak* ubijen. Na taj način se eliminiše uzročnik antraksa.

Naišli smo na vjerovanje prema kojem tikve nakon polovine zime postaju *grobnici* (*se zgrobničujet*) i ne jedu se više.

Perija (Perilija)

Perije se najčešće predstavljaju kao lijepe djevojke. Vjeruje se da imaju apsolutnu vlast nad ljudima. U Gori se priča o mnogim slučajevima naročito o nevjestama i mladim ženama koje su perije uzele dok su ove spavale, i odnijele ih na tajna mjesta, na kojima su kasnije pronađene. Perije, kao i grobnik, đavol i dr. plaše se pjesme prvih pijetlova, jer tada gube moć. Dio su duhovnog života Torbeša Gore.

U govoru Torbeša Gore u upotebi su riječi *perko*, *perilija* da bi se označio neko ko se često ljuti, *perilijest* za nekoga ko ima osobinu razdražljivosti, ili izrazi: *ka perija* – sa značenjem mnogo lijep, *Go fatilje perije* - *Uhvatite ga perije*, sa značenjem izgubio je psihičku i mentalnu smirenost, *Je so perije* - *Sa perijama je*, odnosno nervozan je.

Džin(Džini)

Kako bi bila jasnija predstava Torbeša o džinovima, čitaocima donosimo bajku „Grbine nad grbine“ zabilježene kod Torbeša Gore koju je objavio Ramadan Redžeplari u svojoj knjizi „Čekmedže“, Prizren, 2005, strana 133-138:

„Evet, bilje dvajca hubave drugari ama grbave. Jeden bif kundradžija krpač, a jeden koljepakdžija. Često puta sedalje ke kundradžija, vo dućan njegov, tuje se halualje i gajljina jen drugomu gajljualje.

Jen den po ikindija-namaz, kolepakdžija ošof vo hamam da se izbanja. Vljezof vo hamam, daf nekua para hamamdžijem da go iztret so sapun i so sunder prirodni morski, poslje vljezof vo separe vo jeno korito od kamen, p'vno so voda, ujgun za banjane, tuje malo mu se zaspalo, pa iljezof od voda i se izpružif, koljko šo mogof, na vruće mermerne ploče, nadopre grbine i zasp.

Hamamdžije izpraznile hamam i zatvorilje teške vrata i ošlje, koljepkadžija ne go videlje, on tuje spijejeći ostanaf vo hamamsko separe. Vo srednoć mu zadzebalo, deka na sebe imaf samo jen peštemal.

Se razbudi i ne zn'je kede je, a jena ječava ide prvo ka trmka ka se pušta, pa sve pojako i pojako i ze vrata ot hamam da krcka i se otvori so obedve krila i hamam se nasipa so jede čudne bića. Bes nekoj određen oblik, svetna ka ogin (ogin boja imaje) nijena matrijalna prepreka ne ga zadržava, zaminujet kroz zidoji serbez, hodet i iznad zemna, imaje svoj govor alji poznavaje i dotični ljudski govor.

Upaljha nekakve čudne feneri šo davaje goljemo belo ka mljeko videlo ka boš mesečina ogriala, i je po videvno.

Tija bile Džinoj. Oni se stvorene ot ogin, pojće živet ot insana, Imaje pogoljeme nekuje moći od čujeka, memorija i moć prilagođavanja i prerušavanja, se razmnožavaje i umiraje.

Ele, džinoj go našlje koljepkadžija vo separe, ke se sobraf vo jeno korito prazno ot strah. Go izvadilje vo strede ot hamam i jeden ot nih go praša:

- Ka te vikaje tebe?

- Ime mi je Dursun, - reče so strah.

- E pa Dursun, be insan, mije sega ovde će igrame horo, a će igraš so nas.

- Če igram.

- A će ujdisaš po kajde naše?

- Če ujdizam po vaše kajde - reče, ama od strah zeh da se trese. Go videf Džin šo go prašuaf elj se trese i mu reče:

- Slušaj insanu, tebe ti dzebe, ama ne gajluj, mije će te zgrijeme, hajde! – go grabna za miška.

I ot negde nekoj orkestar - nevidljiv - zasviri nekakva arija ka boš stare arabe zelje da škriptet i cviljet ka nekuje zahrđalje šarke na vrata, i počna horo. I naš Dursun se fatif da igra, horo goljemo sve naokolo bazen so voda. Od nekuje vreme zelje da pujet pesna „Dursun da jade lajna, Dursun je magare.“

Take puaf i sam Dursun od strah. Kroz jen sahat zastanaha i svi se poklonilje, se navenalje du zemna i kolepkadžija take učini. Im dojde starešina nekoj, so goljem čin, i praša ka vide jenoga insana među Džinoj:

- Koj vi je ovja, a vi bif pod povelja, a ujdisaf po kajde naše?

- Bif pod povelja i ujdisaf po kajde - mu rekoha, očito potčinjene Džinoj.

Džinski starešina zadovoljen so čujeka go praša:

- Šo ti je oja? - i mu brkna grbine so džinska nekakva čudna ruka so više prsti ot ljudska.

- Grbine mi izraslje.

- A ti smetaje?

- Mlogo

- A sakaš da ti gi trnem pa da te kurtaljizam?

- Sakam ama će me bolji.

Jok, hič ne će upaziš. Ta ja ne som insanski doktor pa da te bolji, ne gajljuj.

I zborna so džinski jezik nekua formula i so ruka ka mađijar mu gi trna so jen pokret i ge zakači gore vo sam vrh. Vo kube hamamsko.

Dursunu nešto mu oljesna, kakva mu se trnaf goljem tuar, i vo duša mu lakna.

Kuknaha prvi petlji, i za jen čaš džinoj kajdisaha, zaginaha, kakva ne bilje. Dursun-usta za koljepke, zastanaf tamo. Džinoj ke go ostajlje i so neverujene gljeda okolo sebe i veli: „Šo beše oja? Ja ne som veruaf Džinoj da imaje, ama ka da ne verujem, da som vo son, ne som.

Po pret sabah ište temno, šefak po malo vljiza kroz visoke pendžeri ama vo hamam još ne se viđi. So ruke poljuje ke mu bilje grbine – nema ge! Ka se malo razdenilo polja za nagore vo kube, i videf jena topka ka kravino lajno zaljepeno.

Poslje sabah-namaz došlje otvorilje hamam, ka će viđet jenoga čujeka vo hamam, i jeden ot nih mu reče:

- Šo bilo? Ti ovde šo tražiš ? Ka si vljefoz?

I Dursun efendija mu reče:

- Fčera som došof vo hamam, som se uspaf, a vije ste zaključilje i ste ošlje, ja som ostanaf cef noć ovde, eto take, a sega idem.

Ka iljezof ot hamam, ne ošof doma, ošof du dućan ahpapov Kasem kundradžijin. Drugar još ne beše dojden, a dućan zatvoren. Dursunu da mu projde vreme, idaf ot izlog du izlog i se gledaf vo džamoj, mlogo bif rat deka nema grbine, se izprajf ka namljija. On dur idaf po džamlaci i dur begendisuaaf sebe, drugar otvorif dućan, navadif malo pred dućan, izmef i senaf da krpi kundre.

Kolepkadžija došof du dućan drugarof ama ne vljiza vo dućan, da viđi drugar a će go pozne. I saj, nekoljko puta projde po pret dućan, a ahpap ne go poznavava, ama jenoš mu se zapulji i go prepozna i so ruka dade nekoj išaret preko džamlak i mu vikna.

- Ej be, ti lji si, ke ti sa? – i ruka ga staji na svuje grbine. Dursun vljeze vo dućan i mu reče:

- Som kurtaljisaaf,

- Kako?!

- Eto vake i vake – i mu izkažaf sve ka mu bilo i šo mu prošlo preko glava. Mu reče drugaru:

- Deneska pred akšam idi vo hamam i noćevaj ako sakaš da kurtaljisaš. Kasem ošof vo hamam, hamamdžijem daf nekua para da go ostajet vo hamam da noćeva. Elje vo sred noć jope take, džinoj nasipaha hamam i go najdoha kundradžija. Go praša jen džin:

- Šo ste načestilje vije insani vo hamam? A ti! Ka te vikaje, ka ti je ime?

- Kasem - reče kundradžija.

Džin reče: - A će igraš so nas?

Kasem se uplašif i ako zn'f da trebe da ujdisa po kajde džinsko, i ništo ne reče. Džinoj go fatilje za ruke i jope muzika čudna i jope igrane i pujene. Pesna im bila: „Kasem da jade lajna i Kasem je magare“.

Se igralo okolo bazen ot voda ama ka se pualo Kasem ne puaf. Usta ne otvorif. Um mu bif vo grbine i ka će mu ge trgnat. Elje, jope dojde džinski starešina i svi mu se pokloniha ama Kasem ostana na noge, se udrvif ot goljem strah i ne bif krif ta ne je kolaj da bideš među Džinoj.

Džinski starešina reče:

- Jope ste zelje insana među vas, a idaf po kajde naše i a bif poslušen makr?

- Nejdaf po kajde naše i ne puaf ka nas, samo trajef.

A demek take. Ti insanu li nejčeš da ujdisaš po džinsko kajde, ne lji? – reče džinski bašija i dodade:

- Što se hesapiš ti? Vije po hubave lji ste od nas?

Na vakvo prašanje kundradžiji mu se pušti glas i reče:

- Beljki ne sme pohubave, ama ja som došof od muka – i dodade:

- Ja som hesapif, grbineve da mi gi trnete ka drugaru mujemu – reče Kasem kundradžija.

- A take, e pa sega će viđiš koj ne ujdisuje po kajde naše, šo mu rabotame mije.

I zborna džinski nešto i jope mađiski marufet i hop, i otkaçi grbine Dursunove ot kube, gi ze i zakaçi Kasemu, grbine nat grbine. Čujek se svi pojće za ke zemna, sega so čifte grbine. Jope petlji pokukaha i džinoj zaginaha, kundradžija so jena težina i vo duša ama i na grbine reče vo sebe: „Ke som pogrešif ne zn'm, ama drugarove grbine da mi gi zakačile mene zn'm.

Samovila

U narodnoj mitologiji Torbeša Gore samovila je žensko natprirodno biće prijateljski raspoloženo prema ljudima. Javlja

se kao djevojka izuzetne ljepote, duge zlatne kose i sa krilima, odjevena u dugačku i prozirnmu haljini i naoružana strijelicama.

Živi daleko od ljudi, pored čistih izvora i šumaraka. Vjeruje se da postaju od rose nekog cvijeća, u vrijeme kad pada kiša i sija sunce i kad se na nebu pojavi duga.

Zaljubljena je u ratnike i pomaže im savjetima i djelima. Vrlo je osjetljiva na uvrede i strijelom ili pogledom uništava one koji je povrede. Pokorava se samo onom ko uspije da je zgrabi za ruku, ako joj otme odjeću, ili ako joj neko uzme krila i tada se preobraća u običnu ženu.

Džebrailj

Anđeo koji uzima duše ljudima. Ovaj naziv se upotrebljava da bi se okarakterisao neko odsječan, koji ne zna da prašta.

Meljajka, Meljaiće, Meleće, Meljaike (melek, anđeo)

Melek ili anđeo podstiče čovjeka na dobra djela. Vjeruje se da su zaštitnici kuća, djece, ljubavi i porodice. Još se kaže da svakog čovjeka prate po dva meleka, po jedan na svakom ramenu. Jedan mu broji greške, drugi ga savjetuje kako da ih izbjegne.

Ostala natprirodna bića

Ostala natprirodna bića za koja se vjeruje da postoje ali o kojima se ne iznose podaci o njihovom izgledu i demonskim funkcijama su: *kondžula* i *buba* kojima se plaše djeca, *pečalmuž-lakočbrada*, *difoj* (divovi), *ažder*, *ažderhana*, *haludija* (zmaj), *veštica* i *vešter* (koristi se za označavanje izuzetno zlih

ljudi), *senka* (za koju se smatra da se javlja mnogim ljudima), *edudž-medžudž* (kepeci o kojima se ništa ne iznosi osim imena).

Mađija (Magija, čarolija)

I danas, osobito među ženama i djevojkama, vjeruje se u snagu magije. Naišli smo na nebrojene slučajeve čvrstog vjerovanja da magija može uzrokovati impotenciju, nedostatak želje za formiranjem porodice, bračni konflikt i razdor među parovima, blokiranje sreće za vjeridbu i ženidbu/udaju, promjenu u moralnom ponašanju i dr. i da se može riješiti ukoliko se pronađe i otkrije uzrok koji je doveo do nje.

Jedna izreka koja govori o vjerovanju Torbeša u snagu magije je: „*Da mozem da ti naprajm mađije bi te naprajla da igraš vo rešet.*“ („*Da ti mogu napraviti magiju, natjerala bih te da igraš u rešet.*“)

„O. D. go vrzalje. On so R. bilje prvi. M. žena negova i kažala vake-vake. Ot ka ga zef, šo će ljegne so nah ne mož da i napraj ništo. Ramizica mi kaža. Pa ja i reko, trebe da go vrzalje. Neka poljaje postelja ot tron, vo kovček elji kroz haljišta da ga najdet vrzanica. Neka ga razpljetet, ne da ga okinet, so češelj neka ga izčešljaje hubavo i tuje tije. Ramizica i rekla M. Ona i muž nejdzin, O. izgljedanje. Ga našlje vrzanica i take naprajlje. I ot toga se otvrzaf i počnaf da ljegina so žena tamam ka muž i žena.“

„*O. D. su 'vezali'. On je sa R. bio prvo koljeno. M. je njegova žena kazala ovako i ovako. Otkako se oženio, čim legne sa njom ne može joj ništa uraditi. Ramizova žema mi kazala to. Pa i ja rekoh treba da je 'vezan'. Neka potraže u posteljini kreveta, u kovčegu ili u odijeći da nije tamo 'vrzanica' – čvor.*

Neka je raspletu, ali da je ne otkinu, češljem neka je dobro iščešljaju i to je to. Ramizova žena je rekla M. Ona i njen muž, O., su razgledali. Pronašli su 'vrzanicu' i tako uradili. I od toga dana se 'odvezao' i počeo da spava sa ženom onako kako rade muž i žena“³⁰¹

U Dnevniku Sejdije Dokle imamo ovakvu bilješku:

29. 9. 51.

Deneska T. R. napudif H. K. ot negova kuća. Ima 5-6 godine ka živi ke nego. Isto i žena A. ga napudif i i daf sve napolu. Gi napudif za mađije. Našof nekakve. (*Danas je T. R. otjerao H. K. iz svoje kuće. Ima 5-6 godina kako živi kod njega. Isto je i ženu A. otjerao i dao joj od svega polovinu. Otjerao ih je zbog mađija. Pronašao je nekakve.*)

6. I. 52.

Deneska D. K. tužif A. T. i H. D. boš mu napravlje mađije da ne mu rađa žena. I se isušilo vo meh. Pa on traži da mu k'pet žena, pa da rodi. A. mu ga ok'pala a H. nejče Poslje ga naterahme da ga k'pe ona. Pa da vidime a će rodi.

(*Danas je D. K. tužio T. i H. D. kao da su mu napravili mađije da mu žena ne rađa. Kaže, plod joj se 'osušio' u stomaku. Pa on sada traži da mu one okupaju ženu da bi rodila. A. mu je okupala, a H. neće. Poslije smo je natjerali da je i ona okupa. Pa da vidimo hoće li roditi.*)

³⁰¹ Ispričao Ramiz Hodža iz Borja, rođen u Borju 1935. Zapisano u Kuksu, 3.08. 2002.

Uborok, Naoči (Urok, Urokljive oči)

U govoru Torbeša Gore *uborok, uboročene, naoči* su imena koja označavaju primanje uroka, dok izraz *uborečen* služi da se odredi objekt ili subjekt na koga se to odnosi, primalac uroka, osoba oštećena od uroka.

I dan danas postoji vjerovanje u uroke, vjeruje se da urokljive (loše oči) mogu izazvati smrt, bolest ili prekid trudnoće. Ovo vjerovanje još živi u narodu, čak je i pojačano. Vjeruje se da ovaj atribut (moć uroka) imaju uglavnom zelene, plave ili šarene oči. Predmet urokljivih očiju su osobe i stvari koje su lijepe, razvijene, koje privlače pažnju zbog određenih uzroka i okolnosti.

Također se vjeruje da se odbrana od urokljivih očiju realizira tako što se ublaži fokus zlih očiju skretanjem pažnje na druge asimetrične predmete, na rogove, pljuvačku, bacanjem malih kemenčića, izgovaranjem riječi „mašalah“, dodirivanjem objekta koji treba braniti rukama neke žene koja je prije toga dotakla neka nevidljiva i stidna mjesta na svom tijelu (pazuh, vagina, dio ispod dojke), hamajlijama, gašenjem žara u vodi i dr.

„Ka će stramuje mlanesta, više glava, vo šinde, besime, naprajene ka kitka, jajce prazno šareno so dve boje, fišek, jen kromit, jen luk i cvečice niz nih.“

(Kad nevjesta stramuje,³⁰² iznad glave, na tavanu, u obliku kite, okačimo jaje prazno išarano dvjema bojama, fišek, glavicu crnog luka, glavicu bijelog luka i cvijetiće po njima)³⁰³

³⁰² Izraz „*stramuje*“ je od riječi *strami* (sramiti se) označava radnju *stramujenje*, što je dio rituala goranske svadbe u kojem nevjesta, po dolasku u novi dom, stoji u sobi zatvorenih očiju (*stramuje*) dok je ukućani i ostali obilaze i razgledaju njene poklone. (*Prim. S. I.*)

„Ke stramuje mlanesta, više nah, vo šinde, se besi jena kitka napravjena so jajce šareno, jeno parče ot crepnarka, luk, kromit. Ovja gi stavaje da ne uboročet mlanesta.“

*(Tamo gdje nevjesta stramuje, više nje, na tavanu, okači se jedna kita napravljena od jednog šarenog jajeta, jednog komada stare krpe, bijelog i crnog luka. Ovo se stavlja da nevjestu ne ureknu.)*³⁰⁴

„Više mlanesta, ke stramuje će obesime jajce šareno, crepnarka, fišek, luk i drugo. Na Faikova svadba som videla da stavaje vo mlanestina odaja, ke stramuje, pot poprač koža presna ot stoka šo bila zaklana za svadba.“

*(Iznad nevjeste, dok stramuje, okačimo jaje šareno, staru krpju sa crepulje, fišek, luk i drugo. Na Faikovoj svadbi vidjela sam u nevjestinoj sobi, gdje stramuje, ispod paprati, presnu kožu od stoke koja je zaklana za svadbu.)*³⁰⁵

„Ka će ostane trudna žena će staj malo luk, rok ot jelen, ložica ot veštica, vukojna, koža ot jazmec, rok ot škrapja, nišader, konske munistre plajetne, nekuje furkiče, da ne ga udret na oči elji da ga čuvaje ot Sotona. Ovja se stavaje i na ludo.“

(Kad žena ostane u drugom stanju, staviće malo luka, rog od jelena, kašiku od vještice, vukovinu, kožu od jazavca, rog od škorpije, nišador, konjske plave perlice, neke ukrase, kako je ne

³⁰³ Ispričala Lena Baša, rođena 1964, u Šišteecu. Zapisano u Kuksu, 14.12.1984.

³⁰⁴ Ispričala Arza Koza, rođena u Šištejecu 1898. Zapisano u Kuksu 1. 12.1984.

³⁰⁵ Ispričala Tundzire Buma, Borje, 03.09.1989.

*bi uročili ili da je čuvaju od Satane. Sve se ovo stavlja i na bebu.)*³⁰⁶

„Razboj go darujet sestre, drugače, prijatelji, mati, braća i drugi. Daruanice go branet razboj i dejka što tkaje ot lošo oko.“

(Razboj daruju sestre, drugarice, prijatelji, majka, braća i drugi. Darovi čuvaju razboj i djevojku-tkalju od zlih očiju.)

„Za da ne te zemet naoči, ka će se odalječi čujek što mož da zeme naoči, po nego će pljukneš i će frljiš dve-tri kamenčića.“

(Kako te ne bi 'uhvatile' zle oči, kad se udalji čovjek koji može biti njihov uzrok, pljuneš za njim i baciš dva-tri kamička.)

„Drgoj so ljuspe ot jajca se stavaje na trmke da ne gi oboročet i vo bahča na plašilo. Take na krava stevna elji oteljena. Na butin stavaje lučec, pariče, munistra zeljena, take i na razboj.“

*(Nizovi od kore jajeta stavljaaju se na košnicama ili na strašilu u bašti, kako se ne bi uročile pčele. Isto se stavlja i na kravi steonj ili koja se tek otelila. Na butin, 'bućkalicu', stavlja se lukac, parica, zelena perlica. Isto i na razboju)*³⁰⁷

„Šarene oči i zelene pojće zimaje naoči. Vo hajmalija stavaje soljca, luk, munistre zeljene.“

(Šarene i zelene oči su podložnije zlim očima. U hamajliji se stavlja so, luk, perlice zelene.)

„Za naoči je hubavo, ka će iljezet crešne nove, da okineš crešne i da gi projdeš na oči dva-tri puti.“

*(Protiv uroka dobro je da, čim se pojave prve trešnje, ubereš dvije-tri i pređeš njima preko očiju.)*³⁰⁸

³⁰⁶ Ispričala Isma Koza, rođena u Crneljevu 1943, sa osnovnom školom.

³⁰⁷ Ispričala Ljulja Memiši, sa osnovnom školom. Rođena u Borju 1932. Udata u selu Orešek. Zabilježeno u Kuksu, 07.01.1990.

³⁰⁸ Ispričala Adilja Dokle, 30.05.1988.

„Da gi čuvaje deca ot loši oči, jena starka, majka deteva će brcne ruka po pot sise, po pot miške, će ga staj ruka među noge nat p... Ka će ga izvadi ruka ot među noge će mu ga staj detetu na lice i će reče vo sebe tri puti, da ne ga čuje nikoj: 'Koljko što zima ona na oči, toljko da zemet na oči!.'“

(Da bi sačuvale djecu od zlih očiju, jedna starica, baka djeteta, će rukom dirnuti ipod dojke, ispod pazuha, staviće ruku među nogama na p... Kad izvuče ruku, stavi je djetetu na lice i u sebi kaže tri puta: „Koliko ona uzima na oči, toliko da oči uzmu nju.“)

„Rodiljka promeneta sedi senata nad jorgan naguben nat tron, dete elji dejče pokrijeno so čuparka pri nah. Nad ruljče jena hajmaljia goljema so pare, luk, vukojna, nošče.“

(Porodilja lijepo odevena sjedi na naboranom jorganu na krevetu, dječak ili djevojčica pokriveni 'čuparkom' do nje. Iznad bebe jedna hamajlija velika sa paricama, luk, lukovina i nožić.)

„Mlanesti, ka će zamete će i gi crapnet malo kosme ot soluh i će i gi naprajat od nih kitka i će ga staj na kolsuz da ne ga uboročet. Kosme trebe da i gi crapne muž nejdzin, novožena. I na dejića se stava kitka ot kosme, ka će im presečet kosme.

(Nevjesti, kad počne da mete, presjeku pramen kose sa zulufa i od njih naprave kitu koju stave na jelek da je ureknu. Kosu treba da presječe njen muž, mladoženja. I djevojčicama se stavlja kita kad im se prvi put skрати kosa.)³⁰⁹

Ogrejsanica (padavica)

Ogrejsanica (padavica), teška i neočekivana bolest, potpuna ili djelimična paraliza za koju se vjeruje da je uzrokovana zbog nemara, gaženja, silovanja ili povrede tabu mjesta ili stvari kao

³⁰⁹ Zapisala Adilja Dokle, 30.05.1988.

što su: kućni prag, strugotine, ostaci hrane, hljeb, groblja i dr. Vjeruje se da je najbolji način zaštite od ove smrtonosne bolesti poštovanje tabua, dok je za oporavak od njih potrebno obratiti se svetim mjestima, turbetima, dobrim ljudima, dobrotvorima.

Čuma (Kuga)

Vjeruje se da se kuga može vidjeti. U tom slučaju, hljeb treba zamijesiti bez kvasca, jer bi se čuma pomiješala sa tijestom i izazvala krvarenje.

„Na nekoj den, ot godišni denoj, ka će viđet čuma (Veljet napre ga viđualje), Će zameset presne ljeboj, da ne se zamesi čuma vo testo.“

(Nekog dana u godini kada ugledaju kugu, a kažu da su je ranije mogli vidjeti, zamijesit će prijesne hljebove, da se ne zamijesi kuga u tijestu.)

„Ka će udri čuma ne zamesualje ljeboj, toko prajlje presni ljeboj, bakrdan, demek da ne se zamesi čuma.“

(Kad udari čuma, hljeb nisu mijesili, nego su pravili prijesne hljebove, kačamak, da se u njih ne zamijesi čuma.)

„So blizni voloj crni zaorujet ka će udri čuma negde. Za tija crni voloj gi čuvaje so kimet.“

(Sa bliznim crnim volovima započinju orati kad udari čuma. Zbog toga čuvaju crne volove s kimetom.)³¹⁰

Personificirana u liku stoljetnje starice, čuma se javlja i u jednoj baladi iz Golog Brda („Kinisal Mitre da oit.“)³¹¹

³¹⁰ Zapisala Adilja Dokle, 30.05.1988.

³¹¹ Dokle, Nazif, *Sevni bre ašik, sevni bre dušo*, Tiranë, 2004, 44-45.

Praznovjerja (Sujevjerja)

„Ka će rodi jena žena, dejče će i stajet pot glava benebreg da rodi drug put dete.“

(Kad žena rodi djevojčicu, ispod glave joj stave benevrek da drugi put rodi dječaka.)

„Duri 6 nedelje se gledala louza da počine. Šes nedelje ot ka će rodi žena louza svaki den trebe da se k'pe da i se mlačet koske.“

(Šest nedjelja porodilja se odmara. Šest prvih nedjelja treba da se kupa svakodnevno kako bi ugrijala kosti.)

„Da ne i se preseče louzi mljeko ne trebe da dava ništo nikomu šo je nadvoršen. Da ne gljeda svatoj.“

(Kako louzi ne bi presahlo mljeko, nikome van kuće ne treba ništa da daje. I da ne gleda svatove.)

„Žena što nemala mljeko trebe da jade kromit i k'savci kvaseni što prenoćevale na jene češme hubave.“

(Žena koja nema mljeka treba da jede crni luk i kvašeni hljeb koji je prenoćio na nekoj dobroj česmi.)³¹²

„Žena trudna ne trebe da jade piperika, će i bide ljuto ludo.“

(Trudnica ne treba da jede paprike, jer će joj beba biti ljuta.)

„Žena trudna ne trebe da gljeda ogin, da ne mu iljizaje malo- vomu šo a će rodi bruke.“

(Trudnica ne treba da gleda u vatru, jer će djetetu koje rodi izlaziti ospe.)

„Ako se kara trudna žena će i bide dejče, ako traje će i bide dete. Ako i se spije trudni ženi i je dete, ako ga tera da rabota i je dejče.“

³¹² Ispričala Đulzada Dokle, 25.11.1984.

(Ako se trudnica svađa, rodit će djevojčicu, ako pak ćuti rodit će dječaka. Ako joj se spava, rodit će dječaka, ako joj se radi rodit će djevojčicu.)

„Ka će jadeš pret žena trudna elji ka ti posaka jadene žena trudna trebe da i dadeš. I ostanuje merak i može da go frlji. Za tija ostanaf laf; 'Će go frlji goljiče', za ljudi što se prokudni.

(Ako jedeš pred trudnicom i ako ti to što jedeš potraži ona, obavezno joj treba dati. Ostaće joj merak i može pobaciti. Zato je ostala izreka: „Pobacit će bebu“ za ljude koji su prokudni.)

„Tomua šo ne i daf, šo je tuč čujek, a nejdzi, ženi trudni i ostanalo merak veljet će mu pušti glušci i dete će i ostane ljepkavo (so ljepeke).“

(Onome koji joj nije dao, a tuđ je čovjek, a trudnici je ostao merak, kažu pustit će mu miševe, a dijete će ostati pjegavo.)

„Žena trudna ne fela da ga preskočet, dete će i se udavi so popuk šo mu se opkoljuje ka juže vo grlo.

(Nije dobro preskočiti trudnicu, jer će joj se dijete zadaviti pupkom koji će mu se oviti kao uže oko vrata.)

„Žena šo se muči mlogo, šo ne može da rodi, da ga prekoči muž svoj će rodi.“

(Trudnica koja se mnogo muči, koja se ne može poroditi, ako je preskoči njen muž,porodit će se brzo.)³¹³

„Noća žena trudna će go turi puas i će go staj naokolo krevat da se čuva ot Sotona. Se stava metla zad vrata zanaganore. Pot tron se stavaje grebene, a pot glava nošče. Ot nih se plaši Sotona.“

(Noću trudnica će skinuti pojas i stavit će ga oko kreveta da je čuva od Satane. Stavlja se i metla iza vrata neviše okrenute.

³¹³ Ispričala Vajda Hajredini, Borje, 05.08.1991.

Ispod trona - „drvenog greveta“ - stavljaju se grebeni za vunu, a ispod glave nožić. Od njih se plaši Satana.)³¹⁴

„Ka će se rodi dete gledaje koj elji kua će go digne, takvo će bide.“

(Kad se dijete rodi, gleda se ko će ga podignuti, jer će biti takvo.)

„Ka će se rodi dečće će go poljaje, ako je so dva tifa, po nego će se rodi dete.“

(Kad se rodi djevojčica, pogledat će je i, ukoliko ima dupli potiljak, poslije nje rodit će se dijete.)

„Žena ka će rodi, duri šes nedelje, ne trebe da praća ljudi se će i izbega mljeko.“

(Kad se žena porodi, prvih šest nedjelja ne treba da ispraća ljude, jer će joj mljeko pobjeći.)³¹⁵

„Ka se raduje ogin, će ti dojde nekoj. Se veli: 'Za hair nekoj će ni doje'.“

(Kad se oganj 'raduje', doći će neko. Tad se kaže: „Neka je za hair, neko će nam doći.“)

„Ludo ka će mete na akšam, nekoj će dojde.“

(Kad dijete mete u akšam, neko će doći)

„Ka će zabrajš ložica na sofra, ka će digne sofra, nekoj će ti dojde.“

(Ako zaboraviš kašiku na sofri, kad se sofra pospremi, neko će doći.)

„Ka će pečeš so vrnik, koljko žara će se podubet, toljko musafiri će ti dojdet.“

(Kad pečeš na saču, koliko se žara podubi, toliko će ti musafira doći.)

„Ka se slušaje kokoške, će dojde nekoj.“

³¹⁴ Ispričala Adilja Dokle, Kuks, 5.2.1983.

³¹⁵ Ispričala Verda Uka, Borje, 12.04.1992.

(Kad se kokoši „slušaju“, doći će neko.)

„Ako preskoči konopec muž, juže elji vrfka, trudni ženi ludo šo će rodi će i se udavi se popuk na šiha mu se vrti.“

(Ako muž presoči konopac, uže ili vezicu, trudnici će se dijete udaviti, jer će mu se pupak obaviti oko šije.)

„Ka će siješ da ostajš ne dosijano, ima da te najde nešto lošo.

(Kad siješ i ostaviš nešto nedosijano, snaći će te nešto loše.)

„Decam na zaranke, na akšam, ne davaj ljep, će ti umre mati.“

(Djeci u akšam nemoj davati hljeb, jer će ti mati umrijeti.)

„Zrno šo kurtuljisuje ot sito, je hubavo da mu go dadeš tomua što mu se faća močaljka.“

(Zrno koje se izdvoji iz sita, dobro je da se da onome ko ima problema sa mokrenjem.)

„Ka će umre starešina, za jena godina piljića da ne piljiš, seme da ne davaš, da ne vapcuješ.“

(Kada u kući umre starješina, godinu dana ne treba piliti kvočku, ne treba davati sjeme, ne treba ništa bojiti.)

„Ne biduje da brojš dzvezde se će ti iljezet bradajce.“

(Ne treba brojati zvijezde, jer će ti izbiti bradavice.)

„Žar ka će se izdubi nanoge, nekoj žar dl'g, ka će kladeš ogin, nekoj će ti dojde.

(Kad se žar podubi naviše, neki duguljast žar, dok ložiš vatru, neko će ti doći.)

Ka uviva kuće sproti nekua kuća, vo taja kuća nekoj će umre.“

(Kad pas zavija prema nekoj kući, neko će umrijeti iz te kuće.)

„Sme zabrajlje ložica pot tavljinina, će ni dojde nekoj.“

(Zaboravili smo kašiku ispod stola, doći će nam neko.)

„Ako se prozevaš sproti sofra, šejtan ti go jade jadene.“
(Ako se prozevaš prema sofri, šejtan ti uzima hranu.)
 „Kon i kuće da te prok'vnet je mlogo lošo i ne mož da vidiš hair.“
(Da te prokunu konj i kuće, mnogo je loše i ne možeš imati haira.)
 „Ne biduje da se šišaje vočke ka se razvivaje, će obelješ brgo.“
(Nije dobro da se vočke krešu u beharu, jer ćeš brzo posijediti.)
 „Ne biduje da čuva čift petlji vo kuća.“
(Nije dobro da u kući držiš parni broj pijetlova.)
 „Ka će ti pane ljep ot usta, dušman ti go zef. Zemi go ot zemna, ne obrišen, odma da go stajš vo usta.“
*(Kad ti hljeb ispadne iz usta, dušmanin ti ga uzeo. Uzmi ga sa zemlje neobrisanog i stavi odmah u usta.)*³¹⁶
 „Ako vidiš vo son drva, će ima mreška. Ako ti ge ostaj vo kuća će bide mreška vo kuća, ako gi zeme nadvor, mreška će bide vo komšije.“
(Ako vidiš u snu drva, dogodit će se neka smrt. Ako drva ostanu u kući, smrt će se dogoditi u kući, ako budu vani, smrt će biti kod komšije.)
 „Kvas ne se dava se ne se m'ti mljeko. Stoka će sekne mljeko. Mljeko se praj ćambur (ka urda) i udara duša.“
(Kvas se ne daje jer se onda mlijeko ne muti. Stoka prekida davati mlijeko Mlijeko se pravi ćambur – „surutka“ i miriše.)
 „Ako projdeš po pot željka, će se naprajš dejče.“
(Ako prođeš ispod duge, postat ćeš djevojčica.)
 „Ka ne mu se palji ogin mužu, ne volji žena.“
(Ako se ne pali vatra mužu, onda ne voli ženu.)

³¹⁶ Ispričala Arza Koza, 86 godina, Kuks, 4.12.1984.

„Ako obljeeš čorap naopako, će menaš žena.“
(*Ako čarape obuješ naopako, promijenit ćeš ženu.*)

„Ka ne i se palji ogin ženi, ne i se radualje ka se rodila, zašto bilo dejče.“
(*Kad se ne pali vatra ženi, nisu joj se obradovali kad se rodila, pošto je bila djevojčica.*)

„Ka će jadeš ako ti pane reza ot tepsija pret tebe, imaš da mužiš, da davaš.“
(*Kad jedeš, ako reza od tepsije padne ispred tebe, imaš za udaju, za vjeridbu.*)

„Ka će ti iljeze mrtva k'na (ka pocrnuje prs malo pot koža) nekoj će umre. Ako ga setiš vo kuća svua, nekoj će umre ot kuća. Ako go setiš nadvor ot kuća, će umre nekoj što ne je ot kuća.“
(*Kad ti iskoči mrtva kana, kad prst pocrni malo ispod kože, neko će ti umrijeti. Ako je primijetiš u kući, neko će iz kuće umrijeti. Ako je primijetiš vani, umrijet će neko izvan kuće.*)

„Ka će se okine zvezda veljet: 'Se omuži jena zvezda'.“
(*Kad zvijezda padne, kažu: „Udala se jedna zvijezda.“*)

„Dejka ne biduje da zeme kokoška i metla ot rodnina, će i se rađaje dejčica.“
(*Nije dobro da djevojka uzme kokoš ili metlu iz svoga roda, jer će rađati djevojčice.*)

„Krava ka ne vođuje jeno dve-tri godine će i turaje vo uši kovčeđića. Starke ka će pljetvime nive će gi tražime i će gi bereme.“
(*Kad krava ne vodi dvije-tri godine, u uši joj stavljaju bubamare. Mi, starije žene dok plijevamo njive od korova, tražimo bubamare i sakupljamo ih.*)

„Ka će ti iljeze mrtva koska, da ti ozdrave trebe da ti ga ližne posmrtniče.“

(Ako ti se pojavi „mrtva kost“, kako bi ozdravila treba da je polizne posmrče.)

„Ne biduje da pijet dvajca odjenoš se jeden pije voda, jeden krf.“

(Nije dobro da odjednom piju dvojica, jer jedan pije vodu dok drugi krv.)

„Ako sediš so jen čorap obuven, so jen sobuven, će ti umre žena.“

(Ukoliko sjediš obuven samo sa jednom čarapom, žena će ti umrijeti)³¹⁷

„Ka se muči žena na rađane, da i se oljediči rađane, vo Orešek, i davaje voda na benebreg elji trebe da ga preskoči muž svoj.“

(Kad se žena muči na porođaju, da bi joj bilo lakše, u Orešeku joj daju vodu ili benevrek, ili treba da je preskoči njen muž.)³¹⁸

„Žena što ne rađa trebe da se provira kroz grmoj. Ka će se provre ako iljeze nekua životina će rodi ako ne, ne rađa.“

(Žena koja ne rađa treba da se provlači kroz grmlje. Dok se provlači kroz grmlje, ako iskoči neka životinja rodit će, ukoliko ne, neće roditi.)

„Jenojdzi što ne i trpet deca, da i trpet trebe da go rodi vo tepsia.“

(Žena kojoj umiru djeca, treba da rodi u tepsiji.)

„Ženi što ne i trpet deca trebe da zakolje jagne. Da izede meso, koske nepanato na zemna da gi zakope negde.“

³¹⁷ Ispričale Adilja Dokle, rođena u Borju 1914. godine i Đulja Dokle, rođena 1949. godine. Kuks, 07.09.1990.

³¹⁸ Ispričala Ljulje Memiši, rođena u Orešeku 1935, sa osnovnom školom, Orešek, 12.06.2002.

(Ženi kojoj djeca umiru, treba da zakolje jagnje. Da meso pojede, a kosti, koje prije toga nisu dodirnnule zemlju, zakopa.)

„Da utepaš zmija so stapče jadejeći žaba, da ga otmeniš žabata, stapčeto, poslije, praj hubavo za tija šo se bovni ot vija.“

(Da ubiješ zmiju štapom dok jede žabu, da spasiš žabu, poslije je taj štap dobar za one koji boluju od padavice)³¹⁹

„Da utepaš ješ so stapče i stapčeto da go stajš vo koljepka ot deca što ne trpet, će zemet da trpet.“

(Da ubiješ ježa i štap staviš u kolijevku u kojoj leže djeca „koja ne trpe“, koja umiru, neće više umirati.)³²⁰

„Ka će se svršši tkajene, ka će go presečet tija šo se tkalo, tuje dejka što tkala ne trebe da sedi da gljeda, da ne i se sečet svatoj, ka će se muži.“

(Kad se završi sa tkanjem, dok se sječe ono što je izatkano, nije dobro da tu bude i da to gleda djevojka tkalja, jer će joj se svatovi „presjeći“ kad se bude udavala.)³²¹

„Krpče šo vrzujet usta dženazetu, je hubavo da go čuvaš i da go dadeš nekujemu šo ima đuč (< alb. *grykim*, suđenje) da im se vrze usta tijaš što go sudet.“

(Mahrama kojom se vezuju usta mejtu, umrloj osobi, dobro je da se čuva i dobro je da se da nekome ko ima suđenje, jer će se zavezati usta onima koji mu sude.)³²²

U Dnevniku Sejdije Dokle od 06. 06. 1949. godine nalazimo ovaj zapis: „6 maj, den Đurđevden. Na uranik ne sme bilje pošto nema kave i šećer. Deneska je petok. Stari kažujet da vo petok ne čini Đurđevden. Elj panaf, će bide sušna godina.“

³¹⁹ Ispričao Demir Koza, rođen u Borju 1939. (22.07.1984.)

³²⁰ Ispričao Demir Koza, rođen u Borju 1939. (22.07.1984.)

³²¹ Ispričala Hazbija Aledini. Kuks, 04.10.1988.

³²² Halima Hodža, rođena 1918. Nepismena. Kuks, 02.04.1984.

(„6. maj, Đurđevdan. Nismo išli na uranak, pošto nema kafe ni šećera. Danas je petak. Stari kažu da nije dobro kad Đurđevdan pada u petak. Čim je pao u petak, bit će sušna godina.“)

Nefela, (tabui)

Nefela (tabu) je:

- *Preskok (preskakanje)*
- Da menaš ložica se će menaš žena.
(*Da promijeniš kašiku, jer ćeš promijeniti ženu.*)
- Da preskočiš žice. Da gi preskoči dete, će mu se seče močaljka, ako je dečče, ne mu je hubavo za zdravje.
(*Da preskočiš žice. Da ih preskoči dječak, imat će problema s mokrenjem; ako je djevojčica nije dobro za njeno zdravlje.*)
- Da brojš zvezde, će ti iljezet bradajce.
(*Da brojiš zvijezde, izaći će ti bradavice.*)
- Da se gledaš vo ogljialo, će mrdneš ot um.
(*Da se gledaš u ogledalu, poludjet ćeš.*)
- Da ga izpoštiš polojna glava i polojna da ga ostajš, se će ga k'saje kučiča taja što se pošti.
(*Da biskaš polovinu glave a drugu polovinu ostaviš, ujest će te psi.*)
- Da čuvaš čifiti petlji vo kuća.
(*Da čuvaš par pijetlova u kući.*)
- Da utepaš srna (košuta). Ona go gljeda s'nce pravo i žela.
(*Da ubiješ srnu. Ona sunce gleda pravo i plače.*)
- Da šukaš vo kuća. Stoka seknuje mljeko.

- (*Da zviždučeš po kući. Stoka će skratiti mljeko.*)
- Da obljičaš nešto izgoreno haljište se se beret tujbejarebi.
- (*Da obučeš izgorjelu odijeću, jer se okupljaju šejtani.*)
- Da se gledaš vo voda. (*Da se gledaš u vodi.*)
 - Da frljiš smetište po ikindija.
- (*Da bacaš smeće iza ikindije.*)
- Da rabotaš vo petok. (*Da radiš u petak.*)
 - Da gaziš trohe. (*Da gaziš mrvice hljeba, trohe.*)
 - Da frljiš troha. (*Da baciš mrvicu.*)
 - Da gazneš troha. (*Da nagaziš mrvicu.*)
 - Da udriš žena so streljica, so mahaljka elji so vreteno, ka će rađa će se muči i će rađa sve dejičica.
- (*Da udariš ženu strijelicom ili vretenom; kad se bude porađala, mučit će se i rađat će djevojčice.*)
- Da sediš na prak na akšam.
- (*Da u vrijeme akšama sjediš na pragu kuće.*)
- Da sediš pot streha na akšam.
- (*Da sjediš pod strehom u vrijeme akšama.*)
- Da obesiš hališta so glava nadolu.
- (*Da odijeću okačiš naopako.*)
- Da cepiš drva na akšam. (*Da cijepaš drva u akšam.*)
 - Da gaziš debunke. (*Da gaziš opiljke drveta.*)
 - Da pljeteš elji šiješ na akšam. (*Da pleteš ili šiješ u akšam.*)
 - Da pereš vo tornik i vo petok.
- (*Da pereš u utorak ili u petak.*)
- Da se preskoči trudna, osobito muž.
- (*Da se preskoči trudnica, osobito ako to učini njen muž.*)
- Da menuješ ložica ka jadeš, se će menaj žena.
- (*Da promijeniš kašiku, jer ćeš promijeniti ženu.*)³²³

³²³ Ispričale Đulja Dokle, Isma Koza, Ljulje Memiši. Kuks, 27.04.2003.

Rituali (Obredi)

1. Odmetujene (Čišćenje, metenje)

“Ka će pane nekua boljka. Da ne vljeze vo selo, sve selo će sta- ne da otmetuje selo (da go metet svenaokolo). Kake selo će frljaje pčenica, kake nadvor pepef i će vikaje: 'Vasfijo (boljezu), hajde, te vikaje da te jahnet na crno magare da ideš preko Crno More.' Da spaset ot boljez će gi prohođaje po nat ogin, kroz obruč ot kamen vodenički. Da ne gi fati bolezt”.

*(„Kad udari neka bolezt, kako ne bi „ušla“ u selo, svi ustaju da počiste selo, da pometu naokolo. Prema selu će bacati pšenicu, prema vani pepeo i vikat će: 'Vasfijo (misle na bolezt), hajde, zovu te da te uzjašu na crnog magarca i da ideš preko Crnog mora.' Da se spase bolesti, svi prolaze iznad vatre, kroz obruč vodeničkog kamena. Da ih bolezt ne uhvati.“)*³²⁴

2. Preskakanje vatre kroz željezni obruč vodeničkog kamena, pijenje mljeka od magarice³²⁵

„Imaše jen boljez vo Borje. Čitavo selo ne sobralje na Kamen Dišoski. Ne sobrala Ademica Godžoska. I svi, da ne ne fati boljez, će ne preteraje kroz obruč i poslje će preripame jen ogin i poslje će ni dadet mljeko ot magarica. Ovja bilo okolo trijesta godina. Toga Ljulja ne mi bila još rodena. A na večer će otmetujeme selo da ne vljeze bolezt. Ka će go fatet 5-6 žene starešine ot Brce sve naokolo jope dur Brce ot ke go zamelje. Če metet za nadvor i će vikaje: 'Vasfijo, hajde natuari, otidohme. Hajde Vasfijo, će te jahneme na crno magare.“

³²⁴ Ispričala Adilja Dokle, nepismena, rođena u Borju 1914. Kuks, 11.04.1977.

³²⁵ Nazif Dokle, *Jehona ...*, isto, str. 40.

*(„Bila neka bolest u Borju. Cijelo selo se okupilo blizu Kamena Dišoskog. Okupila nas je Ademica Godžoska (žena Ademova). Sve nas, kako bi se sačuvali bolesti, provlače kroz obruč i tjeraju da preskočimo vatru, potom nam daju mlijeko od magarice. Ovo je bilo oko tridesetih godina. Tada mi Ljulja još nije bila rođena. A navečer smo metlama čistili selo da bolest ne bi ušla. Krenut će pet-šest žena, starješine, od Brca sve uokolo opet do Brca odakle su i krenule. Metlom će mesti prema vani i vikati: 'Vasfijo, hajde natovari, odosmo. Hajde Vasfijo, ti ćeš jahati na crnom magarcu'.“)*³²⁶

3. Ka će se zapalji nekua kuća elji ka će pane ogin negde, da se branet, za ke nego će metet iće mahaje sito.

*(Kad se zapali neka kuća, ili kad zahvati vatra negdje, da bi se odbranili, prema njoj će mesti i mahati sitom.)*³²⁷

4. Mlanesti ka će ga slezet ot kona, će i fuknet pot duak jeno dete, dete trebe da bide pokrijeno so nešto svetno da ne go pozne i da ne go viđi mlanesta. Mlanesta će mu dade detetomu nešto, čorape elj nešto drugo.

(Nevjesti, kad je skinu s konja, ispod duvaka primaknu dijete. Dijete treba pokriti nečim crvenim da ga nevjesta ne bi prepoznala. Nevjesta će dijete darivati, čarapama ili drugim poklonima.

5. Ka će se izparti dejka šo se muži, trebe da i se operet haljišta.

(Kad se isprća djevojka koja se udaje, treba joj oprati veš.)

6. Vo Šištejec i vo Borje, vo s'bota, na k'na, ka će iziljizaje ljudi, jena dejka, šo ima oca i matere će i gi polazi dejki šo će se muži haljišta mlanestečke, će ga stramujeme i će ga popujeme.

³²⁶ Ispričala Arza Koza, 12. 12. 1984. Nepismena. Rođena u Šištejecu 1902. god.

³²⁷ Ispričala Adilja Dokle, rođena u Borjue 1914. Kuks, 12.05.1980.

(U Šištejecu i Borju, u subotu, na dan kane, kad odu svi ljudi, jedna djevojka čiji su roditelji živi, probat će nevjestinsko ruho, kasnije će „stramiti“ i pjevat će joj.)³²⁸

7. Turenica ga praćaje so kovđeci natuarene naopoako, so noge nagore. Ka će iljeze ot ke muža će ga otvori i će ga zatvori vrata 3 puti. Ako ne može da ga zatvori vrata će frlji tri kamenčića. Će frlji jeno krpče na put.

(Raspuštenicu ispraćaju sa sanducima natovarenim naopako, sa „nogama“ naviše. Kada izlazi iz muževljeve kuće, triput će otvoriti i zatvoriti vrata. Ako ne može zatvoriti vrata, bacit će tri kamička. I jednu mahramu će baciti na putu.)³²⁹

8. Vo gluha doba se stavaje daroj vo kovček. Trebe da i gi stava muško dete (malovo elji golemo). Prf dar šo se redi, šo se tura vo kovček trebe da bide bef. Kroz daroj se frlja šećer i oriz.

(U gluho doba stavljaju se darovi u sanduk. Treba ih stavljati muško dijete (malo ili veliko). Prvi dar koji se poreda, koji se stavlja u kovčeg treba biti bijele boje. Kroz darove baca se šećer i riža - oriz, pirinač.)

9. Ka će dojde laf za dejka šo ga davaje, ona će trne prepljet. Dolu pljtenice ne gi pljete dukraj. Će pušti čučka kosme na obedve pljtenice.

(Kad stigne riječ, laf, za djevojku koja se vjerila, ona skida pleenicu od novčića. Kosu ne plete u pletenice do kraja. Pustit će po loknu kose na obje pletenice.)

10. Ka će i ide krpa dejki, ne se pljete, će se načešlja i take će gi ostaj kosme pot krpče. Će polazi bef burmulak.

³²⁸ Lena Baša, rođena u Šištejecu 1965, sa srednjom školom. Kuks, 14.12.1984.

³²⁹ Ispričala Dževa Miftaralari, Borje, 12.06.2003.

*(Kad djevojci dođe djevojački znak, tada ne plete kosu. Načešlja kosu i ostvi je tako ispod mahrame. Po prvi put će na glavu staviti bijeli burmulak.)*³³⁰

11. Da ne te vrzet ka će vlježeš novožena trebe da otključiš jen ključ sefte, šo si go kupif zaključen vo dućan, nov ključ.

(Da te ne bi „vezali“ kad postaneš mladoženja, treba da otključaš jedan ključ sefte. Ključ koji si kupio u dućanu, novi ključ.)

12. Da se otvrzeš, ka će te vrzet, trebe da ideš na nekoj mos i da dupniš so svrdlje nazaćruke.

*(Da se „odvežeš“ kad imaš impotenciju, treba da odeš do nekog mosta i da otvaraš rupu svrdlom rukama iza leđa.)*³³¹

13. Pret šo da zajde s'nce, mlanesti, ke stramuje, će i oneset jeno dete (mlanesta prf den) i će i reče: „Mlanesto, otvori oči.“ Ona će gi otvori i će mu dade nešto detetomu.

(Prije zalaska sunca nevjesti, dok 'stramuje', donijet će dijete koje će joj reći: „Nevjesto, otvori oči.“ Ona će otvoriti oči i nešto dati djetetu.)

14. Mlanesti, prf noć, trebe da i ga postelje postelja jeno dete.

(Nevjesti, prve bračne noći, postelju treba pospremiti jedno dijete.)

15. Ka će dojdet svatoj, gi frcaje so voda i so stratorcem.

*(Kad stignu svatovi, prskakju ih vodom i stratorcem, jednom vrstom trave.)*³³²

16. Mlanesta trebe da skrši put, demek ne trebe da projde na tija putoj, ke prošlje svatoj. Ka će vljeze vo sinor³³³ mužof, na prva voda trebe da frlji jena para.

³³⁰ Ispričala Tudzxira Buma, 8-9.09.1984.

³³¹ Bajram Memiši, oktobar, 1984.

³³² Ispričala Adilja Dokle, Kuks, 20.01.1985..

*(Nevjesta treba da „slomi put“. Ne treba da prolazi istim putem kojim su prošli svatovi. Kad uđe u mužev sinor, treba da baci jednu paricu kod prve vode.)*³³⁴

17. Ka će svrši navivane, dejka (što će tkaje, dadenica) će go zeme vratilo na ramo i će zeme da trča za doma, a žene šo se tuje će ga gađaje so (g)lopke, so b'sje elji so drugo da hita pojće, da ide da izotka pobrgo.

(Kad se završi „navijanje“ – namotavanje konca za tkanje, djevojka-tkalja, odnosno zaručnica, uzet će vratilo na rame, pojurit će prema svojoj kući, a žene koje su bile tu će je gađati loptama, busenjem ili nečim drugim kako bi pohitala i otišla da što prije izatka.)

18. Vo Šištejec go redet dženaze. Tuđi ljudi go redet, zn'jet pojće se ne im se meša krf. Sefte će go prašaje a mu ozdravelo tija što go boljalo, poslje će mu kažujet za živi i za mrtvi.

*(U Šištejecu nariču nad dženazom. Tuđi ljudi nariču, jer više znaju i ne muti im se krv. Najprije će ga upitati da li mu je ozdravilo to što ga je boljelo. Poslije će mu kazivati o živima i o mrtvima.)*³³⁵

19. Ženi šo ne i trpet malove, ka će rodi trebe ne k'pano da iljeze nadvor i da go nazuje dete prf što će go strete i da mu predupnet uho na kamen ne mrdnat, zakopan.

(Ženi kojoj djeca „ne trpe“, umiru mala, čim se porodi treba s djetetom, koje još nije okupano, izaći vani i da mu, prvi koji ga sretne, nadjene ime. Zatim mu treba probušiti uho na ukopanom kamenu, na kamenu koji se ne pomjera.)

³³³ Sinor – atar, teritorija

³³⁴ Ispričao Ismail Koza, rođen u Borju 1943. Kuks, 10.,08.1987.

³³⁵ Hajrizica, (supruga Hajriza Muratija), 59 godina, nepismena, iz Šištejeca, 14. 02.1982.

20. Ka ne i trpet malove jenojdzi ženi će go k'pet vo korito. Na četiri ćušina će stajet i će upaljet četirihnice četiri sveće. Svaka će go nazuje. Kua sveća će izgore najz'dno tija ime će mu ostane da mu se staj detetu elji dečetu.

(Kada „ne trpe“ djeca jednoj ženi, kupaju ga u koritu. Na četiri ugla korita četiri žene zapale po svijeću. Svaka mu da ime. Koja svijeća dogori posljednja to ime ostaje da se dá dječaku ili djevojčici.)

21. Tijam što ne im trpilje deca će mamet. Za dete elji dečče elj se rodilo će kažet, a ime ne mu go kažujet. Na jen kamen šo ne mrda, još ne k'pano, će mu dupnet uho. Kamenov šo ne mrda se vika „živec“. Ka će zanosi košulja će mu ga šijet na kamenov šo go vikaje „živec“.

(Oni kojima djeca „nisu trpjela“ lažu. Kazat će da li je dječak ili djevojčica, ali mu ne kazuju ime. Prije nego što se dijete okupa, na ukopanom kamenu izbuše mu uho. Ovaj kamen zove se „živec“ Kad dijete počne nositi košulju, na ovom kamenu će mu je sašiti.)³³⁶

22. Žena što ne i trpet malove, trebe da najde gavgani ot kona pcojsanogo elji utepanogo, ne skršene što go zakopalje negde i da gi čuva, ka će i se rodi dete po nekoljko što ne i trpilje, ako i se razbole, trebe da go preteruje kroz ni da i zatrpi.

(Žena kojoj „ne trpe“ djeca treba naći neslomljene kosti uginulog ili ubijenog konja, i da ih čuva. Kad se dijete razboli, treba da ga provlači kroz ove kosti kako bi ostalo u životu, kako bi „zatr pilo“.)³³⁷

23. Ka će se rodi dete elji dečče se vari bakrdan. Varejeći ka će počet da go mešaje so streljica će pujet elji će rečet: „Vari, vari bakrdan, daj Bože još jeno“. Na ovja čas će go nazujet dete

³³⁶ Ispričale Adilja Dokle i Alima Hodža. Kuks, 25.01.1985.

³³⁷ Đulja Dokle, Kuks, 20.11.1992.

elji dejče. Na bakrdan se vikaje žene i deca. Deca jadet odvojeno ot žene, nase. Ka će dovršet, deca mešaje kape vo tepsija da im se rodi jope dete ako se prajf bakrdan za dete, elji dete ako se prajf bakrdan za dejče.

(Kad se rodi dječak ili djevojčica, kuva se bakrdan, kačamak. Kuvajući, dok ga miješaju oklagijom, pjevaju ili govore: „Vari, vari bakrdan, daj bože još jedno“. U tom času djetetu daju ime. Na bakrdan se pozovu žene i djeca. Djeca jedu odvojeno od žena. Kad završe, djeca miješaju kape po tepsiji da se opet rodi dječak, bez obzira da li se ovaj bakrdan pravio za dječaka ili djevojčicu.)

24. Ka će jadet bakrdan, deca, ka će izedet, tepsija ga omažujet so kapa nekujemu detetu i tri puti će ga zavrtet tepsia da se vrtet deca vo taja kuća.

(Kad pojedu bakrdan, djeca tepsiju premažu kapom nekog dječaka i tri puta je okreću da se djeca vrte u toj kući.)

25. Kroz jen den se prajf bakrdan. Na bakrdan se vikalje komšije i svuje. Bakrdan se varif za nafaka deteva. Na bakrdan zuje (vika) po kuće jetrva elji zova mlanestina što rodila. Na bakrdan se vikaje i deca.

(Dan nakon rođenja pravi se bakrdan. Na bakrdan se pozivaju komšije i rodbina. Na bakrdan po kućama poziva, „zujе“, „vika“, nevjestina jetrva ili zaova. Na bakrdan se pozivaju i djeca.)

26. Bakrdan go varet stare. Dete će go nazuet na bakrdan. Nekoј će mu staj jena čučka cveće i će mu go kaže ime što mu go rešilje stari mešajeći bakrdan. Na prvo ludo dar se nosif na prgljen a na drugete na bakrdan.

(Bakrdan kuvaju starije žene. Dijetetu nadijenu ime istog dana. Neko će staviti buket cvijeća i kazat će ime za koje su se

*odlučili stariji, miješajući bakrdan. Kad je prvo dijete nosi se dar na prgljen – „babine“, a za ostalu djecu na bakrdan.)*³³⁸

27. *Kad se rodi prvo dijete a zatim umre, nevjesta oblači novo ruho, dotad neobučeno. Odlazi kod roditelja. Ispire dojke nečim što je vrlo gorko. Sutradan, rano ujutro, vraća se kući. Ako joj roditelji žive daleko, obavezno mora još te noći napustiti kuću. Odlazi negdje u obližnje selo, ili se vraća kod muža.*³³⁹

28. *Ka će ide vo rodnina louza, ako i žela ludo će go fuknet vo noćfi tri puta će go zatvoret i će go otvoret i će trnet za kuća mužova. I svaka vrata će ga zatvoret brgo da ostane huj vo rodnina.*

(Kad ode u svoju rodbinu lauza, ako joj beba plače, stavit će je u naćve tri puta, zatvorit će ih i otvoriti, i krenut će prema muževoj kući. I svaka vrata će zatvoriti brzo, kako bi ljutnja ostala u rodbini.)

29. *Još ne rodeno ludo, dete elji dejće bilo, 6 nedelje vo latica sme go zavivalje. Još ne rodeno mu se gotvile: vrfka, ložniče, pekrivač, 2 peljene i jeno krpe.*

(Dok dijete još nije rođeno, šest nedjelja u latice smo ga povijali. Dok dijete još nije rođeno, pripremali smo mu: vezice, prostirku od kože, prekrivač, dvije pelene i jednu mahramu.)

30. *Ludo trebe da se zarani na metla i na lopata. Na lopata će mu stajš jadene, će mu go približeš ke ustiče so metla će mu go džorneš. Vake se zaranuje da ne prebira, da jade svešto.*

(Bebu treba početi hraniti preko metle i lopate. Na lopati se postavi jelo, približi se ustima i ugura metlom. Ovako se počinje hraniti da ne bi probiralo, kako bi jelo sve.)

³³⁸ Adilja Dokle, Kuks, 24.06.1988.

³³⁹ Ispričao Džemal Točila, nastavnik, Novo Selo, 13.09.1987.

31. Ludo ka ne zbori, trebe da mu zemeš vo vodenica brašence šo iliza ot kamen vodenički i da mu go turiš vo jadene. Elji da zemeš jen k'saj ljep ot torba cigankina, da go udriš tri puti na stap nejdzin i da mu go dadeš vo jadene.

*(Kada dijete kasni u govoru, treba uzeti malo brašna s vodeničkog kamena i staviti u jelo. Ili uzeti zalogaj hljeba iz torbe Ciganke; tripot ga udariti na njen štap i staviti u jelo.)*³⁴⁰

32. Prgljen se prajf duri treća nedelja. Louza³⁴¹ će stane će ide na voda so jeno dete ot kuća i so svekrva. Će opere čorape muške, će frne voda vo grđi, na noge za mljeko da ima. Ka će se vratet će zastavaje ludo vo koljepka. Dete šo bilo so nah na voda će go zakoljeba so g's da ne žela. Mati ruljekova će mu dade pare detetomu. Jope ludo će go stajet vo tron i louza će ljegne pri nego promeneta. Ludo se pokrivalo so čuparka.

(Prgljen, „babine“, pravi se čak treće nedjelje. Lauza bi ustala da ide na vodu, sa jednim djetetom iz kuće i sa svekrvom. Oprat će muške čarape, grudi će poprskati vodom, isto i noge, kako bi imala mlijeka. Kad se vrate kući, dijete će staviti u kolijevku. Dijete koje je bilo sa njom na vodu zaljuljat će bebu zadnjicom kako ne bi plakala. Majka bebe će ovom djetetu dati neku paru. Bebu će ponovo stavitu u postelju i lauza će odijevena leći pored njega. Beba se pokrivala čuparkom – „prekrivačem“.)

33. Ka ne hodi ludo će soberet treske ot tri buništa i će go navežet ludo i će go hodet dvehnice za ruke duri prak. Na prak će gi crapnet treskete so sekira, će projde dete preko nih i će gi izgoret, da mu projde strah, da mu se seče bastret.

³⁴⁰ Ispričala Verda Uka, 55 godina. Borje, 13 juni 1981.

³⁴¹ Louza, lauza – naziv za porodilju u prvih šest nedjelja nakon porođaja. (*prim. S. I.*)

(Kad dijete ne hoda, sakupit će grančice sa tri bunjišta, natovarit će ga i dvije žene će ga rukama voditi do praga. Na pragu će te grančice skratiti sjekirom; dijete će preći preko praga. Grančice će zapaliti da dijete prođe strah, da se opusti.)

34. Što ne zbori ludo, će stajet ljep na klopotaljanke (trepetarke) i će mu go dadet da go izede da zazbori.

(Kad dijete ne govori, stavit će hljeb na trepetliku, „trepetarke“ i dat će mu ga pojesti.“)

35. Ka će im trneš z'p decam malovem, da go stajš vo ljep i da go frliš kučetu i će rečeš: „Na kuče koske, na mene zlatan.“ da ne go boljet z'bi.

(Kad maloj djeci izvadiš zub, treba ga staviti u hljeb i baciti kučetu i kazati: „Kučetu kosti, meni zlatan“. Kako ga zubi ne bi boljeli.)

36. Detetu, da mu t'rnet huj, go šišaje.

(Kako dijete ne bi bilo ljuto, šišaju ga.)³⁴²

37. Ka će i umre prvo ludo ženi (mlanesti) ot ka će se zakope, će se napromeni i će polazi nešto. Toja noć će ide ke roda. Će noćeva. Utreto će se vrati doma još ne ogrijano s'nce.³⁴³

(Kad nevjesti umre prvo dijete, nakon pokopa, promijenit će odijeću, obući će nešto novo. Te noći odlazi u kuću roditelja gdje će i prenoćiti. Sutradan, prije izgreva, vraća se u kuću muža.)

38. 1952. godina je zapamćena po neobično velikoj suši. Na početku ljeta, u borskoj džamiji, uz učešće svih učenika škole, obavljena je molitva da bi se spasili ove prirodne nesreće. Nakon dove (molitve) izveden je ritual *hojlje* za koje se vjeruje da dozivaju kišu. Grupa mladih praćena od strane nas učenika

³⁴² Ispričala Adilja Dokle, 29.01.1982.

³⁴³ Ispričala Aljima Hodža, 67 godina iz Borja. Kuks, 30. 04.1984.

sa jednom dodolom (strašilo u obliku čovjeka, napravljeno dronjcima na grani) obilazi sve izvore oko sela i unutar sela, kvaseći dodolu i pjevajući: „*Hojlji dadajli. Ćizep dupešik. Minarike driteri.*“ Kasnije, kad sam se počeo baviti tradicijom, shvatio sam da se radi o varijanti deformisanih stihova na albanskom: „*Hojlji, dadajli, qitna, Zot, nji pikē shi, tē na rritet drithi i ri.*“ („*Hojlijo, dadijo, baci nam, Bože, jednu kap kiše, da nam porastu usjevi*“).

U svom Dnevniku Sejdi Dokle, za dane 8. i 9. 05. 1952. godine ovaj događaj opisao je ovako: Deneska, na pladno, sme se bralje vo džamija da činime dova za doš. Mola Redžep ni činif. Svi došlje malovo i goljemo. Povna džamija bila. Suša goljema.

(Danas u podne okupili smo se u džamiji da učinimo dovu za kišu. Mola Redžep je učio. Svi su došli, malo i veliko. Džamija je bila puna. Velika suša.)

Deneska, vo sabah, jope dova sme činilje. I fčera prajlje Hojljija, isto za doš.

(Danas, u sabah, opet smo činili dovu. I juče su pravili Hojljiju, isto za kišu.)

39. Ka će vidiš loš son noća, trebe da se vratiš na druga strana. Će popljukneš i će rečeš tri puti: „*Sajbijence, vo kamen i vo drvo; vo kamen i vo drvo! Sajbijence lošoština ot mene da mi ga trneš!*“ Ka će staneš će ideš na češma, će turiš da se miješ i će go kažeš son šo si go vided i će rečeš tri puti: „*Sajbijence sonof šo som vided po voda da ide. Loši sonoj voda da gi zeme.*“

(Kad „vidiš“ hrđav san noću, treba da se okreneš na drugu stranu. Da pljuneš i triput izgovoriš: „Bože, u kamen i drvo, u kamen i drvo! Bože, zlo od mene otjeraj!“ Kad ustaneš, odeš na česmu, umiješ se i kažeš san koji si vidio i izgovoriš tri puta:

„Bože, ovaj san koji sam vidio neka po vodi ide. Sve loše snove neka voda ponese!“³⁴⁴

40. Vo Gora mlaneste gi šaret so točilo: Će upaljet trndafilj, elji metla brezova. Nat plaven će stajet sekira. Čadot šo iljiza ot nih se toči i se praj točilo.

(U Gori nevjestu uljepšavaju točilom. Zapalit će ružu, trndafil, ili brezovu methu. Na plamen će staviti sjekiru. Gar koji izlazi od njih toči se i od toga se pravi točilo.)

- Će i stajet k'na mlanesti (će ga našaret), poslje će izšaret ruke sve k'narice.

(Nevjesti će staviti kanu. Našarit će je. Poslije će joj k'narice, žene i djevojke koje je šaraju, išarati i ruke.)

- Mlaneste gi šaret na obrazi: kola, na brada: zvezdica, na čelo: hajmalia. Vo Šiššejec šarilje ruke i noge.

(Nevjeste šaraju na obrazu: kola; na bradi: zvijezdica; na čelu: hamajlija. U Šišštejecu su šarali i ruke i noge.)

- Sevap bilo da se mažeš so boja. Vo Zapod i vo Pakiša boja za k'na ga prajet ka vo Borje. Ka i šaret mlanesti k'na svi će gi našaret so k'na.

(Bilo je sevap šarati se bojom. U Zapodu i Pakiši boju za kanu su pravili isto kao i u Borju. Kad se nevjesti stavlja kana, i ostali stavljaju.)

- Ka i stavaje k'na dejki šo ga prajet za mlanesta i pujet.

(Kad djevojci koju pripremaju za nevjestu stavljaju kanu, pjevaju joj.):

„Sivni topoj na more pucaje

Ljepi Ajši k'na postavame

K'ndevojko, k'na ti stavame.

Ovoj k'na ot babeta te dvoji

³⁴⁴ Đulja Dokle, rođena 1949. u Borju. Kuks, 30.12.2007.

*Teljdevojko, teljoj ti puštame.
Ovoj teljoj, ot matere te dvojet.
Bojdevojko, boja ti stavame,
Ovoj boja, ot braća te dvoji.* ³⁴⁵

40. Pljuvačka

U ceremoniji i svečanosti za nivo „savršenih“ prisutni bogomili pljiju u pravcu kandidata. Ovim jasno žele da se promijeni „stari čovjek“, koji je još uvijek talac demona. Odjek i priroda ovog rituala nastavljaju da snažno žive kod Torbeša Kukske Gore. Pljuvanje u pravcu zla, gotovo pretvoreno u uslovni refleks, i danas kod njih ostaje kao prvi zaštitni korak u odbrani od njega.

Pljuvanje, a naročito u lice, je jedna od najtežih uvreda i ponižavanje osobe. Ono znači neprihvatanje osobe i njeno izjednačavanje po zlu sa demonima.

- Ako se neko ispruži prema tebi, treba pljunuti u pravcu njega da ne bi ispao slabić.

- Ako pokažeš ili dirneš sebe po tijelu neko mjesto da bi pokazao bolest nekoga trećeg, treba pljunuti u prste kako bi se izbjeglo da bolest pređe na vas.

- Ako vidiš nekog čovjeka izuzetno zdravog, lijepog, razvijenog, kako ga ne bi urekli, treba reći „mašalah“ i pljunuti u nokte prstiju desne ruke.

- Ako imaš sumnju da neko ima „urokljive oči“ i da može ureknuti dijete koje imaš kod sebe, kad on okrene leđa i udalji se, treba pljunuti više puta u pravcu njega.

- Ako neko, dok mete, dodirne nogu metlom, treba pljunuti prema metli više puta, inače nećeš porasti dovoljno.

³⁴⁵ Prema Vajdi Hajredini, Kuks, 29.04.2003.

- Ne treba se buditi nakon izlaska sunca, jer te sunce može pljunuti a to nije dobro.

- Kad nešto loše sanjaš, treba se okrenuti na drugu stranu. Treba pljunuti zaredom nekoliko puta i izgovoriti: „Bože, po kamen i po drvo, po kamen i po drvo.“

41. Komplet rituali vezani za dane u godini koji se proslavljaju u Gori, kao Đurđevden, Stretljeto, Krstofden, Mitrovdén, Božić, Stretzima, Vodice, Duanice, Ljetnici, Babe, Atanas, Sultan Nevruz, Blagojec imaju naglašeni paganski karakter. U njima možemo veoma malo naći od hrišćanstva, kao što se s dogodilo i u nekim oblastima Bugarske, gdje je, kao što je poznato, cvjetao bogomilizam,³⁴⁶ ili je bio prisutan islam.

Svjedoci smo da proslava ovih dana, obilježenih u narodnom kalendaru, nikada nije osporavana od muslimanskih čelnika, iako ovdje nema ništa od Islama, misao nas vodi ka imenu „poturi“, odnosno „ni muslimani ni hrišćani.“³⁴⁷

Ostala odstupanja od hrišćanstva i islama, a što čini čistu herezu: vjerovanje u vradžbine, isceliteljske sposobnosti mjesta, predmeta (grobalja, turbeta, crkava i dr.) koje posjećuju hiljade nevoljnih hodočasnika ili zaštitna uloga talismana, hamajlija (pisanih hamajlija) od različitih briga sve do održanja stoke, su široko rasprostranjena.

³⁴⁶ Marta Forsajt, *Slušaj, šterko, i dobre zapomni*, Sofija, 1996, str.

284.

³⁴⁷ Enver Imamović, isto.

Kultovi

Zmija:

- Ima zmija što ljeta, so krila.

(Postoji zmija koja ljeti krilima.)

- Svaka kuća ima zmija kućna. Ona je hubava, ne k'sa. Ne trebe da ga brcneš.

(Svaka kuća ima svoju zmiyu, kućnu. Ona je dobra, ne ujeda. Ne treba je dirati.)

- Ako utepaš kućnogo smoka, će ti iljeze kućen čujek.

(Ako ubiješ kućnog smuka, neko će ti umrijeti iz kuće.)

- Ot trave što se beret na „travke“ se i „zmijin luk“ i „zmijin kromit“.

(Od trava koje se beru „na travke“, 5. maja, su i „zmijin luk“ i „zmijin kromit“.)

Voda

- Jena dejka so voloj i so sve naredo ot orane se udavila ot bura goljema vo Velji Dof. Tuje ke se utepala ima jen kamen. Go vikaje „Krvav Kamen“. Ka vrne doš, ke se utepala dejkata veljet pišti. Velji Dof je kanljia. Kanljia = demek mesto go tera da bide nešto lošo tuje. Na tija mesto i Sinan se utepaf.

(Jedna djevojka, zajedno s volovima i priborom za oranje, udavila se u velikoj buri u Veljem dolu. Tu gdje se ubila postoji jedan kamen. Zovu ga „Krvav kamen“. Kažu, kad pada kiša, tu gdje se ubila djevojka, nešto pišti. Veljni dof je kanlija. Kanlija, dakle, mjesto koje nešto tjera na loše. Na tom se mjestu i Sinan ubio.)

- Vo Velji Dof, vo Čopur se k'palje žene i deške bovine, šo ne rađaje. A deca šo ne možet će im nasipet voda ot Velji Dof će gi k'pet. Duri docna idalje da se k'pet deške i žene šišteječke i će ostajet jajca varene, da gi zeme koj će projde.

(U Veljem dolu, u Čopuru (slapu) kupale se bolesne djevojke i žene nerotkinje. A onima koje to nisu mogle, djeca bi zahvatala vodu iz Veljeg dola i kupale ih. Čak do kasno išle su i djevojke i žene iz Šištejeca da se tu kupaju i ostavile bi kuhana jaja, da ih uzme neko ako tu slučajno naiđe.)

- Žene što nemalje mljeko, ot večer će stajet jeno parče ljep na Češmiče, na Krs, da se nakvasi i utre da go izedet.

(Žene koje nisu imale mlijeka, još s večeri bi ostavile neko parče hljeba na Češmiče, kod Krsa, da se nakvasi kako bi ga sutradan pojele.)³⁴⁸

- Putnicam, košulja, šo turalje toja den što će trnet za na put će im ga operet so studena voda.

(Košulja koju putnici, pečalbari, skinu onoga dana kad polaze na put, oprat će studenom vodom)³⁴⁹

- Ka će se vratiš ot grobišta doma na nekuje dženaze, trebe prvo da omiješ ruke.

(Kad se vratiš kući sa dženaze, najprije treba oprati ruke.)

Sekira (Sjekira)

- Ka sme trnalje za na asker, nana Ramojca, preprečila pret prak jena sekira. Poslje ga nakvasi so đugum i poslje ne ostaj da preskočime prak i sekira nakvasena.

³⁴⁸ Adilja Dokle...

³⁴⁹ Adilja Dokles, 5.05.1983

*(Kad smo krenuli u vojsku, nana Ramojca preprečila ispred praga jednu sjekiru. Poslije je nakvasila vodom iz džuguma i ostavila nas da preskočimo prag i pokvašenu sjekiru.)*³⁵⁰

-Ka praćaje, askeri elji putnici, će preskočet sekira nakvasena so sečilo za nagore.

*(Kad ispraćaju vojnike ili pečalbare, preskočit će nakvašenu sjekiru s oštricom okrenutom naviše.)*³⁵¹

Kopriva

- Prve koprive, ka će se varet, se davaje decam so nošče tri puti i sve tri puti se velji: „Bismilahe Rrahman i Rrahim, na popa ognica i groznica, na tebe zdravje i veselje.“

(Kad se vare prve koprive, daju se djeci nožićem tri puta i svaki put se izgovori: „Bismilahe Rrahman i Rrahim, na popa tifus i groznica, na tebe zdravlje i veselje.“)

- Deca i se izpravaje vake koprivi: „Koprivice, sestrice, nemoj mene da me pariš. Mati mi je trudna, za tebe je tužna.“

(Djeca se na ovaj način obraćaju koprivi: „Koprivice, sestrice, nemoj me opeći; mati mi je trudna, za tebe je tužna.“)

Mesec (Mjesec)

- Vo pesna „Melo, melo, Zeburanče“ se puje: Dzvezda denica vo skut mi panala, apa mesečina skut mi nasipala. Vo druga: Blaze s'ncu i mesecu, što se često potmladujet.

(U pjesmi „Melo, melo Zeburanče“ pjeva se: Zvijezda Danica u naručje mi pala, naručje mi napunila. U drugoj pjesmi stoji: Blago suncu i mjesecu što se često podmlađuju.)

³⁵⁰ Sabahudin Dokle, rođen 1942. Inženjer. Kuks, 11,12.1984.

³⁵¹ Adilja Dokles, 5.05.1983.

- Ka što som čula, tri žene, vo gluha doba, se sljeklje, iljezljje na gumno (na Gumno Vejseljovo), se moljalje i ga turilje na zemna mesečina. Ka kuknalo petlje sama se dignala nagore.

*(Kako sam čula, tri žene su u gluho doba skinule odjeću, izašle su na Gumno Vejseljovo. Pomolile se i spustile na zemlju mjesečinu. Kad su se začuli prvi pijetli, mjesečina se sama podigla naviše.)*³⁵²

- Na star mesec se zajadujet koprive. Ako grije mesečina na večer, trebe da gi zajadeš na večer. Ako grije mesečina na sabah, se zajadujet na ruček.

(Dok je mjesec star, počinju se jesti koprive. Ako mjesečina grije navečer, treba ih jesti za večeru. Ako mjesečina grije na sabah, treba ih jesti za ručak.)

- Ka će se nasipe mesec, je hubavo da snuješ, da počneš druge rabote.

(Kad se mjesec napuni, dobro je početi s tkanjem, ali i druge rabote započeti.)

- Je hubavo dete da zanosi na krnetica.

(Dobro je da dijete počne nositi nešto novo kad mjesec počne da se krnji.)

- Ka će se učini goljem mesec, ka će mu vljezet mesecu svetila, tijam što gi bolji nešto im iljiza hastalak namegdan.

(Kad mjesec postane pun, kad mu uđu svjetla, bolesnima izlazi bolest na megdan.)

- Mjesec se u Gori naziva i Dedo (personifikacija) i kako bi se umirili obraćaju mu se: Dedo-oo, a si vided babeta? *(Djede, jesi li vidio oca?)*.

³⁵² Simba Kare, 80 godina, Borje, 29.03.1985.

Kosme (Kose)

- Pilje da ti napraj gnezdo so kosme će te boli glava i ne mož da najdeš iljač.

(Ako ti ptica napravi gnijezdo od kose, boljet će te glava i nećeš naći lijeka.)

- Da čujet duša ot kosme meljaike 40 dena ne vlijzaje vo kuća. Meljaike vlijzaje svaki den na akšam vo kuća.

(Ako osjete miris kose, meleki ne ulaze 40 dana u tu kuću. Meleki svakog dana u akšam ulaze u kuću.)

- Da ti čuje trudna žena duša ot kosme ke ti gi goret, sve kosme će ti popanet.

(Da trudnica osjeti miris kose koja ti gori, sva će ti kosa popadati.)

- Kosme gi zakopujet vo zid elji vo đubre. Vo kasaba gi goret pošto nemaje kede da gi zakopet.

(Kose zakopaju u zid ili u đubrište. U gradu ih zapale, pošto nemaju gdje ih zakopati.)

- Na krnetica mu se zimaje detetu kosme.

(U vrijeme krnjeg mjeseca, djetetu se krati kosa.)³⁵³

Metla

- Ljupanu mu naprajla mađije Ljupanica i došof na metla jahnat, ka na kona ot Bosno, ke bif na gurbet.

(Ljupanu je Ljupanica napravila mađije i došao je jašući na metli kao na konju iz Bosne, gdje je bio na gurbetluku.)

- Vjeruje se ako te dodirne metla kojom meteš kuću ili ostatke sa sofre, nećeš rasti ako redovno ne pljuješ prema njoj.

³⁵³ Ispričala Simba Kare, 80 godina. Borje, 29.03.1985.

- Vjeruje se da metla okrenuta naviše čuva čovjeka od djela zlih duhova. - Vjeruje se da metla čuva kuću od šejtana i dr.

Jajce (Jaje)

- Najčešći poklon koji se daje maloj djeci kod Torbeša Gore bio je i ostaje jaje.

- Na Đurđevdan i danas djecu kupaju vodom u kojoj je jaje koje treba da pojede dijete okupano tom vodom.

- Da joj olakšaju porođaj, ženi trudnici bacaju jaje preko prsa, stomaka, između nogu do zemlje gdje se razbije.

- Prvog dana oranja, volovima, zbog napretka, razbije se po jedno jaje u čelo.

- Probušeno prazno jaje, ili dio kore jajeta, zajedno s bijelim lukom, komadićima krzna grabljivih životinja, dijelovima rogova i sl. najčešći je predmet u buketima i nizovima protiv uroka, odnosno zlih očiju.

Vrba

Vrba se koristi za *potke*, poznati rirual koji se organizira za Đurđevdan. Naziv *Kršipotke* (od potki, grančica vrbe), koji je 6. maja, na Đurđevdan, simbolika ovog drveta u narodnim pjesmama Torbeša Gore i stavljanje njih ispred jagnjadi na dan njihovog ispraćaja u planinu i dr., podstiču nas da govorimo i o kultu vrbe u narodnoj tradiciji Torbeša Gore.

b) *Liturgijska praksa*

Niti pravoslavna crkva niti islam, a niti zabrana svake vrste vjere u doba komunističkog režima, nisu uspjeli izbrisati neke tragove i ostatke liturgijske prakse koju su obavljali bogomili u općinama (komunama), u kojima su bili organizirani oko njihove crkve.

Između ostalog, bogomili ne prihvataju krštenje vodom kao prvi i osnovni ritual koji snažno podržava sveštenstvo zvanične pravoslavne crkve. „Oni dokazuju da ni krštenje niti druge misterije pravoslavne crkve nisu u stanju protjerati Satanu, koji neprestano nagoni čovjeka na loša djela i poroke.“³⁵⁴ „Prema hereticima krštenje ne sadrži nikakvu misteriju i ne bi trebalo da se obavlja.“³⁵⁵

Torbeši Gore, da bi označili nekoga koji radi posao koji ne donosi nikakvu korist, upotrebljavaju frazeološki izraz: „*Pop ka nemaŕ rabota krstif kobilje*“, zabilježen u Borju, Šištejecu i drugim mjestima, dok je sličan izraz zapisan u Zlipotoku, takođe u Gori (Kosovo): „*Pop ka nemaŕ rabota krstif jarića*“.

Vjerujem da ne postoji pogodnija formulacija i sadržajniji stigmatizam o uzaludnosti rituala krštenja vodom nego što su ova dva frazeološka izraza u govoru ovih stanovnika.

Prvi ritual bogomila je zajednička molitva, u čijem je središtu bila molitva „Oče naš“. Ovo su činili svi prisutni, koji su izvodili razne počasti i obožavanja. Na kraju su čitali uvodne djelove Jevanđelja po Jovanu.

Okupljanje je moglo bitu svuda, ali su se bogomili najviše sastajali na mjestima koja su bila daleko od očiju zvanične crkve i vladara koji su ih progonili bez milosti.

³⁵⁴ Jordan Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, str. 13.

³⁵⁵ Dimitar Angelov, *Bogomilstvoto v Blgarija*, str. 239.

U proslavi Đurđevdana u Borju izdvaja se *teferič*. Inače, roslava Đurđevdana u Borju traje pet dana, koji se imenuju kao: „zemnarice“ (dvije sedmice prije 6. maja), „cvečina“ (4. maj), „travke“ (5. maj), „kršipotke“ (6. maj) i „teferič“ (7. maj). Teferič se organizira samo u ovom selu svake godine 7. maja. (*Izuzev u periodu 1967-1990 kada je od strane komunističkog režima zabranjena proslava Đurđevdana, kao praznika sa mnogo paganskih rituala i običaja.*)

Ovog dana, i malo i veliko, ili kako se u govoru Torbeša Gore kaže „i romo i sakato“, osim onih koji leže u krevetu na samrti, odlaze u Senakovce (*Divno mjesto među livadama, šumama i vodama. Ovo mjesto je izabrano iz razloga što je postojao strogi granični režim i nije se moglo ići na druga divna mjesta kao što su Ilojca ili Virje.*), organizirani u grupe, prema društvima, godinama starosti, porodici, da provedu jedan dan u jelu i piću, uz pjesmu, igru i veselje i svi u skupini, zajedno.

Jedan sličan običaj organizira se u Foči u Bosni na Alidun, na dan hazreti Alije, ili na Ilindan. Kroz usta Adila Zulfikarpašića, jedne od najznačajnijih figura moderne Bosne, ovako je opisan ovaj običaj: „Taj običaj potiče još od bogomila - dan kada se skupi po nekoliko hiljada ljudi, pod dub, pod jedno drvo. To je jedan čisto bogomilski običaj... Bogumili nisu imali crkve, nego su vršili svoje obrede pod velikim stablima, pod dubom. Vjerovatno u obliku teferiča, i tih nekoliko običaja je ostalo. Ja sam to znao iz prostog razloga što su nei naši vjeroučitelji govorili da su to običaji, ne vjerski nego prosto običaji, ali to se tolerisalo.“³⁵⁶

Osim vremena organiziranja sve ostalo izgleda isto. To nas uvjerava da je teferič u Borju ostatak glavnog religijskog rituala

³⁵⁶ Milovan Đilas, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, str. 58.

bogomila, njihovog zajedničkog okupljanja u molitvi. Po svemu sudeći, ovakvi rituali su organizirani u svim selima Gore polazeći od toponima *Teferič* koji smo zabilježili u selu Brekinje, koje se nalazi u ovoj oblasti.

Sačuvani su neki elementi kao i fiksni datumi organiziranja, veza sa Đurđevdanom, svako godišnje strogo poštovanje, organiziranje daleko od očiju drugih, masovno učešće žitelja sela, na neki način ovaj dan čini gotovo svetim. Bogomili su bili protiv raskošnih liturgija. Oni su bili orijentirani ka običnim ritualima koji su više namijenjeni pameti i srcu nego posmatranju i slušanju. *Teferič* u Borju je odličan primjer toga.

Bogomili u Raškoj, preostali poslije nemilosrdnog progona od strane crkve i kraljeva srpskih, bili su prinuđeni sakrivati se u planine, daleko od naseljenih centara i pravoslavnog sveštenstva. Mnogi toponimi kao Igralište (1480 m), Igrište (1088 m), Igrište (Igrište 1406 m), Igrišća (1303 m), Igrište (1451 m) i Zborište (1544 m), koji se nalaze na planinskim visinama, ukazuju da se njihov život odvijao na ovim planinama.³⁵⁷ U tom kontekstu se može komentarisati i toponim Igralešnik (1400 m) istočno od sela Borje na južnoj strani Crnog Vrh (1588m) i *Zbor* (370 m) u Nangi (Ljuma).

Zbor zaklonjen između naselja Nanga, Bušat, Gostilj i sakriven među gigantskom Bungajom u Visoravni i Igralešnik sklonjen od sela Borje, Globočica i Vraništa, sakriven na južnim obroncima Borske planine, gdje su do kasno stražarila dva usamljena stabla, bila su idealna mjesta za bogomilske skupove i održavanje njihovih kolektivnih molitvi.

³⁵⁷ http://www.wikipedia.org/wiki/Bogomili_u_srednjovekovnoj_Srbiji

Bogomili su bili protiv sveštenika, osobito protiv onih visokog ranga, bili su protiv monaha i kaluđera koji su bili sluge Satane udaljeni od osnovnih principa hrišćanstva i živjeli životom ispu-ženim grijehom i porocima. Odvojili su djela od riječi i nisu mogli biti posrednici između ljudi i Boga.

Pošto nemamo dokaze o ovakvom ponašanju, ipak nekoliko izraza u govoru Torbeša Gore, koji su u svim slučajevima negativni i podrugljivi prema popovima, izgleda da su odjeci takvih stavova. I danas se koristi fraza „Ka pop“ (kao pop) ili „Ka popište“ (podrugljivo za popa) da bi se okarakterisao neko ko ne vodi računa o svom izgledu (posebno ako ima zaraslu i neurednu bradu). Uobičajeni izraz pri psovanju, mada vjekovima u selima Gore nema popova, je: „Ti gonim popa i kaluđera“.

Druge dvije čestitke koje pokazuju šta se željelo popu jasno idu u prilog našeg stava. I danas u proljeće kada izlaze i kad se kuvaju prve koprive, prakticira se jedan ritual. Djeci se nožem daje tri puta i svaki put kaže: „Bismilahe Rrahman i Rrahim, na popa ognica i groznica, na tebe zdravje i veselje“. (*Bismilahe Rrahman i Rrahim, na popa tuberkuloza i groznica, a tebi zdravlje i veselje.*) Čini nam se da i čestitka „Bilo ka bilo na popa se svilo“ ima identično značenje.

Bogomili ne prihvataju lažnost ikona. Iako se o tome veoma malo može govoriti, tragovi ne nedostaju. U govoru Torbeša Gore, svakako iz fonda pravoslavne terminologije sreće se i riječ *Bogorodica*, koja se odnosi na Sv. Mariju, djevicu Mariju, u islamu Mejrema i njeni derivati *bogorodična* što označava nešto što ima veze sa Sv. Marijom i dalje riječ pejorativnog značenja *bogorodičište*.

U mnogim izvorima o bogomilima Marija se predstavlja kao obična žena. Čak u jednom od njih da bi se pokazalo kako Hrist

ima vanbračno dijete sa jednim gladijatorom. Stoga se čini da je odavde poteklo uvjerenje da ne treba obožavati ikone i svece a još manje pretvarati ih u kultove. Takvo značenje ima ova riječ i u govoru Gore. Ona se koristi za opisivanje žene koja traži tretman bez posla, koja želi biti uvažavana, cijenjena i privilegovanija od drugih, koja sebe smatra izabranom, boljom od svih drugih. U tom kontekstu se, mislimo, koriste sljedeći izrazi: „*Ta da ne mi si bogorodična*“, „*Poljaj bogorodica, saka sve okruneno.*“ (*Vidi bogorodicu, želi sve gotovo.*), „*Samo sedi i se goj, ka nekua bogorodica*“. (*Samo sjedi i goji se kao neka bogorodica.*)

c) *Moral*

Enver Imamović, kao bogomilski ostatak kod današnjeg čovjeka Bosne i Hercegovine, izdvaja neke karakterne osobine i ponašanje koje se ne sreću negdje drugdje, kao: odnos prema starijim osobama, djeci, ženama, čast i osjećaj za pravdu, strpljenje, raspoloživost prema radu, gostoprimstvo i briga za starim roditeljima.³⁵⁸ Zulfikarpašić u dijalogu sa Đilasom podvlači da „u Foči žive pravi bogumili koji nikom zlo ne misle...“³⁵⁹

Ove osobine je zapazio i može zapaziti svako ko je imao priliku da sjedi čak i sa jednim Torbešom. To su primijetili i mnogi istraživači koji su proučavali Goru.³⁶⁰

³⁵⁸ Enver Imamović, isto.

³⁵⁹ Milovan Đilas, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, str. 63.

³⁶⁰ Vidi: - Blaže Ristovski, *Kon proučvanjeto na narodnata poezija na Goranite*, Makedonski folklor, Skopje, 1969. str. 140.;
– *Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska*, Beograd, 1995, str. 172-174.

Ostali tragovi koje smo mogli istraživati na terenu govore da Torbeši Gore još čuvaju i rukovode se moralnim normama koje su naslijedili od svojih predaka bogomila.

U Gori, prostoru okruženom oblastima u kojima i danas cvjeta krvna osveta, ovaj fenomen uopće nije prisutan. Poznato je malo slučajeva kod Torbeša da je neko podigao ruku ubiti nekoga i to ne zbog krvne osvete, nego u samoodbrani ili zbog drugih motiva. Ovo nije pitanje gena, nego moralno pitanje, to su načela i norme koje se stvaraju samo unutar zajednice ili društva koje je vođeno jednom filozofijom.

Bogomili propovijedaju „Ko ubije svoga brata čovjekoubica je“. Oni smatraju grijehom ubiti ne samo ljude nego i stoku.³⁶¹ U oštrim raspravama i svađama, ili na vrhuncu ljutnje, kao način da se to izbjegne, u Gori se koriste izrazi: „**Jarebi, ot šejtana, da ga najdeš, ne ot mene!**“ (*Jarabi, od šejtana da stradaš, ne od mene*), „**Šejtan glava ti ga izef!**“ (*Šejtan ti glavu pojeo!*), ili „**Ti so mene rabotaš ka što sakaš, a ot šejtana će ga najdeš.**“ (*Ti sa mnom radiš kao što želiš, ali naći ćeš je od šejtana.*). Kad se želi izbjeći težak konflikt sa nekim, koristi se moralni izraz: „**Če ga najde ot šejtana.**“ (*Naći će je od šejtana.*), „**Skrši noga šejtanu.**“ (*Nogu slomi šejtanu.*) ili „**Šjetan glava mu ga izef.**“ (*Šejtan mu glavu pojeo.*) Nije teško zaključiti da se u ovim slučajevima smatra da posljednji stepen zla, kriminal, pripada šejtanu, njemu priliči a ne čovjeku.

Jedna grupa mudrih riječi kao „**Ne klanaj tuđe grobišta**“, (*Ne klanjaj na tuđem groblju / ne raduj se tuđoj nesreći*) „**Što možeš praj hubavo.**“ (*Koliko možeš, čini dobro*), „**Bidi čujek.**“ (*Budi čovjek.*), „**Probaj na sebe kakvo je**“ (*Probaj na sebi da vidiš kako je.*), „**Ne turaj solj vo tuđo grne.**“ (*Ne sipaj sol u tuđem jelu / Ne miješaj se u tuđe poslove*), „**Ne**

³⁶¹ Dimitar Angelov, str. 291.

brotaj lošo za drugatogo.“ (*Ne misli zlo drugome*), „**Ne se živi so l'že.**“ (*Ne živi se od laži.*), „**Nejdi po loši putoj.**“ (*Ne idi po lošim putevima*), „**Ne zimaj tuđa nafaka.**“ (*Ne uzimaj tuđu nafaku*), **Ne mu se naviraj drugatomu.** (*Nemoj klevetati drugoga*), „**Ne lakomi na tuđo.**“ (*Ne lakomi se na tuđe.*)³⁶², podsjećaju na duh poruka koje daje jedan bogomil koji želi ući u red savršenih. Glavni rukovoditelj bogomilske opštine se obraća: „Vi znate da je Hrist zapovjedio da čovjek ne čini blud, da ne ubija, ne laže, da ne služi kao da je dao zakletvu, da ne uzima tuđe, da ne krade, da ne čini drugima ono što ne želi sebi, da oprostí onome koji mu je zlo učinio, da poštuje neprijatelje, da se moli za svoje klevetnike. Ako te neko udari po jednom obrazu, okreni mu i drugi, a ako ti neko ukrade gunj, daj mu i ogrtač.“³⁶³ U ovim porukama vidna je hrišćanska etika uzeta sa svog osnovnog izvora, Jevanđelja.

O poznatom pacifizmu Torbeša Gore dosta se spekulisalo, posmatrajući ga više kao slabost karaktera a ne kao njihov moral i etiku. Jasni dokazi o tome su izrazi: „*Kam kala tjetër*“ („Imam drugog konja“), „*Un s'po tutem, zemra, po më dridhet*“ („Ja se ne plašim, srce mi se trese“). Prema Albancima, ovo su izjave Torbeša uhvaćenih u zasjedi, busiji, uzetih kao taoce ili u drugim teškim situacijama, kad nemaju hrabrosti da ostanu odlučni i kada su spremni da poklone sve u ime života.

Kako bih potvrdio da ovaj pacifizam nije povezan sa karakterom, već sa moralnim i etičkim normama Torbeša, neću nabrajati mnoge slučajeve junaštva i heroizma u svojoj odbrani i odbrani svoje zemlje Albanije, već ću se pozvati na jednu narodnu pjesmu u kojoj se govori kako na prijetnje pištoljem od

³⁶² Nazif Dokle, *Iz narodne goranske proze*, str. 93-97.

³⁶³ Dimitar Angelov, str. 290

strane Albanaca odgovara jedna torbeška djevojka, kiteći pištolj cvjetovima:

„*Mi projdoha arnauti
Oni zbori, ja ne zbori.
Mi vratih altipatlak
Ja se vrati gi nakiti
So karafilj ot bunište,
So trndafilj ot pot ploča,
Babinzbec ot planina,
So ružica ot poljina,
Zeljen morač ot Morava,
Ž'ft trndafilj ot planina.*“³⁶⁴

O odnosu prema državi možemo izdvojiti dva mišljenja u kojima se osjeća eho bogomilske distanciranosti od države, ali i priznanje njene snage. Kod Torbeša Gore kaže se: „Na državka češma ni voda da ne piješ“ i „Ot država, bura i ogin čuvaj se.“

Ostale mudre riječi kao: ***Jadi so kanahat.*** (*Jedi sa mjerom.*), ***Ka će jadeš, ostaj mesto za voda.*** (*Kad jedeš, ostavi mjesta i za vodu*), ***Ka će ti se zajade, parosaj jadene.*** (*Kad ti se najviše jede, prekini*), ***Ne ujdijuj po meh.*** (*Ne povodi se za stomakom*) i dr.³⁶⁵ i poruke ***Ne je hubavo da bideš tamahčar.*** (*Nije dobro biti tamačar*) ***Ne se sjamuj mlogo.*** (*Nemoj se mnogo jagmiti*), ***Koj pati će ide vo dženet i će ima svešto na taja duna.*** (*Ko se pati ići će u dženet i imat će sve na onom svijetu*), ***Ne ti trebe haram.*** (*Ne treba ti haram*) govore o edukaciji Torbeša za jedan umjeren život, daleko od tjelesnih zlostavljanja, pohlepe, prosjačenja i sa težnjom ka jednom asketskom životu.

³⁶⁴ Nazif Dokle, *Gornaski narodni pesni*, str. 161, pjesma 419.

³⁶⁵ Nazif Dokle, isto.

I toponimi Suljovo ljegalo, Čapčevo selo, Popovo selo i dr. se ne mogu zaobići kao mogući dokazi asketizma.

Jedan inkvizitor opisujući heretike kaže: „ On su umjereni u jelu i piću.“³⁶⁶

Kad bogomili nekoga primaju u sektu, ili slave prelazak iz kategorije običnih u savršene, kad lome i dijele česni hljeb, službu vrše svečano i pod svjetlošću svijeća.³⁶⁷ U vezi s ovim Dimitar Angelov piše: „Jedna zanimljiva pojedinost vezana za završnu liturgiju bogomila je bila zakletva i lomljenje hljeba koji je dijelio dedec svima prisutnima.“³⁶⁸ Ova simbolika i odnos prema hljebu kod bogomila najbolje se sačuvala kod Torbeša Gore, jer su poštovanje koje imaju prema osnovnoj hrani, hljebu, podigli na nivo kulta.

Nakon Boga, hljeb je na drugom mjestu poštovanja. Ovo nije došlo samo kao posljedica njegovog nedostatka i poteškoća da se osigura na jednom veoma lošem terenu, već uglavnom zbog svetosti koju su bogomili iskazivali prema osnovnim životnim namirnicama, u uslovima kad su oni zabranjivali upotrebu vina, jaja, mesa, mlijeka i mliječnih proizvoda.

Ranije smo pomenuli izreku „*Ne greši boga*“ kod Torbeša Gore i jedino se njen ekvivalent koristi za hljeb: „*Ne greši ljep*“. Dakle, hljeb se, isto kao i Bog, ne može okriviti, sramotiti, prezreti ili oklevetati. Vjeruje se da gaziti hljeb, bacati ga na nepristojna mjesta ili mjesta koja nisu za to određena, može uzrokovati teške bolesti kao što su padavica, paraliza, oduzetost, fizičke i psihičke deformacije i dr.

³⁶⁶ Dragan Tošovski, *The essentials of Bogomil teaching in Macedonia*, Macedonian Gift Shop – Bogomil teaching.

³⁶⁷ Jordan Ivanov, *Bogomilski knigi...*, str. 29.

³⁶⁸ *Bogomilstvoto v Blgarija*, str. 336.

Ako hljeb padne na zemlju, treba ga podići i tri puta duhnuti i poljubiti ga i prikloniti čelu u obliku naklona (temena) i tek pojesti. Ako neko nepoznati ostavi ili baci komad hljeba na nepotrebnom mjestu, treba ga s pažnjom podići i staviti negdje gdje se ne može gaziti. Hrabrost da neko pogazi hljeb je bio najčvršći dokaz da nije izvršio neko djelo, da nije kriv i da se ne smatra odgovornim. Od osumnjičeng, koji je tvrdio da je optužen bez postojanja krivice, kako bi dokazao svoju nevinost, zahtijevano je da „*Gazne na ljep*“. Ako je bio spreman da to uradi, dakle, da pogazi hljeb, nije se plašio posljedica tog čina koje su, vjeruje se, strašne i proglašavan je nevinim. U najteže zakletve spadaju one u hljeb: *Žiti ljep (Hleba ti)*, ili *Žimi ljep (Hljeba mi)* kao i uslov *Zak'vni se vo ljep. (Zakuni se u hljeb)*. Umjesto riječi hljeb koristila se riječ *nimet*, ali je ova riječ imala manju težinu poštovanja prema hljebu, jer je njeno značenje obuhvatalo sve namirnice koje sačinjavaju ljudsku ishranu.

Autentičan dokaz kolektivne zakletve na hljeb i sol nalazimo u Dnevniku Sejdije Dokle, u kojem je 07. 11. 1950. godine zapisao:

“Isto deneska se karalje vo kave za intifaci. Narot odbraf još četiri kšila za intifak: Jenó ja, 2. Ismailj Pala 3. Muharem Alimani 4. Bećir Zulfikari. Sme imalje *mbledhje* vo nas: 1. ja, 2. Šehzidin Sa lahi 3. Abdilj Muniši 4. Kadri Šaćiri 5. Bećir Dzulfikari 6. Muharem Alimani 7. Ismailj Palja 8. Husen Palja 9. Kasem Hodža 10. Salih Kuljići 11. Adem Alija. I sme rešilje sve. I naj odđeđa sme **zelje jemin na ljep i solj svi**. Salj Adem Alija nejće da zima. Velji: „Ne možem da potnosim, pošto će vidim nekogo pa trebe da go kažem da se haterlajsujem so ljudi.“

(„I danas su se u kafani svađali oko intifaka, seoskog vijeća. Narod je izabrao još četiri odbonika u intifak: Ja, Ismailj Palja,

onda Muharem Alimani, Bećir Zulfikari. Održali smo sastanak kod nas: ja, Šehzidin Salahi, Abdilj Muniši, Kadri Šaćiri, Bećir Dzulfikari, Muharem Alimani, Ismailj Palja, Husen Palja, Kasem Hodža, Salih Kuljići, Adem Alija. I sve smo riješili. I na kraju smo svi dali jemin (zakletvu) na hljeb i sol. Samo Adem Alija nije htio dati. Kaže: „Ne mogu podnijeti da nekoga vidim i treba da to kažem, da se svađam s ljudima.“

Ritualni hljeb, zbog simbolike izrade, bez kojeg se ne može govoriti o životu, je drugi značajan pokazatelj o njegovom kulturnom značenju kod Torbeša Gore. Svadba počinje i završava hljebom. **Faten kolač** (Svadbena kolač) je obred kojim svadba počinje u ime novog jezgra porodice. Ovaj se kolač daje nevjesti, zetu i svim članovima porodice, ujutro prvoga dana. Sa hljebom umotanim u crvenu žensku mahramu, zet u pratnji majmara (osobe koja priprema mladoženju, majstora), i uz pratnju muzike (tupana) sakupljaju svatove. Hljeb se stavlja i na ruho koje „halištari“ nose nevjesti. Hljeb nosi nevjestica sa sobom i dijeli ga prisutnima kad stigne u novu kuću. Kad se desi kuga, hljeb treba zamijesiti bez kvasca. Vjeruje se da se kuga pomiješa sa hljebom i napravi pomor. **Bećarskom pogačom** neka porodica iskazuje interesovanje prema određenoj djevojci. Ukrašenim kolačem ispraća se nevjestica kad odlazi i vraća se iz kuće svojih roditelja (**Goljemi gosti**). S jednom polovinom hljeba nevjestica odlazi kod svojih, kad to čini bez pratnje svekrve. Hljebom se daruje tanjir (posuda) u kojoj ti je neko donio nešto.

Poziv na nevestinski ručak, na kojem učestvuju samo žene, još jedan je običaj nakon svadbe. Ovaj običaj koji za cilj ima upoznavanje nevjestice s najbližom rodbinom svoga muža naziva se *Ljeb* (hljeb) a učesnice *ljebarke* (hljebarice). Ako ste kod nekoga jeli hljeb, ne možete a da ga ne poštuju.

Na kraju donosimo još dva običajna vjerovanja. Prema Borjanima, žena koja nema mlijeka, da bi ga dobila, između ostalog, treba da ode do jednog mjesta koje se zove Krs, da na česmi koja je tu ostavi komad hljeba koji treba prenočiti te da ga sutradan pokvasi i pojede. Isto i dijete koje zaostaje u govoru treba da pojede hljeb koji je prešao iznad vodeničkog kamena.

Izrazi „**Skršen ljep ne se ljepi**“: (*Slomljeni hljeb se ne sastavlja*), „**Je za utepane so ljep vo usta**“: (*Za ubiti je s hljebom u ustima*), „**Na ljep ne se zbori**“: (*Na hljebu se ne govori*), „**Ot ljep ne se stanuje**“: (*Ne ustaje se dok sa sofre*), „**Ne mož da se najade so ljep**“: (*Hljebom se ne može najesti*), „**Drugatomu ne mu se zbori na ljep**“: (*Ne govori se drugome dok se jede*), „**Ne mi panuje da jadem ljep**“: (*Nemam vremena ni hljeb jesti*), „**Da stradaš za ljep**“: (*Da budeš željan hljeba*), „**Mu som jaf ljep**“: (*Jeo sam njegov hljeb*), „**Go ostaj ljep**“: (*Ostavio je hljeb*), „**Rabotam za jen ljep**“: (*Radim za jedan hljeb*), „**Se skršif ljep**“: (*Slomio se hljeb*) i dr. su još jedan argument o odnosu Torbeša Gore prema hljebu kako bi se stvari bolje shvatile.

Bogomili se nisu bavili biznisom, nego su živjeli od svojih ruku i držali se daleko od svake vrste laži, licjemjerja ili prijevare.³⁶⁹ Ana Komnena opisuje bogomile kao „obične ljude, zemljoradnike, koji prije svega koriste ralo i volove“. Oni ne izbjegavaju ni fizičke poslove, nego rade i nedjeljom. Prema njihovom učenju ništa nije sveto, čak ne bi trebalo proslavljati ni praznike..

Obdarenost da žive od svog znoja, od svojih ruku, bez laži, varanja i pošteno, glavna je odlika Torbeša Gore. I danas, gdje

³⁶⁹ Dragan Tošovski, *The essentials of Bogomil teaching in Macedonia*, Macedonian Gift Shop – Bogomil teaching

god da žive i rade, u svakoj profesiji, od krampa do kompjutera, oni su najbolji, ili među najboljima.

Za Torbeše Gore najvažniji je kult rada. A među poslovima na prvom mjestu dolaze zanati. Kod njih se može živjeti jedino od znoja. Zanat omogućava neophodna materijalna sredstva, ali nikako i bogatstvo. Kod njih se sreće narodna izreka „Sve, sve, ali zanahat.“ i „Zanahat ne te ostava bez ljepe, ama ne te praj iman.“ („*Zanat te neće ostaviti bez hljeba, ali nećeš postati bogat.*“). Oni su se bavili mnogim zanatima, ali su kao puškari, barudžije, slastičari i kuhari danas poznati širom svijeta.

Poštovanje rada se dobro ogleda i u narodnim izrekama za koje nije potreban nikakav komentar: „Ka će iljezeš na rabota, ne čekaj dva konopci da iljeze s'nce“ (*Kad odeš na posao, ne čekaj da sunce napravi dva konopca*); „Ka će iljezeš da rabotaš, rabotaj“ (*Kad odeš na posao, radi*); „Rabotaj ka za sebe“ (*Radi kao za sebe*); „Sajbija da ne te ostaj bez rabota“ (*Da te Bog ne ostavi bez posla*); „Nema po lošo ot bez rabota“ (*Ništa gore nego ostati bez posla*); „Praj dikat raboti“ (*Poštuj posao*); „Ljeto je za rabota“ (*Ljeto je za posao*); „Denešna rabota ne ga ostavaj za utre“ (*Današnji posao ne ostavljaj za sutra*); „Ka go prašalje vuka: - Što ti je šiha debella ?! Im vrativ: - Sam som a vided rabota.“ (*Kad su pitali vuka: Zašto ti je vrat debeo? Odgovorio je: Sam obavljam poslove*); „Zapovedaj – umori se, izrabotaj – odmori se“; „Ne i se plaši raboti“ (*Ne boji se posla*); „Rabota je zdravje“; „Svešto se stvorava so rabota“ (*Sve se stvara radom*); „Izturani raboti, sedene dohaka“ (*Lošem poslu, sjedenje je hak*); „Ništo ne te nahoda ot rabota“ (*Ništa ti neće biti ako radiš*); „Nema bez pot“ (*Ništa bez znoja*); „Dur ne turiš pot ka češma, ne mož da dobiješ ništo“ (*Dok se ne okupaš u znoju, ništa nećeš dobiti*); „Noćna rabota, gotova stramota“;

„Sama rabota te uči“; „Rabota saka ramena“ (*Rabota traži ramena*).

Bogomili nisu bili lakomi na bogatstvo, bili zadovoljni ako podmire osnovne potrebe³⁷⁰. Sanjali su socijalnu jednakost i govorili: „U drugom kraljevstvu, kod Boga, neće biti bolesti niti duhovne patnje, neće biti ni bogatih ni siromašnih, već će svi biti jedno stado.“³⁷¹ U vezi s ovim, u slučaju Torbeša Gore, o socijalnoj jednakosti ne treba ništa dodavati, dovoljno je pomenuti zajedničku sofru u mojoj kući. Uvijek je sofru pratila molba: „Sajbijence božence, svakomu dadi, nam pridadi.“ (*O Bože, svakom daj, nama pidaj*), koju je moj babo činio uvijek kad se podizala sofa u našoj kući u Borju, a što se prakticalo na svakoj porodičnoj sofri Torbeša.

Prema Torbešima Gore, čovjek treba da odvaja od svojih usta i za druga živa bića. Potrebnoj količini sjemena za jedinicu površine uvijek se dodaje još nešto za druga bića. Bacač sjemena počinje bacati govoreći: „Ovo za ptice“. Druge dvije tri ruke baca dodajući: „Ovo za miševе“, „Ovo za mravi“ i dr. i nastavlja bacati glavnu količinu po svim dijelovima njive.

Prema Bibliji, žena je stvorena od Adamovog rebra.³⁷² Ova vrsta mita, još na početku svega, stavlja ženu na drugi nivo u poređenju s čovjekom. Ovdje, mislim, treba tražiti i pronaći sve kasnije moguće razlike u tretmanu polova. Prema bogomilima, Adama i Evu stvorio je Satana na isti način, i jedno i drugo od blata i pomoću duha ih oživio. Dakle, oni su, različito od Biblije, još na startu, stavili ženu u neravno pravan položaj u odnosu na muža. Ova njihova filozofija određuje i njihov odnos prema ženi. Za njih žena je ravnopravna sa mužem. Učestvuje u

³⁷⁰ Dragan Tošovski, isto.

³⁷¹ Dimitar Angelov, *Bogomilstvoto v Blgarija*, str. 280.

³⁷² *Biblija*, str. 3.

svim djelatnostima zajedno sa mužem i može postići i stepen savršenih, učitelja, propovjednika doktrine i vjerskog vođe u vjerskoj opštini bogomila.³⁷³

Svako ko je upoznao realnost torbeške žene, njenu jednakost sa mužem u porodici i društvu, njeno pravo da odlučuje o svojoj sudbini, postaviti će pitanje kako se to moglo desiti.

Trudnica se poštuje na poseban način, ne samo od svojih bližnjih, nego i od svih članova zajednice. Čestitke i radost zbog novorođenčeta i tretman prema porodilji ne zavisi od pola rođenog djeteta. Kako za dječaka tako i za djevojčicu organizuju se svi običaji koji su vezani za rođenje. Porodilja ima specijalan tretman nekoliko nedjelja po porođaju. U kućama, gdje ima muškaraca, žena se isključuje iz teških poslova kao što su: gurbetluk, oranje zemlje, šuma, vodenica, kosidba, transport drva, planina, ispaša i dr. Djevojka sama odlučuje o svojoj sudbini. Nepoznata je udaja preko provodadžija, dovođenje druge žene umjesto nerotkinje ili zato što rađa žensku djecu, nepoznato je da se žena uda za brata umrlog muža ili nekog njegovog rođaka. Djevojke su neodvojivi dio tradicionalnih kulturnih aktivnosti, čak i u organizaciji karnevala i mješovitih aktivnosti. Do kasno su djevojke kod Torbeša imale pravo na miraz, i nasljedstvo od imovine svoga oca. U porodici žena je uključena u donošenju svih važnih odluka, naročito o sudbini djece. Nije slučajno što su blud i bračna prijevara u ovoj oblasti gotovo nepoznati.

Neke izreke govore o mjestu žene u torbeškom društvu kao: ***Žena za muža je kuća, Ne se tura kolaj žena*** (*Žena se ne ostavlja lahko*), ***Žensko ne se dožaljuje*** (*Ženska čeljad se ne može prežaliti*), ***Žensko je po pateno*** (*Žensko se više pati*) ***Ako***

³⁷³ Dimitar Angelov, *Bogomilstvoto v Blgarija*, str. 303-305.

digneš ruka na žena, so nah nema zašto da živiš (Ako udariš ženu, ne možeš s njom živjeti).

Prema shvatanju Torbeša ništa nije gore i teže nego omalovažavanje, nepoštovanje ili podrugivanje djevojke u kući roditelja nakon udaje.

Kako je moguće da u jednoj takvoj planinskoj oblasti kakva je Gora, okruženoj albanskim selima u kojima i do danas cvjeta polna nejednakost i o sudbini žene odlučuju muževi, žena ima takva prava i slobodu?! I dalje, kako je moguće da su dvije zajednice, pod viševjekovnim istim historijskim, geografskim, ekonomskim, zvanično religioznim, obrazovnim i drugim okolnostima, formirale dva potpuno suprotna stava o istom pitanju kao što je polna ravnopravnost.

Razloge i objašnjenja za ovo treba tražiti van pomenutih okolnosti, čak i van psihičkih, rasnih, etničkih, genetskih, i ko zna još kakvih osobina, a još manje je to neki uticaj sa strane. Zapravo treba ih tražiti u doktrinarnim razlikama koje su nastale mnogo prije nego što su ove zajednice postale susjedi i iz kojih proizilaze različiti moralni principi i stavovi o jednom od najvažnijih pitanja morala u društvu kao što je položaj žene unutar njega.

Jedan stav, onaj Albanaca, naslanja se na filozofiju Biblije i kanona Leka Dukadinija, dok drugi, stav Torbeša, se nikako ne može objasniti van bogomilske doktrine. Bogomili negiraju Bibliju i nemaju nikakve veze sa kanonom Leka Dukadinija. Prema ovoj procjeni, ova realnost i položaj žene u selima Torbeša Gore sadrži argumente da bogomilska doktrina, tragovi morala koji se naslanjaju na nju, ovdje nastavljaju živjeti i veoma su aktivni. Možda je njihovo očuvanje bilo jedan od odbrambenih mehanizama protiv opasnosti od asimilacije.

Kako bi potvrdili ono što je rečeno o polnoj ravnopravnosti Torbeša, pozvaćemo se na jednu narodnu pjesmu, u kojoj se kaže da je mjesto onih koji razdvajaju dvoje zaljubljenih u džehenemu. Jedan momak otvara dženezske kapije kako bi tamo našao svoju majku. Iznenaden što je tamo ne nalazi, nego u džehenemu, pita: „Što si Bogu, majko, dosadila, što si ovde vo dnoh od paklera?“ Ona odgovara: „Ništo ne som Bogu dosadila, som odvojla dejka ot bečara... Za ovja som vo dnoh od džehnema.“³⁷⁴

Treba istaći da se motiv majke koja odvaja zaljubljene, zbog čega je u paklu a ne u raj, sreće u makedonskom i srpskom folkloru. Za razliku od varijante kod Torbeša Gore, u makedonskoj pjesmi s ovim motivom majka grješnica u mehani prodaje loše vino razrijeđeno vodom, ne pomaže siromašne iako ima mnogo stoke. U srpskoj varijanti razlog je odbijanje ispružene ruke siromaha koji traži novac. U obje varijante kao dovoljan grijeh da otvori vrata pakla za jednu majku je neispravan povratak posuđenog brašna.³⁷⁵ I kod Torbeša Gore jedno takvo ponašanje je najveći đunah (grijeh) koji može neko učiniti. Kaže se ovdje: „Ako mu vratiš nekomu zajem pomalo je golem đunah i našiha go imaš. (*Ako nekome zakineš zajam, veliki je grijeh i nosit ćeš ga na vratu*). Naišli smo i na izreku: „Ne se poklonujet: amanet neonesen na mesto, zimane tuđo, stavane fitme.“ (*Ne opraštaju se: neispunjen amanet, uzimanje tuđeg, stvaranje fitme*). Ove razlike u procjeni grijeha zbog kojeg bi jedna majka otišla u pakao, vidim kao razliku između pravoslavlja i bogomilizma po pitanju položaja žene u društvu.

³⁷⁴ Nazif Dokle, *Sevni bre ašik, sevni bre dušo*, Tiranë, 2004, str. 19, pjesma 26

³⁷⁵ Vera Antić, str. 207.

Torbeši Gore su okarakterisani kao muzikalni ljudi.³⁷⁶ Posebno mjesto u njihovom životu zauzima pjesma. Ovdje svi pjevaju, naročito žene: na njivi, po vrućini i znoju srpa; uvečer u grupama ispred kapija, dok se umorne vraćaju s posla ljeti; pored kolijevke i bućkalice; u razboju ili na đerđefu; mlade djevojke ili u poznijim godinama, da ne govorimo za dane rituala, porodičnih i kolektivnih praznika. Torbeška žena smogne snage da pjeva i kad od umora pada s nogu.

Pjesma prati cijeli život: rođenje, svadbu, smrt, rad, rat. Kroz pjesmu radost i veselje dobijaju krila, prigušuje se plač, amortizira bol i olakšava poraz; uzdiže duša, hvata magija, reguliše se ritam i dinamika stvari; uklanjaju se prepreke, životni prostor postaje otvoreniji, prati se iskustvo, ruši svako zlo, obnavlja se rod, teče i ne zaustavlja se vrijeme.³⁷⁷

Ono što se može zapaziti je da je skoro svaka pjesma dijalog između muškarca i žene o problemima, njihovom prevladavanju i jednom ljepšem životu.

Izgleda da su ovo imali u obzir i stariji kad nas savjetuju da pjevamo u momentu straha od šejtana, džinova i dr. O tome nas najbolje uvjerava ciklus polifoničnih pjesama „Kurto Budala“, koje pjevaju samo nevjeste i žene, isključivo u prirodi. U životu katara, jedne grane bogomila u evropskim zemljama, posebno mjesto zauzimaju muzika i pjesma.³⁷⁸

Alija Đogović u svojim onomastičkim istraživanjima u Podgoru kod Prizrena iznio je dokaze o postojanju jednog žargona (boškački jezik), koji koriste majstori-zidari kad se nalaze na pečalbi, da gazde i drugi, ne razumiju o čemu

³⁷⁶ Blaže Ristovski, *Kon pručuvanjeto na narodnata poezija na Goranite*, str. 140.

³⁷⁷ Nazif Dokle, *Iz goranske narodne proze*, Prizren, 2003, str. 7.

³⁷⁸ Biljana Đurđević-Stojković, str. 127.

razgovaraju među sobom. Iznosi hipotezu da ovaj žargon može biti i tajni govor bogomila nastao iz potrebe za komunikaciju i propagiranje heretičkih ideja u uslovima divljih progona nad njima i učenja koje su oni predstavljali.³⁷⁹

Naporedno s ovim, tokom mojih istraživanja u kukskom dijelu Gore, mogli smo identifikovati tajni govor žena koji se dobro čuva. Kasnije sam saznao da je jedna takva jezička pojava živjela do kasno i u torbeškim selima u okolini Prizrena, kao u Skorobištu i dr.³⁸⁰ Odlika ovog govora sastoji se u dupliranju slogova u svakoj riječi govora Torbeša Gore pomoću suglasnika *-f* ili *-đ*, kao na primjer:

Dafadafa mefe kafarafa mlofogofa. za *Dada me kara mlogo.* (Majka me mnogo grdi.)

Zadaštođo nedejdedeš vođo nađas? *Zašto nejdeš vo nas?* (Zašto ne dođeš kod nas?)

Za razliku od onoga što je istraživao Đogović, u našem slučaju ne radi se o žargonu. Žargon se odnosi samo na nekoliko riječi, čije značenje shvataju samo manje grupice majstora raznih zanata, dok se u tajnom govoru žena Torbeša Gore, radi o jednom jezičkom triku koji obuhvata cijeli leksički fond govora čime se udvostručuje sposobnost komuniciranja, kako unutar zajednice tako i u odnosima s drugima. Čini nam se da ova pojava nije unutrašnji razvoj ovog govora, nego je intervencija u cijeloj torbeškoj zajednici za posebne potrebe. Interesantno je dodati da su ovaj jezik, koji danas koriste samo žene, nekad koristili svi.

³⁷⁹ Alija Đogović, *Je li boškački žargon tajni govor bogomila*, Selam br. 17, Prizren, januar-april, str. 24.

³⁸⁰ Prema razgovoru sa Refki Alijom iz Skorobišta, novinarom u reviji na bosanskom jeziku Selam, Prizren.

Dok nam hipoteza Đogovića ne izgleda jako ubjedljivom, tajni jezik torbeških žena navodi nas na pitanje: Šta je natjeralo Torbeše da paralelno sa neograničenim mogućnostima koje im pruža njihov jezik, stvore još jedan drugi u komunikaciji. Od koga trebaju sakrivati mišljenje, poruke i riječi koje šalju. Kako su pronašli ovaj trik tako racionalan i funkcionalan i lako prihvatljiv od svih? Da li je ovaj kod nastao u Gori u oblastima zahvaćenim bogomilskom herezom ili su ga Torbeši donijeli sa sobom kad su stigli u ove krajeve, kako bi ga koristili za svoje potrebe u službi propagande i očuvanja svoga učenja?

Objašnjenje ponovo možemo naći u historiji bogomilizma i bogomila. Protiv bogomila, njihove ideologije koja se širila kao epidemija, vizantijski vladari, bugarski i srpski carevi, mađarski kraljevi, rimski papa i dr. preduzimali su neljudske progone počev od anateme do masovnih izгона sa njihovih ognjišta; od zatvaranja do tortura, presjecanja jezika; od žigovanja po licu do spaljivanja na lomači.

Jedino ove okolnosti, uvjorne u pravednost njihovog doktrinarnog učenja i liturgijske prakse, zajedno sa odlučnošću da se ne prekinu propovijedi pred pritiskom, smatramo da su neophodno uticali da se traži i pronađe jedno rješenje. Ovo se, izgleda, dogodilo u oblastima koje su bile najviše zapaljane bogomilskom herezom, kao što su jugozapadni dijelovi bugarske države, odnosno prostor današnje Makedonije. Ovo su mogli uraditi samo ljudi koji su dobro poznavali jezik svoga naroda i njegove zakone, jer to nije mogao smisliti i uraditi svako.

Ovo iskustvo su imali Torbeši koji su, primorani da napuste svoja ognjišta i sakriju se u planine i puste klisure daleko od očiju i ruku države i zvanične crkve, koji su ih proganjali bez milosti, do naših dana sačuvali ovu neobičnu jezičku vrijednost.

Tako je i ovo još jedan dokaz, odnosno argument da tragovi bogomilizma u Kukskoj Gori još postoje i žive.

d) *Likovna simbolika*

Iako malobrojni, neki likovni tragovi na koje smo naišli u Gori, više su dokaz u cilju potpore mišljenja da se etnogeneza Torbeša Gore vezuje za bogomilski pokret.

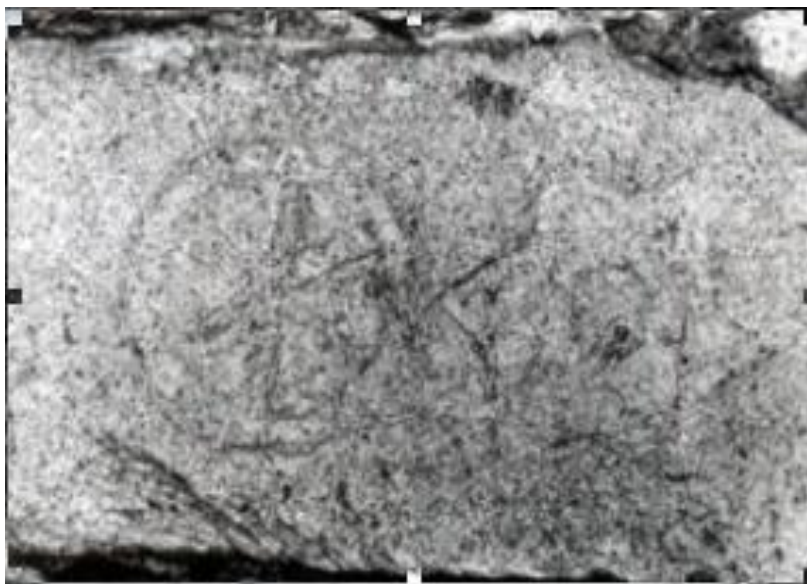
Ovdje imamo sličnosti u sadržaju koje nas vode onome što istraživači nazivaju kulturno-bošnjački krug, a koji obuhvata i umjetnost bogomila.³⁸¹ Širom Bosne i Hercegovine nalazi se veliki broj bogomilskih spomenika. Često su to veliki monolitni divno oblikovani nadgobni kamenovi.³⁸² U ovoj umjetničkoj realnosti, koja je cvjetao u XII i XIII vijeku, poznatom kao *Umjetnost nadgrobnih spomenika bogomila*, među korištenim motivima su i figure sunca, polumjeseca, zvijezde rozete i dr.³⁸³ na koje smo naišli i u Gori.

Tako, jedan nadgrobni monolitni kamen na groblju u Šištejecu, za koji se ne zna kojoj osobi pripada, daje nam za pravo da pretpostavimo da smo i ovdje pali na trag bogomilskih grobova. Isklesane na odvojenim kamenovima na zidovima kuća otkrili smo motive zmije, polumjeseca, zvijezde i sunca, dok one sa rozetom na nadgrobnim spomenicima, uglavnom u selima Borje i Šištejec.

³⁸¹ Mehmed Slezović, *Likovne umjetnosti u okvirima Bošnjačkog kulturnog kruga*, Identitet Bošnjaka Muslimana, Beograd, 1995, str. 155.

³⁸² Edith Durham, isto.

³⁸³ Mehmed Slezović, isto, str 150.

Slika br. 3: *Rozeta i Davidova zvijezda na zidu kuće u Borju*

„Od likovnih tragova otkrivenih u Borju treba izdvojiti i Davidovu zvijezdu koja je uklesana na jednom kamenu postavljenom na zidu. Kad znamo da bogomili iz Starog zavjeta prihvataju i obožavaju samo psalme Davida, možemo zaključiti da i ovaj dokaz govori o vezi Torbeša sa bogomilizmom.“

Govoreći o ovim motivima Edith Durham kaže: „Sunce i mjesec, koji su izuzetno obožavani u ovoj vjeri, dodiruju, kako se čini, stari prethrišćanski paganizam Slavena.“³⁸⁴ Dok Muhamed Hadžijahić misli da su s ovim „povezane i najstarije

³⁸⁴ Edith Durham, isto.

vrste znakova muslimana radene u tradiciji nadgrobnih spomenika.“

Kod Torbeša se smatralo kao sevap bojenje kose i obrva kao i uljepšavanje lica, ruku i nogu žena i djevojaka. U okviru ove tradicije treba posmatrati i obred k'ne (kane), njen ornamentički i duhovni sadržaj. Ne treba isključiti ni ukrašavanje zidova i nevjestinskih soba, kao ni ornamentiku odjeće i narodnog tekstila.

Govoreći o uklesanim figurama ovih spomenika, Edith Durham evidentira odjeću ratnika naoružanih lukom i strijelom. Ona piše: „Sunce, mjesec i krst nalazimo kao simbole, dok lica ratnika sa suknjom naoružanih lukom i strijelom daje dobru ideju o srednjovjekovnim bajraktarima.“³⁸⁵

U Gori, tačnije u selu Borje, sve do početka 60-tih godina korištena je jedna vrsta odjeće samo za sunetlije. Slična nošnja se javlja i na nadgrobnim bogomilskim spomenicima u Bosni. Budući da je tako izolirana ovakva upotreba, i budući da je sa vizuelnog aspekta ista stvar, imamo pravo postaviti hipotezu da se u oba slučaja radi o zajedničkom elementu parabošnjaka i paragorana, dok bogomili još nisu bili prognani sa područja Makedonije.

Kao posljednji dokaz vizuelne simbolike donosimo figuru Sv. Luke izrađene u bronzi, zajedno sa znakom bika, koji je dio jednog bronzanog poklopca za knjigu Četvoroevangelje, pronađene u selu Šištejec tokom otvaranja temelja jedne kuće.

Na nivou hipoteze možemo reći da smo naišli na osnovnu knjigu bogomilske propagande, u kojoj su sažete četiri varijante biblije: po Luki, Mateju, Marku i Jovanu. Ovdje treba istaći da ovo otkriće predstavlja nepobitan dokaz upotrebe ćirilskog pisma u Gori još u vrijeme njihovog dolaska, što je još jedan

³⁸⁵ E. Durham, isto.

fakt o vezi Torbeša sa bogomilizmom, kad znamo koliku je važnost kod njih imalo pisanje i obrazovanje.

e) Islamizacija (Primanje Islama)

Uprkos nedostatku određenih studija, mnogi naučnici su proučavali ovo pitanje i prikupljeno je dovoljno informacija da bi se mogla stvoriti opšta slika ovog procesa u Gori. Ako uzmemo kao istinit natpis na džamiji u selu Mlike, u opštini Dragaš na Kosovu, koji pripada XIV vijeku i posljednje ostatke hrišćanstva koji dosežu do polovine XIX vijeka, možemo reći da je konvertizam Torbeša Gore u islam trajao oko pet vijekova.

Možemo govoriti, pa čak i napraviti krivulju dinamike ovog procesa u okviru ovog vremenskog prostora. Ako znamo da u turskom popisu iz 1452-55. godine u Gori nije bio registrovan niti jedan musliman, onda je džamija u selu Mlike, koja datira jedan vijek prije ovoga, vjerovatno djelo muslimanskih misionara koji su počeli prodirati na Balkan.

Na turskom popisu iz 1591. godine oko 18% stanovnika ove oblasti bilo je islamizirano, s najvećim procentom u selima Mlike i Topoljane. Na kraju XVI vijeka u selu Topoljane podignuta je mala džamija (mesžid),³⁸⁶ bez sumnje prva na području Gore čak i u cijelom Kuksu. (Ne možemo govoriti sa sigurnošću, jer se izašlo s tvrdnjom baziranoj na usmenoj predaji da je džamija u Nangi najstarija u Kuksu i okolini.)

Zbog uzastopnih kriza Osmanske carevine i pritisaka na Pečku patrijaršiju, u čijem su sastavu bile crkve Gore, XVII vijek nije pokazao neki izgledni napredak. Preokret je nastao nakon 1756. godine, kad je vlast nad vjerskim institucijama

³⁸⁶ Nazif Dokle, *Sinan Pasha i Topojanit*, Tiranë 2006, str. 9-10.

prenijeta na Carigradsku patrijaršiju i upravljanje na terenu preuzeli grčki sveštenici.

U to vrijeme je, i zbog ovih okolnosti, većina Torbeša konvertirala u islam. Natpisi na većini džamija u Gori potvrđuju da su ove institucije bile izgrađene u drugoj polovini XVIII vijeka. Sela Torbeša Gore kod Kuksa su posljednja prešla na islam. Džamije u Borju i Šištejecu podignute su u prvoj polovini XIX vijeka. U Orešku pravoslavni predak jedne familije ne prelazi 7-8 koljena ili oko 200 godina. Izolirani ostaci pojedinaca koji nisu konvertirali u Vraništi i Brodu potvrđeni su do 60-tih godina XIX vijeka. Dokazi da je proces islamizacije dugo trajao je i postojanje pravoslavnih patronima u većini rodova ovih sela (*Baljevci, Baljinci, Bašinci, Beljinci, Cakovci, Cekovci, Čekorinci, Činarovci, Dalačinci, Danalovci, Drangovci, Demovci, Karevci, Godžovci, Gujinci, Jalmanovci, Kaljizovci, Kamkumovci, Kinđevci, Kirevci, Kukevci, Kuličevci, Kumaničevci, Ljajkovci, Lakovci, Markočovci, Olomanovci, Niketevci, Paljinci, Mijačevci, Pandinci, Šošinci, Pembinci, Prcanovci, Puravinci, Šantirovci, Šundinci, Vlačinci, Živkovci, Šušljakovci, Tučevci i dr.*)

Ova slika i sam proces ni na koji način nisu direktno povezani sa temom koju tretiramo. Islamizacija Torbeša Gore nije trag bogomilizma, već posljedica turskih osvajanja.

Kad se govori o islamizaciji Gore, treba imati na umu da mnoge činjenice potvrđuju ispravnost zaključka istraživača Olge Zirojević koja kaže: „Iako se prelazak na islam odvijao postupno, obično se išlo preko kriptohrišćanstva, odnosno dvovjerstva.“³⁸⁷ Osim informacije Jastrebova o Božani iz Broda (1865) koja je sahranjena kao hrišćanka, dok su joj muž i djeca islamizirani, ima i drugih dokaza. Tako se, prema Olgi

³⁸⁷ Olga Zirojević, isto. str. 1

Zirojević, za imenovanje stanja dvovjersta koristi riječ *karmaarišik* što znači mješavina, čak se i njihovi potomci nazivaju Karišici. U Borju, gdje su većina patronima nadimci dobijeni na osnovu prvog u rodu ili plemenu (*Žulunovci, Čučinci, Črčkinci, Hodžinci, Bumovci, Barutovci, Krpačovci, Pembušovci, i dr.*), identifikovali smo i rod *Karišinovci*. I riječ *karmakarišik* s tim značenjem i u obliku *karmakarešin* upotrebljava se u govoru Gore.³⁸⁸ Kao argument dvovjerstva u Gori treba pomenuti i narodnu predaju da su Šištevljani dobili dozvolu da pređu na islam pošto pojedu svinje koje su držali.

Postavlja se pitanje da li je i u kojoj mjeri prelazak na islam bio potpomognut od strane bogomilske doktrine. O pravim i direktnim argumentima koji se tiču samo Torbeša Gore ne može se govoriti. Nemoguće je odrediti u kojoj je mjeri jedna ideologija uticala na stavove, ponašanje i odluke jednog čovjeka a kamoli zajednice. Odgovor treba tražiti u širem kontekstu, u područjima i populaciji gdje je nastao, razvijao se i cvjetao bogomilizam, a čiji dio su i sela sa slavenskim stanovništvom koje je poznato kao Torbeši Gore kod Kuksa, te na osnovu komparacija između bogomilizma i islama, njihove osnove, prakse i doktrinarno-religiozne infrastrukture.

Sada je već poznato da su od balkanskih Slavena jedini islamizirani nasljednici bogomila Pomaci, Torbeši i Bošnjaci. Analizirajući ove okolnosti Dimitar Šuterići, ne samo da je došao do zaključka da je ovaj faktor uticao na islamizaciju bogomila, već je postavio i tezu da je bogomilizam uticao i na islamizaciju Albanaca. On piše: „Patareni i bogomili, koji su najprije, zbog mržnje prema pravoslavnoj crkvi, u nekim krajevima prešli u katoličanstvo, kasnije su pod osmanskim pritiskom prešli u muslimane. Ovo je bilo tipično za Bosnu.

³⁸⁸ Nazif Dokle, *Fjalor...*, str. 448.

Bilo bi zanimljivo vidjeti kakvu je ulogu igrao ovaj faktor u islamizaciji Albanije.³⁸⁹

Govoreći o gašenju bogomila kao sekte dolaskom Turaka Osmanlija na Balkan, Malić Osi kaže: „Sigurno je jedan dio njih prešao na islam, a to su vjerovatno naši Torbeši, isti s bogomilima iz Male Azije koji se nazivaju fundigiagiti, što će reći torbeši ili torbari. Ovaj naziv, po svemu sudeći, proizilazi iz bogomilske doktrine koja ima mnogo dodirnih tačaka s islamom. Osnova doktrine koja počiva na načelu vjerovanja u jednog boga. (Nema drugog, već je jedan). Zato su ovu doktrinu, koja je za njih bila sveta, s ljubavlju držali ispod pazuha u torbi.“³⁹⁰

U vezi ovog problema najjasniji je Petrika Tendili, prema kojem su „Bogomili i pavlikijani primili islam kao novu herezu koja je žnjela uspjehe. Heretici, prognani vjekovima, tražili su smiraj i prihvatili vjeru osvajača koja je nudila ekonomske i socijalne olakšice, spas od nametnutih i nepoželjnih hrišćanskih obreda i simbola. Heretici su se udaljili od zvanične vjere s predomišljajem i na taj način stvorili preduslove za prihvatanje islama od strane balkanskih naroda.“³⁹¹

Ovakav izbor nije slučajnost, jer bi na islam prešli i ostali slavenski narodi na Balkanu, pošto su živjeli, radili i ratovali u istim geografskim, historijskim i ekonomskim uslovima. Poznato je da se masovni prelazak bosanskih bogomila na islam dogodio na dobrovoljnoj osnovi i nikako silom,³⁹² još sredinom

³⁸⁹ Dhimitër Shuteriqi, *Shënime mbi herezinë mesjetare në Shqipëri*, Studime Historike 2. Tiranë 1980, str. 205.

³⁹⁰ Malić Osi, *Prizren drevni grad, utvrđenja i njegova*, Prizren, 1996, str. 149-150.

³⁹¹ Petrika Thëngjilli, isto, str. 336.

³⁹² Milovan Đilas, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Tiranë, 1996, str. 59.

XV vijeka. Zbog toga su Bošnjaci bili jedini muslimani koji su u Carstvu mogli dobiti *devširm* preko kojeg su se mogli popeti na hijerarhijskoj ljestvici izvršne vlasti Carevine. Slično se dogodilo i sa Goranima, koji su islamizirani u tri etape. Prvu (do sredine XVI vijeka) istraživači povezuju sa nasilnom ekspedicijom Kukli-bega, ali i Sinan-paše. U drugoj, poslije 1756., radi se o masovnom i dobrovoljnom prelasku na islam. U trećem, u kojem je prisilom, trikovima ili na dobrovoljan način izvršen prelazak na islam onih koji su dotad ostajali po strani. Ni za Pomake nema mišljenja da su silom prešli na islam. I tamo se govori o prelasku na islam u talasima i mirno.

Pošto nije zabilježen neki poseban historijski uslov ili faktor koji je imao posebnu ulogu kod ovih grupa balkanskih Slavena, za razliku od drugih, da napuste hrišćanstvo i prihvate islam, razloge treba tražiti drugdje. Razni istraživači su isticali očitu bliskost između islama i bogomilizma, gdje su dodirne tačke, kako na planu doktrine tako i u praksi, mnogo veće nego što se može zamisliti.

Dakle, kada je Torbešima, nasljednicima bogomila, historija nametnula izbor, oni su posvađani s pravoslavljem, udaljeni od katoličanstva, svoj komoditet našli u islamu. Ne mogu se zanemariti i privilegije koje su uživali prihvatajući islam.

Dualistički karakter obeju doktrina je njihova glavna dodirna tačka. Doktrinarna osnova bogomila je izgrađena na principu dualizma, prema kojem je vidljivi svijet djelo Satane, dok je onaj nevidljivi Božije djelo. Na principima dualizma je građena i islamska doktrina. Alija Izetbegović, govoreći o dualizmu pet osnovnih normi u islamu (namaz, zekat, šhadet, post i hadž) piše: „Dualizam islama očituje se na bezbroj drugih načina.”³⁹³

³⁹³ Alija Izetbegović, *Islam između istoka i zapada*, Sarajevo, 1996, str. 202.

I dalje: „Islam je manje način mišljenja, više način življenja. Sva tumačenja Kur'ana pokazuju da je on bez Hadisa, dakle bez jednog života, nerazumljiv. Samo u interpretaciji jednog života, Muhamedova života, isam se iskazao kao jedna praktična filozofija, jedan obuhvatan životni pravac.“³⁹⁴

U bogomilizmu tijelo i duh isključuju jedno drugo. Vjeruje se da je napuštanje zemaljskih blagodati i zadovoljstva tijela jedini put spasa od kandži Satane i približavanje Bogu. Islam posmatra duhovno i tjelesno jedinstvo kao bipolarnu jedinicu. Čovjeku je dopušteno svako umjereno zemaljsko dobro i zadovoljstvo tijela. Iako na prvi pogled, normalan život, koji preporučuje islam, i, asketski koji propovijeda bogomilizam, isključuju jedan drugog, unutar njih je kao dodirna tačka žrtvovanje. Muhamed je u jednom od svojih hadisa rekao: „Vama je određeno da klanjate namaz i dajete zekat, onaj koji sakriva zekat, ništa nema od namaza.“ U vezi s ovim Alija Izetbegović kaže: „Ova formula '*Klanjajte namaz i dajte zekat*' samo je specifičan oblik jedne druge, fundamentalnije i opštije 'bipolarne' formule - vjerujte i činite dobro, koje se može smatrati temeljnim oblikom Kur'anske religiozne, moralne i društvene zapovijedi. Bilo bi pravo da je smatramo prvim i najvažnijim zakonom islama.“³⁹⁵ Da bi se proveo ovaj zakon, to jest da klanjaš, da vjeruješ i da daješ zekat tokom cijeloga života, je žrtvovanje.

Drugu najbližu dodirnu tačku, ako ne i identičnu, između bogomila i islama možemo tražiti i pronaći u liturgijskoj praksi, hijerarhiji, vjerskoj infrastrukturi i načinu njihove molitve.

1. Muslimani posebnu važnost pridaju namazu (klanjanju), bogomili na prvo mjesto stavljaju klanjanje (molitvu). Prvi pet

³⁹⁴ Alija Izetbegović, isto, str. 204.

³⁹⁵ Alija Izetbegović, isto, str. 201.

puta klanjaju u 24 sata, dok bogomili klanjaju 5-7 puta. Muslimani mogu klanjati namaz na svakom mjestu na kojem ih zatekne vrijeme molitve. Za bogomile hram nije bio uslov molitve, oni su se mogli moliti na svakom mjestu, samo da molitva izlazi iznutra. Kolektivno klanjanje Bajrama (Velikog i Malog) predstavljaju vrhunac vjerske prakse kod muslimana. Kolektivna molitva je glavni obred liturgijske prakse bogomila.

2. Džamije su jednostavne građevine, bez ili s ukrasima ornametike, u kojima se okupljaju ljudi da se pomole Bogu, nasuprot crkvama koje su Božije kuće pune svjetlosti, akustike, ukrasa i fantastičnih umjetničkih ilustracija. Bogomilska svetišta su bila prosta i bez ikakvih ukrašavanja.

Odjeća muslimanskih imama je više nego prosta. Jedan bijeli kontrast (čalma) i sav ostali dio crn (mantil, pantalone, obuća), nasuprot sjaju, treperavom i luksuznom ukrasu odjeće visokih sveštenika pravoslavne crkve. Bogomili su bili protiv luksuzne i skupocjene odjeće i preporučivali prostu odjeću i za monahe.

Pravoslavne crkve i odgovarajuća praksa u njima praćena je mnogim rekvizitima, gdje ukras zauzima visoko mjesto, čak mnogi predmeti ovih rekvizita sadrže i prava umjetnička djela. Džamije gotovo da nemaju nikakvih rekvizita. Bogomilske bogomolje, često poljane, isto tako.

3. Muslimani ne koriste simbole i ikone. Islam zabranjuje svaku vrstu umjetničke izrade lika čovjeka, čak i Muhameda. Bogomili su bili protiv ikona, simbola crkve. Oni su ih smatrali djelom đavola. Po njima, nema potrebe da postoji posrednik između čovjeka i boga.

Muslimani ne vjeruju u čudotvorne sposobnosti svetaca. Po njima su Isa (Isus) i njegova majka imalu ljudsku prirodu. Isto su vjerovali i bogomili. Po njima, Hrist i Marija bili su obični

ljudi. Nisu vjerovali u njegovu moć čudotvorca, kao i drugih svetaca. Bili su protiv praznika i dana koji se vezuju za svece.

4. Vjerska hijerarhija muslimana je veoma jednostavna i distanca između čelnika i mase vjernika, džemata, je izuzetno mala. Početak i završetak vjerske ceremonije vodi i završava imam, drugačije od one hrišćanske u kojoj postoji niz stepena, u kojima se svešteniku pridružuju mnogi pomoćnici. I kod bogomila vjerske ceremonije i službe vršio je jedan čovjek, dedec, a u njegovom odsustvu njegov zamjenik.

5. Franjo Rački je iznio dovoljno podataka o načinu na koji su se molili bogomili. Nehat Mijatović, upoređujući ovaj način sa načinom klanjanja muslimana, pronašao je mnoge sličnosti i u koreografiji molitve kod muslimana i bogomila, ali i velike razlike između njihove prakse i prakse pravoslavaca i katolika.

Ove dodirne tačke, koje zajedno čine ono što mi nazivamo zonu kontakata između bogomilizma i islama, bile su poseban faktor koji je uticao na grupu Slavena koji su prigrlili bogomilizam da se lako okrenu ka islamu u kojem su lakše pronašli sebe. Isto tako, kad govorimo o uticaju ili ulozi koju je imao bogomilizam na islamizaciju Torbeša Gore, moramo uzeti u obzir i uticaj ovih dodirnih tačaka. Dalje, ova činjenica, ili ova odlika Torbeša u poređenju s drugim slavenskim grupama koje nisu islamizirane, dakle, prelazak na islam Torbeša Gore je dokaz, odnosno argument da su potomci bogomila.

Ako Š. Hodža potvrdi da ove dodirne tačke ne postoje, može izaći s idejom da bogomilizam nije uticao na islamizaciju Torbeša Gore, ili da čak doći do kategoričkog zaključka da „nema nikakvog znaka koji potvrđuje da je bogomilizam uticao... na njenu kasniju islamizaciju.“ Za nas su ovi dokazi dovoljno jasni, drugo je ako neko ne može ili ih ne želi vidjeti.

I Malić Osi je istog mišljenja kad upoređuje teško stanje seljaštva u hrišćanskim srednjovjekovnim zemljama, naročito nakon pada Dušanovog Carstva, i nabraja uzroke među kojima: gašenje do granice unštenja heretičkog pokreta bogomila (babuna) zbog drastičnih mjera protiv njih, zbog slabog otpora koji je ovaj pokret pružio dolasku Turaka na Balkan, zbog kolonizacije u XIV i XV vijeku, zbog širenje islama i revolta, ali i zbog nekih dodirnih tačaka bogomilske doktrine s islamom, jer su se na isti način molili, i zato što „su (bogomili, babubi - N. D.) vidjeli da u muslimanskim džamijama nema ikona, fresaka, skupocjenih rekvizita, ikonostasa i drugih ukrasa“, najveći dio sela i bogomila je prešao na islam, jer su ovo bili najuvjerljiviji faktori koji su uticali na masovni prelazak u muslimane.

On istupa protiv stavova jugoslavenske historiografije prema kojoj su mnoga sela na prostoru Ohridskog jezera, duž Crnog Drima i Radike, čak na sjever do Prizrena, prešla u islam kako bi spasila svoja ognjišta i svoje siromašne živote od neprestanih pritisaka islamiziranih Albanaca, koji su još od kraja XVI vijeka, a naročito u XVII i XVIII vijeku pljačkali ove oblasti. Po njemu, ovo se ne može prihvatiti i zbog činjenice da su i mnoga usamljena sela gotovo po cijeloj Makedoniji primila islam. Ovi muslimani su do danas sačuvali svoj jezik i običaje, i kako bi se razlikovali od pravih Turaka nazvani su Torbeši. Bliski sa Torbešima, ako ne i isti, su Pomaci u Bugarskoj.³⁹⁶

Postoje dokazi da je dobrovoljna islamizacija bogomila, dakle i Torbeša, počela mnogo prije dolaska Turaka na Balkan. Derviši Babe Sari Saltuka, kao i njihove tekije i turbeta, imale su veliku ulogu među turskim akindžijama u XIII vijeku, ne

³⁹⁶ Malić Osi, *Prizren drevni grad utvrđenja i njegova...*, Prizren 1994, str. 150.

samo u Dobrudži. Derviši Sari Saltuka su se proširili sve do Jadrana i svuda gdje su bili prisutni podizali su po jednu tekiju. Trudili su se da budu što bliže narodu u borbi protiv tlačitelja dijeleći hranu za siromašne i osiguravajući sklonište za putnike. Oni su bogatili duhovno mišljenje smatrajući da čine zikr narodu. Ovo otkriva da je misticizam koji su širili derviši Sari Saltuka zajedno s akindžijama bio pripremanje terena za kasnija Turska osvajanja.³⁹⁷

Prisustvo usmene predaje o Sari Saltuku, predaje o čudotvorstvu šejhova, gusta mreža tekija, turbeta, veliki uticaj ovih institucija i njihovih čelnika u Gori i oko nje na duhovni život stanovništva, uvjeravaju nas o intenzitetu i ulozi koju su imali u širenju islama u ovim oblastima.

Kad govorimo o uticaju bogomilizma na islmizaciju u oblasti Kuksa treba ga prvo tražiti u bliskosti njegovog učenja sa doktrinom tarikata koji propovijedaju derviši, šejhovi i njihove tekije. Filozofija tarikata i bogomila su slične kao dvije kapi vode. Temelj tesavvufa je čišćenje srca od mulja materijalizma, dok se njegova snaga ogleda u vezi čovjeka sa velikim Stvoriteljem.³⁹⁸ Za bogomile materijalni svijet je djelo đavola i jedino ako se otrgneš od njega možeš stići do Boga.

I sufije, isto kao i bogomili, vide asketski život kao jedini uslov koji garantuje mogućnost povezivanja s Bogom. „Kao što je njihova spoljašnjost (sufijska, N. D.), koja je jednostavna i siromašna, takav je i njihov svijet. Umjereni su u jelu (ishrani), u piću i drugim zadovoljstvima ovoga svijeta.“ Govoreći o njima El Madžma piše: „Ono što pristaje pobožnim asketama je njihova obična i jednostavna odjeća i način života.“ (Mogu se

³⁹⁷ Vidi - Malić Osi, isto. - *Islam i kultura*, Sofija, 1999, str. 29, 30.

³⁹⁸ Abdul Kadir Isa, *Të vërtetat mbi tesavvufin*, Prizren, 2002, str. 51

uporediti kupole turbeta s jednom varijantom monolitnih spomenika bogomila u Bosni.)

Njihov prijateljski odnos i otvorenost osvojio je povjerenje naroda u balkanskim zemljama: hrišćana, bogomila, katara koji su imali dualističko vjerovanje. Iako bogomli pripadaju hrišćantvu, ne vjeruju u krst, crkvu i slike zbog čega su bili pod nadzorom pravoslavne crkve. Turski derviši, koji su sa svima imali prijateljske odnose privukli su interes bogomila. U uslovima turske prevlasti, oni su prihvatili prelazak u Islam.

Izгледа nam zanimljivo da iznesemo još jednu dodirnu tačku između vjerske hijerarhije bogomila i sekte koju predstavljaju derviši, koja je možda uticala na njihovom približavanju i kasnije na prelazak bogomila u Islam. Bogomili su se dijelili u tri grupe. Na prvom mjestu bili su najaktivniji, *savršeni*, koji su najbolje poznavali i propagirali doktrinu. U drugu grupu su ulazili *vjerujući* koji su slijedili propovijedi i bili uključeni u mrežu i pokušavali prihvatiti učenje. Treću grupu su činili obični, ili *slušatelji*, koji su slušali propovijedi, ali se još nisu „otkačili“ od pravoslavlja.

I heterodoksne sekte unutar islamske vjere, kao što su beктаšije, kaderije, halvetije i dr. imaju jednu hijerarhiju od tri nivoa: *muhibi*, koji se mogu uporediti sa slušateljima, *derviši* sa vjerujućima i *šejhovi* (babalari) sa savršenima. I ovdje prelazak iz jednog, nižeg nivoa, u drugi, viši nivo, obavlja se pomoću ceremonijalnih testova kao i kod bogomila. Zanimljiv je naziv *dede* koji upotrebljavaju obje sekte i koji, po nama, ne može biti slučajan.

Ove historijske stvarnosti ne prihvataju samo turski i muslimanski izvori, nego i svjetske naučne enciklopedije. Tako, činjenicu da su stari bogomili dobrovoljno prihvatili islam

nalazimo u enciclopediji Larousse. Ovim se bavio i jedan od najpoznatijih vizantologa današnjice Georgi Ostrogorski.³⁹⁹

Po našem mišljenju, samo u ovom kontekstu može se prihvatiti i objasniti starost džamije u selu Mlike kod Dragaša, koja potiče još iz 1356. godine, mnogo prije poraza Balkanaca na Marici (1371), na Kosovu (1389) i čitav jedan vijek prije nego što su Turci osvojili cijelo Kosovo (1459).

f) Kada, odakle i kako su došli Torbeši u Goru?!

Iako na pitanje kada je noga prvog Torbeša stupila na tlo Gore niko ne može odgovoriti, početke njihovng masovnog prisustva možemo približno vremenski odrediti. Toponimijski, materijalni i istorijski dokazi koje imamo pri ruci govore da su Torbeši pri kraju XII vijeka bili nastanjeni u oformljenim selima, ili u selima u nastajanju.

1. U selu Šištejec smo zabilježili toponime *Paraspur*, vizantijski naziv za posjed, *Perivolji*, koji označava baštu, oba iz sfere ekonomije, odnosno iz zvanične terminologije, koji jasno svjedoče o vlasničkim odnosima ovdje, prema tome i o jednom naselju sa stalnim stanovništvom koje je pripadalo jednoj administraciji.⁴⁰⁰

Ovi toponimi ne mogu pripadati nekom drugom vremenu osim onom između početka XI i posljednjih decenija XII vijeka, kada je Kosovo, čiji je dio i Gora, bilo pod vizantijskom

³⁹⁹ Malić Osi, isto, 156.

⁴⁰⁰ Nazif Dokle, *Rreth historisë së toponimit Borje*, Rad na III skupu o albanskom jeziku, 1986. str. 5.

vlašću.⁴⁰¹ Kaljaja kod Gradišta, u blizini Novog Sela, je služila za kontrolisanje kretanja robe i ljudi koji su prolazili prema Pologu i obratno. Ovo nas nagoni na misao da je Šištejec u ovo vrijeme bio osnovan.

2. Izgleda da ovom vremenskom periodu pripadaju i neke grobnice otkrivene u selu Borje,⁴⁰² koje predstavljaju dio jednog drevnog naselja, polazeći od pravca sjever-jug, grupisanja i načina izgradnje, što govori da je i Borje već bilo formirano kao naselje za stanovanje.

Dalje, Radivoje Mladenović potencira da je jedan dio sela ove oblasti Stefan Nemanja (napustio tron 1196) poklonio manastiru Studenica.⁴⁰³

3. U selu Borje, ne znam od kog vremena, prenosi se s generacije na generaciju predaja o blagu skrivenom na mjestu zvanom *Dobrajca*. Ovaj toponim, prema usmenom predaji, je ime sela (možda je mjesto osnivača Borja) koje nismo mogli identifikovati niti u jednom izvoru, dok su ruševine kuća i grobalja postojala tu sve do 50- tih godina prošloga vijeka.

Prema predaji sakrivači blaga su tokom ukopavanja koristili ugajl koji bi im bio trag prilikom ponovnog otkopavanja. Ova usmena predaja, koja je podgrijevala maštu i nadu generacija

⁴⁰¹ Noel Malkolm, *Kosova - një histori e shkurtër*, Tiranë, 2001, str.

42.

⁴⁰² Na mjestu zvanom Zadbrce je 1962. godine tokom izgradnje temelja trafostanice u selu Borje otkriven prvi grob. 1983. godine, nekoliko metara južnije pored puta, otkriven je još jedan grob zbog erozije i još nekoliko drugih u blizini ova dva tokom izgradnje štale zadruge u selu. Grob iz 1983. godine vidjeli smo ja i arheolozi Ljuan Pržita i Muhamet Beljaj u jesen te godine.

⁴⁰³ Radivoje Mladenović, *ovor Šarplaninske Župe Gora*, Beograd, 2001, str. 32.

djece Borja, na kraju se ostvarila. Godine 1978. u Dobrajci, u jednoj stenovitoj uvali pored litice koja je čobanima koristila za određivanje vremena prema dužini sjenke, jedan čobanin je slučajno pronašao blago koje je erozija izbacila na površinu.⁴⁰⁴ U njemu je bilo 640 novčića od bakra iz XII vijeka, iz perioda Manuela Komnena I (1143-1180) stavljenih u jedan polomljeni zemljani ćup sa uskim otvorom bez ručica.

Predaje o ovom blagu, mjesto i način na koji je sakriveno i pronađeno, služe nam da lakše stignemo do odgovora na mnoga pitanja. Tako, ova predaja prenošena s generacije na generaciju više od osam vjekova, svjedoči kontinuitet stanovnika Torbeša Borja još od druge polovine XII vijeka i to da je ovo selo tada bilo već formirano.

Sakriveno blago u blizini sela govori da su sakrivač/i bili njegovi stanovnici i da su u uslovima progona bili primorani napustiti mjesto, ostavljajući amanet. I pored toga što ne znamo pravu vrijednost blaga, ipak mora da je bila značajna, pošto je postojala potreba i posebna pažnja da se ono sakrije.

Posjedovanje ovolike sume, govori da vlasnik ili vlasnici blaga nisu pripadali nižem staležu, već su bili stanovnici koji se nisu bavili stočarstvom i poljoprivredom, odnosno nisu mogli biti ništa drugo osim duhovne vođe ili osobe s posebnim ovlastima.

Vrsta i količina novčanica govori da su one bile osigurane daleko od Dobrajce kod Borja, gdje su monetarni odnosi bili veoma živi, dok nas njihovo porijeklo vodi na teritoriju vizantijske države gdje su bile u prometu. Osobe koje su posjedovale ovo bogatstvo nisu mogle napustiti mjesto iz

⁴⁰⁴ Nazif Dokle, *Rreth historisë së toponimit "Borje"*, Saopštenje, III jezička sesija, Kuks, 1986.

ekonomskih razloga i nastaniti ove divlje krajeve, kao što je Dobrajca kod Borja, nego iz drugih, mnogo jačih, razloga povezanih s njihovim životima. U ovakvim uslovima pare su najlakša i najneophodnija stvar koja se može prebaciti na nepoznatom putu kako bi se spasio život.

Misao nas vodi do progona i kazni koje su Komneni provodili prema bogomilima-hereticima koji su im stvarali stalne probleme. U ovom slučaju prognani su bili duhovne vođe, propovjednici bogomilske hereze.

Toponim *Hisarište*, u neposrednoj blizini mjesta na kojem je pronađeno blago, koji je po svemu sudeći označavao tvrđavu, daje nam za pravo misliti da je blago moglo biti sakriveno od ljudi koji su čuvali tvrđavu u kritičnim uslovima bjekstva i panike.

I na kraju, sakrivanje blaga u odnosu na jednu orijentacionu nepokretnu tačku kao što je usamljena stijena, govori i to da su sakrivači, barem u svijesti, računali samo na privremeno bjekstvo.

U svakom slučaju, uslovi skrivanja blaga omogućuju nam da, bez ikakve sumnje, odredimo vrijeme dolaska i naseljavanje Torbeša u Borje, a zašto ne i u druga sela, između 1143-1180. godine, kada su u opticaju bile ove novčanice.

4. Problem ostaje kad je u ova sela instalirana vjerska služba pravoslavne crkve kako bi definitivno stavila pod kontrolu heretičko djelovanje kod Torbeša bogomila?! Iako nemamo nijedan pouzdani dokaz, možemo pretpostaviti da se to događalo paralelno s njihovim doseljavanjem na prostore na kojima danas žive (druga polovina XII vijeka), ako znamo da je u ovo vrijeme preduzeta strašna kampanja protiv heretika od strane Nemanje između 1172-1180. godine, po svemu sudeći u Prizrenskoj eparhiji koja je u to vrijeme formirana, pored one u

Rasu i Lipljanu, i bila pod upravom Ohridske arhiepiskopije, kojom su rukovodili grčki sveštenici.

Godine 1219. proglašena je Srpska autokefalna crkva. Tada su osnovane tri eparhije i u okviru njih episkopije Zeta, Hvosno, Hum, Toplica, Debar, Morava. Toponim *Husno* u Borju (od Hvosno), koji je prema predaji bio manastir, daje nam za pravo da mislimo da je Gora pod jurisdikciju hvostanske episkopije. Moguće je da su u ovo vrijeme Srbi ovoj planinskoj oblasti dali ime *Gora*.⁴⁰⁵

Nešto kasnije ima više podataka o kontinuitetu imena ovih sela Gore. Sadašnja imena ovih sela: Radeša, Dikance, Zljipotok, Kruševo, Šištejec (Shishtavec⁴⁰⁶), Brod, Vranište, Borje, Kukuljane, Topoljane (Topojan), Brekinje (Brekijë), Kolovoz (Kollovoz), Ljubošta, Novo Selo (Novosej), Rapča, Očikle (Oçikël), Lještane, Krakošta, Dragaš, Lomna (Lojme), Nifča (Nimçë), Orčuša, Orgosta (Orgjost), Krstec, Pakiša (Pakishë), Orešek (Oreshkë), Ture (Turja), Crneljevo Mljike (Cërnelevë), Streževo (Shtreze), Zapod, Košarišta (Kosharisht) sa sitnom beznačajnom fonetskom izmjenom, isključujući i neka izgubljena sela (Gradišta, Črštice, Biftič, Manjon, Gošafič Premina i Glonić), sva se nalaze u Dušanovim Hrisovuljama iz

⁴⁰⁵ Na srpskom riječ gora označava šumu, pošumljen kraj. Vidi Hasan Čapuri, *Fjalor sërbišt - shqip*, Tiranë, 2003. str. 166.

⁴⁰⁶ Nazivi u zagradi su na albanskom jeziku i odnose se samo za naselja u Albaniji. (*prim. S. I.*)

1348⁴⁰⁷ i 1355,⁴⁰⁸ u turskim popisima 1452,⁴⁰⁹ kao i onih kasnijih iz 1530, 1571 i 1591⁴¹⁰ kao i tokom narednih vijekova, od XVII-XIX.

Isto se ne može kazati i za torbeške stanovnike nekih sela zbog albanizacije koja je izvršena u jednom dijelu kao: Topojan (Topoljane), Brekija (Brekine), Kollovozi (Kolovoz), Lojme (Lomna), Turja (Ture), Novosejē (Novo Selo), Shtrezē (Streževo) i Nimçē (Nifča), Belja (Bela), i Xhaferrja (Džafere), koja su kasnije formirana.

U V vijeku, neki masalijani, preci bogomila, su se iz male Azije preselili u Trakiju a odatle se proširili i u Makedoniji.⁴¹¹ Edi Durham nam donosi: „U Samisatenu u Maloj Aziji pojavila se jedna sekta čiji su članovi poznati kao pavlikijani. Oni su ujedinili maniheizam sa poštovanjem prema propovijedima

⁴⁰⁷ Srpska akademija nauka i umetnosti, Geografski Institut “Jovan Cvujčić”, *Šarplaninske župe, Gora, Opolje i Sredska*, Beograd, 1995, str. 453.

⁴⁰⁸ Srpska Akademija, isto, str. 478.

⁴⁰⁹ Srpska akademija..., isto, str. 150. godine 1455., u vrijeme konačnog osvajanja Kosova, Gora je bila obuhvaćena u takozvanom Vukovom Vilajetu, oblasti koja je formirana na teritoriji Brankovića, manje-više u istočnom dijelu Kosova, gdje se nalazilo 27 spahiluka hrišćana; Noel Malclom, *Kosova histori e shkurtër*, Prishtinë-Tiranë 2001, str. 101.

⁴¹⁰ Selami Pulaha, *Krahinat e sanxhakut të Dukagjinit gjatë shek XVI*, Studime historike 3. Tiranë 1973.

⁴¹¹ Malić Osi, isto, 142.

Svetog Pavla.⁴¹² Maniheizam je vjera iz III vijeka čiji su vjernici nazivani hereticima. Zasnovana na pomiješanim hrišćanskim i persijskim (Zoroastrijanskim) elementima. Pustila je duboke korijene na Balkanskom polusostrovu u doba Justinijana I. Kasnije je preobraćena u jednu hrišćansku formu.

Prognani od hrišćana, oni su se ujedinili sa muslimanima i podigli ustanak koji je uništio veliki dio Male Azije. Car Konstantin Koprimimus (741 n.e.), kako bi ih oslabio, većinu njih šalje u Trakiju da bi služili kao čuvari granice. Jovan Zimičes I (969), raselio je jedan dio njih po dolinama Balkana. Od toga vremena njihova doktrina se brzo širila.⁴¹³

Iako se ova doktrina brzo ukorijenila i proširila, s njihovom kulturom i jezikom dogodilo se isto kao i s Bugarima.⁴¹⁴ „U mnogim slučajevima, raseljavanje jednog naroda na novu teritoriju ili u novo društvo, daje tom narodu identitet koji dotad nije imao.“⁴¹⁵

Oni su apsorbovani od slavenskog elementa (makedonskog) i, nastanjujući se ovdje, prihvatili novi identitet. Sada možemo govoriti o makedonskim bogomilima.

⁴¹² - *Taciani- Apologjet apo heretik*, Kulla e Rojes, 15. maj 2003. str. 27. Apostol Pavle pred starcima na Kongregaciji u Efesu: „Znam da će nakon moga odlaska među vama ući vukovi koji će vas pritisluti i neće tretirati stado s nježnošću i od vas samih podići će se ljudi i reći iskrivljene stvari, kako bi za sobom povukli sljedbenike. - Edit Durham. Isto.

⁴¹³ Edit Durham, isto.

⁴¹⁴ Noel Malcolm, isto, str. 23.

⁴¹⁵ Noel Malcolm, *Kosova-një histori e shkurtër*, Prishtin-Tiranë 2000, str. 22.

Još od svog zabrinjavajućeg nastanka, bogomilska doktrina, njeni propovjednici i sljedbenici suočili su se sa žestokim protivljenjem crkve i vlasti potpomognute od strane crkve. U doba bugarskog cara Petra (927-969), Teofilakt, carigradski patrijarh, preporučuje *anatemu*, za one koji su napustili pravoslavlje i *eptimiju* (vrsta crkvene kazne), za one koji slijede heretike i ne odustanu od toga.⁴¹⁶

Nakon njega je Prezviter Kozma (969-972) napao neke stavove ove doktrine nastojeći da prikaže njihovu prijevaru.⁴¹⁷ Interesantno svjedočenje o borbi protiv bogomilizma i njegovih sljedbenika daje nam životopis dukljanskog kneza Jovana Vladimira, zeta cara Samuila (iz XVII vijeka).⁴¹⁸ U jednom polemičkom djelu, pisanom nakon 1054. godine, Eftimija iz Akomonije bogomilsku herezu u Maloj Aziji naziva djelom stvorenim od đavola. Prema njegovim dokazima, formulisan je niz anatema protiv sljedbenika bogomilske hereze koje su usvojene na poznatom *Sinodu pravoslavne nedjelje*, održanom u Konstantinopolju oko 1092. godine.⁴¹⁹

Nakon djela Eftimija iz Akomonije, objavljeno je drugo djelo protiv bogomila pod naslovom „O aktivnostima demona“, filozofa, historičara i političara Mihaila Psela.⁴²⁰

Sredinom X vijeka, prema djelima vizantijskih teologa, postojale su specijalne anateme protiv sljedbenika bogomilske

⁴¹⁶ Jordan Ivanov, *Pojava na bogomilstvo, Bogomilski knigi i legendi*, Sofija, 1970. str. 21.

⁴¹⁷ Dimitr Angelov, *Bogomilstvo v Blgarija*, str. 41. Sofija, 1969.

⁴¹⁸ Dimitr Angelov, isto, str. 443-44.

⁴¹⁹ Dimitr Angelov, isto, str. 49.

⁴²⁰ Dimitr Angelov, str. 47.

hereze. Pet anatema je donijeto tokom 1027. godine i najmanje još 23 kasnije.

Najpoznatije istupe protiv heretika imao je Evtimij Zigavin, čuveni vizantijski teolog na dvoru Aleksa Komnena (1081 – 1118), u djelu pod naslovom „Protiv bogomila“.⁴²¹ Godine 1096. su trupe Prvog krstaškog rata opljačkale utvrđeni grad Asmati pored Prespanskog jezera. Grad su zapalili zajedno sa svim živim stanovnicima zbog njihovog prihvatanja bogomilske hereze.⁴²²

Kulminacija interesovanja za bogomilizam u Vizantiji dostigla je pri kraju XII vijeka kada je u Carigradu održan proces protiv bogomila Vasilija, koji je osuđen spaljivanjem na lomači. Od tog perioda omalovažavanje, anatemu i eptimiju zamijenjuju spaljivanje na lomači, oštrica mača, mučenje, stigma, presjecanje jezika, progon, deportacija, oduzimanje imovine i dr.

Dimitr Šuterići navodi da je u godinama 1080-1118 ovaj pokret praćen progonima i pokretima stanovništva u raznim pravcima, kakvi dotad nisu zabilježeni.⁴²³ Vizantijski car Aleks Komnen (1081-1118) je poznat kao protivnik i progonitelj bogomila i pavlikijana.⁴²⁴ Edit Durham tvrdi da je on, da bi uništio ovaj pokret, koristio životinjske metode.⁴²⁵ U njegovo vrijeme, zbog drastičnih progona, sekta je izbjegla prema

⁴²¹ Dimitr Angelov, str. 50.

⁴²² Stepan Antoljak, *Prespanski Asmati - utvrđen grad na ereticite kaj ezereto vo Pelagonija od I krstonosna vojna (1096)*, Srednovekovna Makedonija 1, Skopje, 1985, str. 776.

⁴²³ Dhimitër Shuteriqi, *Shënime mbi herzinë në Shqipëri*, Studime historike 2, Tiranë, 1980, str. 206.

⁴²⁴ Aleks I Komnin, *Blgarska Enciklopedija, Sofija*, 1999, str. 34.

⁴²⁵ Edit Durham, *20 vjet ngaëtrresa Ballkanike*, Tiranë, 1944. str. 126.

zapadu.⁴²⁶ Isto takvu divlju politiku vodio je i drugi vizantijski car Manuel Komnen (1143-1180), koji je posebnom naredbom imenovao episkopa Ilariona iz Meglena da od bogomilizma očisti cijelo hrišćansko stado. U njegovoj biografiji stoji da je neposlušne bogomile osudio na smrt i to spaljivanjem na lomači, onako kako je urađeno sa popom Vasilijem. Manuel Komnen i njegovi saradnici su uživali dok su bogomile stavljali u zatvore, progonili ih i tjerali sa njihovih imanja, a nisu se suzdržavali ni njihovogod fizičkog uništenja.⁴²⁷ Isto piše u Makedonskoj istoriji,⁴²⁸ kao i kod Biljane Đ. Stojković.⁴²⁹

Jedan dio je, prelazeći Albaniju, preplovio Jadran da bi herezu proširio kod katara u Italiji i kod patarena (albižana) u južnoj Francuskoj,⁴³⁰ dok se dugi dio raširio prema srpskim zemljama.⁴³¹ Nemanja je proglasio rat bez milosti protiv prokletih heretika babuna.⁴³²

Između 1172-1180. godine on je preduzeo kampanju uništenja.⁴³³ Spaljivao je njihove knjige, sjekao im jezik. Kaznio je i svoju kćer koja je bila ubijedeni bogomil.⁴³⁴ Sazvao je Sabor

⁴²⁶ - Edi Durham, isto. - *Historia e populit maqedonas*, str. 22, 46. - Aleks I Komnin, *Blgarska Enciklopedija*, isto. - Biljana Đurđević-Stojković, *Vjerske Sekte lekskon*, Narodna knjiga Alfa, 2002. str. 55. - Georg Ostrogorski, *Historia e perandorisë bizantine*, Tiranë 1997, str. 264.

⁴²⁷ Dimitar Angelov, *Bogomilstvoto v' Blgaria*, isto, str. 410-414.

⁴²⁸ *Histori e popullit Maqedonas*, Skopje, 1983, str. 23, 46.

⁴²⁹ Biljana Đurđević-Stojković, isto.

⁴³⁰ Dhimitër Shuteriqi, isto.

⁴³¹ Biljana Đjurgjević-Stojković, str. 53.

⁴³² Isto.

⁴³³ *Bogomili*, Srpska Encikopedija, str. 216.

⁴³⁴ Alija Đogović, *Je li boškački žargon tajni govor bogumila*, *Selam*, Prizren, januar-april 2000, str. 25.

kako bi kaznio njihovu doktrinu. U prisustvu najvišeg sveštenstva i vlasti žigosao je i anatemisao heretike. Neke je osudio na smrt spaljivanjem, druge internacijom, treće je podvrgao raznim drugim kaznama. Ostalima je oduzeo imovinu i razdijelio je siromašnima.⁴³⁵ U takvim uslovima, jedan dio bogomila sklonište je našao u Bosni kod bana Kulina.⁴³⁶ Preostali dio se, izgleda, povukao u planinske klance daleko od naseljenih centara i rigoroznog pravoslavnog sveštenstva.⁴³⁷

Prema istraživaču Maliću Osiju, koji je na istim pozicijama s Alijom Džogovićem po pitanju deportacije bogomila u oblast Šare, kako bi izbjegli progon i sklonili se od očiju crkve i države, piše: „Dokazano je da su predjeli Župe, čija se sela nalaze na obroncima Šare, puni izvora, rijeka, dolina, planina i šuma s bujnom vegetacijom i drugim prirodnim bogatstvima, u koje su se proširili heretici, bili veoma pogodni za sklanjanje i skupove, veoma često održavanih i na otvorenom. Oni su birali pogodna mjesta, često pored manastira ili monaških centara, što je bilo poznato i u drugim krajevima, gdje su mnogi vizantijski carevi, vladari, arhijereji, monasi, podigli mnoge velike i lijepe manastire, kako bi, jačanjem hrišćanstva među Srbima, ojačali i svoju političku i duhovnu prevlast nad njima.⁴³⁸

Dimitar Angelov, jedan od najboljih poznavalaca ovog pokreta naglašava: „Skupovi su održavani ili u usamljenim kućama, ili van sela na nekom skrovitom i mirnom mjestu, naročito ako je postojala prijetnja od progona. Poznato je da su se, na primjer, bosanski patareni (bogomili) često puta okupljali

⁴³⁵ Konstantin Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd, 1988, str. 129.

⁴³⁶ *Bogomili*, Enciklopedija Jjugoslavije, isto

⁴³⁷ Alija Đogović, isto.

⁴³⁸ Malić Osi, str. 147.

u planinska i šumovita mjesta zbog toga što su se plašili da ih vlast ne prati i istražuje.“

Babuna, ime planine u Makedoniji, koje je dobila zbog toga što su je naseljavali babuni ili bogomili, jasno govori da su planine, tereni udaljeni od političkih i centara zvanične hrišćanske crkve i daleko od njihovih očiju, bila pogodna i tražena mjesta gdje su mogli doći i u miru obavljati svoje praktične vjerske obrede.

Na kraju, neosporan i najjači argument o povlačenju bogomila u duboke planinske oblasti zbog neljudskih progona nad njima je i rasprostranjenost imena torbeš kojim se oni nazivaju na čitavoj desnoj strani planinske oblasti oko Crnog Drima, počev od njegovog izvora na Ohridskom jezeru sve do njegovog spajanja sa Bijelim Drimom i jasnim bogomilskim tragovima i doktrine koja se susreće do naših dana u Gori.

Na ovo povlačenje je svakako uticao Sinod koji je protiv bogomila organizirao bugarski car Boril 1211. godine i prokletstva nad njima koje je donio Prvi sinod Srpske crkve (1221): „Prokleti zli heretici, prokleti babuni koji sebe lažno nazivaju hrišćanima, i koji se rugaju našoj pravoj vjeri, izostavljajući iz svetih knjiga riječi i prenoseći ih u zlu vjeru, koji su odvojeni od svete pravoslavne crkve, i koji vređaju sveti krst časni i koji vređaju svete ikone i ne obožavaju ih – prokleti bili.“⁴³⁹

Dalje, treba uzeti u obzir intenziviranje borbe protiv babuna (bogomila) u doba srpskog kralja Stefana Dečanskog, koji je još prije 1329. godine, imenovao svog mlađeg sina Dušana da ih progoni, ubija i pljačka. Godine 1335. pominju se mnoga babunska (bogomilska) sela, sigurno sljedbenika hereze (babunska reč), koja su uništena i opustošena. Kasnije, u svom

⁴³⁹ Biljana Đurđević, isto.

Zakoniku Car Dušan, kako bi zauvijek uništio korijene ove hereze, u članu 85. određuje drastične mjere za propovjednike bogomilske hereze i njene pristalicee, bez obzira na njihovu pripadnost i položaj u društvu.⁴⁴⁰

Pošto smo iznijeli okolnosti pod kojima su Torbeši bili primorani napustiti svoja ognjišta i zemlju i naseliti ove planine, klance i klisure prikladne samo za divljinu, rađa se pitanje: iz kog su dijela Makedonije, koja je bila u sastavu bugarske, ili vizantijske države, došli Torbeši? Još na početku moramo kazati da ne možemo dati konačan odgovor na ovo pitanje zbog trenutnog stanja u istraživanju, već se osloniti samo za neke toponime, riječi i izraze kako bi formulisali određenu hipotezu.

1. Pominjanje Crnog mora u jednoj od najpoznatijih pjesama folkloru Gore, kao što je „Planinice pusta ostanala,⁴⁴¹ ili u magijskoj formuli „Vasfijo (bolezu), hajde, te vikaje da te jahnet na crno magare da ideš preko Crno more“, kako bi se otjerala bolest (epidemija), svjedoče da su Torbeši, ili najmanje jedan dio njih, došao preko planinskih puteva koji dijele Trakiju od Makedonije (Balkan, Pirin, Rodop), odakle se počinje spuštati ravnicama prema Crnom moru.

Izgleda zanimljivo i pominjanje mora u pjesmi. Jedna druga pjesma, koja prati obred bojenja djevojke kanom koju pripremaju za nevjestu, počinje stihom: Sivni topoj na more pucaje...⁴⁴²

⁴⁴⁰ Malić Osi, isto, str. 149.

⁴⁴¹ Nazif Dokle, *Goranski narodni pesni*, Skopje 2000, pjesma `43, str. 54. Donosi ove stihove: „Jatte, pitte tri bratovi koni,/ Će hodite dalek nadaleko:/ Dva dni putoj, preko ravno polje,/ tri dni putoj peko Crno More,/ Da zimate Rajkona Divojka.“

⁴⁴² Nazif Dokle, *Goranski narodni pesni*, Skopje, 2000. str. 123.

2. I patronim Aljabak, koji srećemo u Kruševu i drugim selima opštine Dragaš na Kosovu, i oblik Murga, koji se javlja i kao toponim i kao patronim u Šištejecu, javljaju se kao visovi (Aljabak i Murgajec) na Rodopima u jugozapadnom dijelu Bugarske i vode nas u krajeve zapaljenih bogomilstvom, odakle su se mogli odvojiti neki Torbeši koji su stigli do Gore.

Oronim Kalabak, koji označava najviši i najpoznatiji vrh u Kukskoj Gori (2174m), još 1372. godine nalazimo u obliku *Kalabaka*, kao naziv jednog starog manastira ili episkopije Stadi u Tesaliji, gdje su bili prisutni i Bugari.⁴⁴³ Naziv Kalabak kao toponim srećemo i na drugim mjestima. Na Rodopima, na bugarsko-grčkoj granici prelazi se preko vrha Kalabak (2029 m) kod planine Belasica. U Trikali u Grčkoj imamo selo Kalabak.

Ove kao i druge toponimijske sličnosti kao: Krčin Rit u Borju - Krčina Planina sjeveroistočno od Debra⁴⁴⁴; Oreševo, u pomačkim krajevima⁴⁴⁵ - Orešek selo u Gori; Kruševo u Gori - Kruševo grad u Makedoniji; Brod u Gori - Brod u Makedoniji; Topoljane u Gori - Topoljane u Makedoniji; Borje u Gori - Čuka Borja⁴⁴⁶ i drugi, daju dovoljno osnova za razmišljanje o genetskoj vezi između pojedinih stanovnika koji su koristili ove nazive.

3. U jednoj svatovskoj pjesmi, zapisanoj u Šišteecu, nevjesta se poredi sa bijelom guskom sa Vardara („bela guska vardarska“). U njoj se doslovce kaže: „Žiti Zejnepo, što si glava

⁴⁴³ *Dokumente të Periudhës bizantine për historinë e Shqipërisë (shek VII-XV)*, Tiranë, 1978, str. 101.

⁴⁴⁴ Vasil K'nčov, Isto, str. 338.

⁴⁴⁵ Vasil K'nčov, *Izbrani Proizvedenia. Tom I*. Sofija 1970, str. 337.

⁴⁴⁶ Emil Spančev, *Dolnata Zemja Ohridska, Blgarite v Albanija i Kosovo*, Sofija, 2001, str. 42.

dignala ka bela guska vardarska.⁴⁴⁷ Ova komparacija ne može se shvatiti drugačije osim na osnovu nekadašnje direktne realne percepcije o kretanju niz vode Vardara u kojima žive bijele patke i kao kliše je prenošen s generacije na generaciju, jer nikada više nisu mogli vidjeti patke na planinama Šare i Kalabaka. Ovaj prikaz je pojačan kada znamo da ovo poređenje pripada jednoj ženskoj pjesmi koja se vezuje za ispraćaj nevjeste u „velike goste“ kod svojih roditelja. Iz ovoga se može postaviti hipoteza da su se iz ove zapaljane oblasti mogli odvojiti bogomili i stići kao Torbeši u Goru.

Malić Osi, pozivajući se na jednu usmenu predaju o mahali Golipanci u selu Planjane u Župi kod Prizrena, tvrdi da su se nekada ovdje pojavili neki nepoznati i čudni ljudi, ne samo kao prosjaci, ali iznenađujuće potpuno goli i u asketizmu masilijana (jedno od imena za bogomile). On smatra da su se Torbeši u svoja današnja naselja pojavili tako i u grupama propovijedali svoje heretičko učenje.⁴⁴⁸

Po našem mišljenju predaja se može povezati s pojavom isaista prognanih od zvanične crkve u drugoj polovini XIV vijeka u vrijeme turske invazije na Balkan. Oni su propovijedali smirenje i spas duše bježanjem od zemaljskog svijeta i približavanjem Bogu. Osnovna teza učenja isaizma bilo je mišljenje o nekadašnjoj vezi bez posrednika između čovjeka i Boga, koja je postojala u raju.

Prema njima Adam je bio savršena slika čovjeka koji je živio blizu boga, ispunjen blagoslovom i mogao je obavljati sve i bez zapreka, bez straha da će počinuti grijeh. Biti potpuno nag

⁴⁴⁷ Nazif Dokle, *Sevni bre ašik, sevni bre dušo*, Prizren, 2004, str. 20, pjesma 27.

⁴⁴⁸ Malić Osi, isto, str. 148.

znači živjeti kao što žive ljudi u raji, gdje su istovremeno svi jednaki među sobom.

U odlomku jedne biografije čitamo: „Dva propovjednika heretika otišla su u Bugarsku, u njenu prestonicu Trnovo. Jedan se zvao Lazar, dok drugi Kiril, s nadimkom Bosota. Iako su ovdje živjeli kratko, nisu mogli izbrisati zahvalnost dugo vremena. Lazar je počeo praviti ludosti. Potpuno nag, išao je kroz cijeli grad. Na stidna mjesta postavljao je tikve kako bi ih pokrio. Kiril, zvani Bosota, je, također, počeo propovijedati nečasnu herezu. Ponekad se rugao svetim ikonama a ponekad je njih i časni krst gazio.“ (Dimitar Angelov, 499)

U jednom drugom pasažu, u biografiji monaha Teodosija stoji: „On je dugo vremena provodio u umjerenosti i postu. Nakon toga, odjeven u monaha, počeo je propovijedati. Vođen riječima iz Jevanđelja *Ko želi ići za mnom, neka se odvoji od sebe, neka uzme svoj krst i neka me prati*, putovao je po gradovima i selima i učio žene da se razvedu od muževa i muževe da se razvedu od žena. Često su se oko Teodosija okupljale gomile djece, žena i poneki čovjek. Po svemu odjeveni kao monasi, zajedno sa njim išli su kroz pustare, pećine i mjesta koja ni Bog nije vidio. Stvarali su ružnu i odvratnu sliku. Skidali su odjeću i potpuno nagi išli pred drugima kao što ih je on podučavao. O nevidene sramote! On im je naređivao da ne idu drugačije, nego da slijede samo njegove tragove. Ovako poređani, jedan za drugim, išli su Hristovi učenici. Kad je padalo veče, Teodosije i svi njegovi sljedbenici okupljali su se u kuću i tamo vršili neprihvatljive radnje...“ (Dimitar Angelov, str. 501 502)

Osim podataka koje smo iznijeli, činjenica da su ljudi koji su prvi došli u Planjane potvrđuju o nekim čudnim i golim došljacima, kao i niz drugih saznanja o bogomilima, smatramo

da najbolje potvrđuju našu opciju da su torbeši bogomili nastanili ova mjesta prije nego što će ostali doći u većim grupama i organizirano.

Kada bi bogomilizam bio samo jedna obična asketska pojava ne bi predstavljao ozbiljnu prijetnju za feudalnu državu koja je sve činila kako bi ga stavila u okvir hrišćanstva. U tom smislu u borbi protiv njih ne bi bilo potrebno direktno uključjenje vladara: Kostantina Koprnimusa (714), Jovana Zimičesa I (969), Aleksa I Komnina, (1118) Manuela Komnena (1143-1180), Borila, Asena II, Stefana Nemanje, Stefana Dušana i dr.; pape Inocentija III i drugih, krstaša.

Da je bilo tako ne bi bio stvoren dominikanski pokret, ne bi bio uspostavljen univerzalni sud inkvizicije. Ne bi bilo razloga da njeni sljedbenici prolaze viševjekovnu kalvariju, koja je započela anatemama, zatvorima, progonima, fizičkim kaznama, spaljivanjem na lomači i završavala se masovnim pokoljima.

Da je bilo tako, bogomilizam ne bi bio strana u odbrani Bosne,⁴⁴⁹ ne bi se podigao na nivo zvanične crkve ovdje i ne bi na poseban način bio tretiran od Velike Porte.⁴⁵⁰ Ne bi u njihove redove stupili članovi porodica cara Samuila⁴⁵¹ i Stefana Nemanje.⁴⁵² Dalje, ne bi postali saveznici Pečenjezima,⁴⁵³ ne bi uživali podršku Kulina Bana,⁴⁵⁴ velikog turskog vezira Mahmut Paše Hrvata,⁴⁵⁵ Kneza od Zvornika,⁴⁵⁶ Hrvata i Dalmatinaca.

⁴⁴⁹ Safet Beg Bašagić- Redžepašić. str. 8.

⁴⁵⁰ Safet Beg..., isto, str 19.

⁴⁵¹ Malić Osi, isto, str. 142.

⁴⁵² Alija Đogović, *Je li boškački žargon...*, str. 25.

⁴⁵³ Georg Ostrogorski, *Historia e perandorisë bizantine*, Tiranë, 1997, str. 256.

⁴⁵⁴ Biljana Đurđević-Stojković, str. 55.

⁴⁵⁵ Safet Beg Bašagić Redžepagić, isto, str. 12.

Da je bilo tako ne bi se koncentrisali u kompaktne enklave, u zbijena naselja s urbanim licem. Ne bi mogli imati prednost u odnosu na ostale etničke grupe.

Bez egzistiranja u zajednici, ne bi mogli sačuvati jezik, ne bi mogli stvoriti kulturno bogatstvo i osigurati potrebnu koherentnost, sačuvati i prenijeti za svoje potomke duhovno ustrojstvo.

Prihvatajući da su asketizam, vegetarijanstvo, fetišizam siromašnog života, kao dio njihovog pogleda na svijet, imali važnu ulogu u njihovom preživljavanju, treba istaći i to da su bogomili bili brojni i stabilni u svojoj vjerskoj specifičnosti.⁴⁵⁷ Imali su doktrinu, literaturu,⁴⁵⁸ duhovne vođe, kao što su pop Bogomil, Vasilije i dr,⁴⁵⁹ crkvu,⁴⁶⁰ crkvenu hijerarhiju, simbole, svetišta i sopstvenu filozofiju o društvu, imovini i socijalnoj jednakosti.⁴⁶¹ Oni su bili i nosioci jedne kulture.

Nakon ove prezentacije, gdje smo pokušali iznijeti dokaze u korist teze da su Torbeši posljednji sljedbenici bogomila, moramo se zaustaviti kod onih koji se suprotstavljaju tezi da su

⁴⁵⁶ Biljana Đurđević- Stojković, isto.

⁴⁵⁷ Alija Đogović, *Je li boškački žargon...* str. 25.

⁴⁵⁸ -*Bogomilska knjižnina, Blgarska Enciklopedija*, Sofija, 1999, str. 117. - *Apokrifi, Blgarska Enciklopedija*, Sofija 1999, str. 57. - *Historia e popullit maqedonas*, isto, str. 22.

⁴⁵⁹ Edit Durham, isto. *Bogomilstvo, Blgarska Enciklopedija*, Sofija, 1999, str. 117; *Bogomilizmi, Fjalori enciklopedik shqiptar*, Tiranë, 1985. str. 107. i dr.

⁴⁶⁰ Aleksandar Matovski, *Otporot protiv islamizacijata, Istorija, folklor i etnologija na islamiziranite Makedonci*, Skopje, 1987, str. 37; *Historia e popullit Maqedonas*, str. 46; Biljana Đurđević-Stojković, str. 53, 55.

⁴⁶¹ *Bogomili, Enciklopedia Jugoslavije*, str. 222; *Historia e popullit maqedonas*, isto, str. 22.

Torbeši Gore došli sa područja današnje Makedonije, i drže se činjenice da Torbeši sebe nazivaju našincima a nikako ne Bugarima ili Srbima. Još jednom moramo kazati da je ovo istina. Međutim, moramo znati i to da, u vrijeme kad su Torbeši stigli u Goru, sredinom XII vijeka, Makedonci još uvijek nisu imali ovo ime. Zato oni, Torbeši, nisu imali šta uzeti. *To ne znači ništa kada znamo da su Bugari dali ime Slavenima ovih prostora, asimilirajući ih. Rimljani su dali ime Dačanima, pošto su ih asimilirali. Albanci su izgubili svoje nacionalno ime i dobili novo. Torbeši Gore nisu ime donijeli sa sobom, jer u vrijeme kad su napustili svoja ognjišta, ono još nije postojalo.*

Na kraju, podsjetimo se Edit Durham, koja kaže: „*Bilo bi zanimljivo znati i koliko su svojih fizičkih osobina (bogomili, N. D.) bili u mogućnosti prenijeti (transmitovati)*“⁴⁶²

Kuks, 03. 03. 2009.

⁴⁶² Edith Durham, isto.

BIBLIOGRAFIJA:

1. Abdyl Kader Gjelijani, *E Fshehta e Fshehtësisë*, Gjakovë, 1998.
2. Matkovski, Aleksandar, *Otporot protiv islamizacijata*, “Istorija, folklor i etnologija na islamiziranite makedonci” Skopje, 1987.
3. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Hoxha, Munair, “Historiku i fshatit Gostil - Lokalitet Kukës, rrethi Kukës” 1969.
4. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Domi, Rifat, “Historiku i fshatit Pobreg - rrethi Kukës” 1969.
5. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Gjuta, Hamdi, “Historiku i fshatit Gjegjën - rrethi Kukës”, 1973.
6. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Korbi, Rexhep, “Historiku i fshatit Tërshenë - lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës”, 1969.
7. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Axhami, Islam, “Historiku i fshatit Shtiqën - lokaliteti Kukës, rrethi Kukës”, 1969 .
8. AMK, *Kutia historikëve të fshatrave*, Onuzi, Enver, “Historiku i fshatit Nangë -Lokaliteti Bicaj, rrethi Kukës”, 1969.
9. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Gjana, Tasim, “Historiku i fshatit Gabricë - Bicaj, rrethi Kukës”, 1969.
10. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Shehu, Fteah, “Historiku i fshatit Morin - Lokaliteti Qendër,1969.
11. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Shahu, Hasan, “Historiku i fshatit Bardhoc”,1963.

12. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Halilaj, Zeqir, “Historiku i fshatit Kolosjan”, 1969.
13. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Domi, Rakip, “Historiku i fshatit Domaj -Lokaliteti Bicaç, Rrethi Kukës”, 1963.
14. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Bruka, Dervish, “Historiku i fshatit Lusën”, 1963.
15. AMK, *Kutia e historikëve të fshatrave*, Kërxfhaliu, Xhemali, “Historiku fshatit Canaj”, 1963.
16. AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave*, Zela, Gani, “Historiku i fshatit Mustafaj” - Lokaliteti Bicaç, rrethi Kukës. 1963.
17. AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave*, Hoxha, Zaim, “Historiku i fshatit Bushat” - Lokaliteti Bicaç, rrethi Kukës. 1963, f. 1
18. AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave*, “Historiku i fshatit Osmanaj - Lokaliteti Bicaç, rrethi Kukës”. 1969.
19. AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave*, Korbi, Osman, “Historiku i fshatit Zall - Lusën” - lokaliteti Bicaç, rrethi Kukës. 1963.
20. AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave*, Shira, Ramadan, “Historiku i fshatit Gurrë” - lokaliteti Bushtricë, rrethi Kukës. 1963.
21. AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave*, Tosuni, Han, “Historiku i fshatit Zall - Lusën” - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës. 1963.
22. AMK. *Kutia e historikëve të fshatrave*, Palushi, Selim, “Historiku i fshatit Palush - Lusën” - Lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës. 1963.

23. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hereni, Xhelil, “Historiku i fshatit Matranxh - Lokaliteti Bushtricë” rrethi Kukës. 1963.
24. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Jata, Shefqet, “Historiku i fshatit Vilë” - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës. 1963.
25. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Hoxha, Musli, “Historiku i fshatit Fshat - Lokaliteti Bushtricë” rrethi Kukës, 1963.
26. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Cena, Hasije, “Historiku i fshatit Buzëmadhe - Lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës”, 1963.
27. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Gjini, Veli, “Historiku i fshatit Çajë - lokaliteti Bushtricë rrethi Kukës”. 1963.
28. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Bajraktari, Ahmet, “Historiku i fshatit Gjegje - Lokaliteti Bushtricë” rrethi Kukës. 1963.
29. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Bajraktari, Dafku, Zenel, “Historiku i fshatit Brekijë - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës. 1963.
30. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, B. Hamzi, “Historiku i fshatit Novosejë - lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës. 1962.
31. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Çupi, Ramadan, “Historiku i fshatit Topojan - Lokaliteti Shishtavec”, rrethi Kukës. 1963.
32. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Basha, Vebi, “Historiku i fshatit Turaj - lokaliteti Shishtavec”, rrethi Kukës’. 1969.

33. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Osmani, Kambner, "Historiku i fshatit Shtreze". 1963
34. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Llukovi, Neshat, "Historiku i fshatit Nimçë - Zapod, rrethi Kukës. 1963
35. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Nela, Halit, "Historiku i fshatit Kollovoz - Lokaliteti Shishtavec, rrethi Kukës". 1963.
36. AMK. Kutia e historikëve të fshatrave, Domi, Muhamet, "Historiku i fshatit Resk". 1970.
37. Ančev, *Tajnata kniga kato s'dba na Evropa*, "Strannijat ricar na sveshtenata kniga", Sofia 2004, "Ballkanite" 3. mart 1999.
38. Angelov, Dimitar, *Bogomilstvoto v Blgarija*, Sofija, 1969.
39. Antić, Vera, *Motivi što se strećavat vo apokrifnata i vo narodnata literatura*, "Makedonski folklor" , Skopje, 1969.
40. Antoljak, Stepan, *Srednovekovna Makedonija 1*, Skopje, 1985.
41. Blgarite mohamedani, priloženije k'm broj 8, godina IV.
42. Blgarska Enciklopedija, Sofija, 1999.
43. Biblija, str 3.
44. Džuzelev, Bojan, *Albanci v iztočni Balkan*, Sofija, 2006.
45. Camileri Rino, *Historia e vërtetë e inkuizicionit*, Tiranë, 2004.
46. Çabej, Eqerem, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1976.

47. Çabej, Eqerem, *Studime etimologjike në fushë të shqipes II A-B*, Tiranë, 1978.
48. Çabej, Eqerem, *Studime etimologjike në fudhë të shqipes III*, Tiranë, 1987.
49. Marjanović, Čedomir, *Istorija srpske crkve*, Beograd, 2001.
50. Čovječanstvo u potrazi za Bogom.
51. Dokle, Nazif, *Kontribut për shtresimin e toponimis/ së krahinës së Gorës, konsiderata për shtresën shqipe të saj*, Saopštenje, sesija I za jezik, Kukës 1983.
52. Dokle, Nazif, *Rreth traditës së armtarisë në malësitë e Kukësit*, sesioni III I kulturës popullore, Kukës, 1994.
53. Dokle, Nazif, *Rreth historisë së toponimit “Borje”*, kumtesë sesioni III shkencor për gjuhën shqipe, Kukës 1986.
54. Dokle, Nazif, *Kukësi vështrim enciklopedik*, Tiranë, 1999.
55. Dokle, Nazif, *Goranski narodni pesni*, Skopje, 2000.
56. Dokle, Nazif, *Për Gorën dhe Goranët*, Prizren, 2002.
57. Dokle, Nazif, *Gjurmë të bogomilëve në Gorë të Kukësit*, kumtesë, Simpoziumi ndërkombëtar i turkologjisë ballkanike. Kotor, shtator, 2003.
58. N. Dokle, *Jehona homerike*, Tiranë, 1999.
59. Dokle, Nazif, *Sinan Pasha i Topojanit*, Tiranë, 2006.
60. Dokle, Nazif, *Fjalor Gornçe (nashke) – shqip*, Sofija, 2007.
61. Dokle, Nazif, *Sevni bre ašik, sevni bre dušo*, Tiranë, 2004.
62. Dokle, Nazif, *Iz narodne goranske proze*, Prizren, 2003.

63. Dokle, Nazif, *Ostanaci ot apokrifnata literature v Kukska Gora – Albania*, Kumtesë, Simoziumin ndërkombëtar “Eposi – gjuha – miti” 2 – 5 dhjetor 2008, Samokov, Bullgari.
64. *Dokumente të periudhës bizantine për historinë e Shqipërisë (shek VII – XV)*, Tiranë, 1978.
65. Hadžijahić, Dr. Muhamed, *Od tradicije do identiteta*, Zagreb, 1900.
66. Durham, Edith, *Njëzet vjet ngatërresa ballkanike*, Tiranë, 1927.
67. Mušović, Ejup, *Crnogorski muslimani, Identitet Bošnjaka Muslimana*, Beograd 1995.
68. Srpska Enciklopedija
69. Jugoslovenska Enciklopedija
70. Enver Imamović, *Bogomilstvo - vjera naših predaka*, “Alem”, 25 maj 2002.
71. Đilas, Milovan, *Boshnjaku Adil Zylfikarpashiq*, Tiranë, 1996.
72. Gjinari, Jorgji. *Dëshmi të historisë së gjuhës shqipe për kohën dhe vendin e formimit të popullit shqiptar*, “Konfrenca kombëtare për formimin e popullit shqiptar të gjuhës dhe kulturës së tij”, Tiranë, 1988.
73. Đogović, Alija, *Je li boškački žargon tajni govor bogumila*, “Selam”, Prizren, januar- april 2000.
74. Đogović, Alija, *Neki problemi Šarplaninske onomastike*, “Selam”, Prizren, januar-april 2000.
75. Đurgjević-Stojković, Biljana, *Bogomili, Sekte vere leksikon*, Narodna knjiga, Beograd, 2000.
76. “Fjalori enciklopedik shqiptar”, Tiranë, 1985.
77. “Fjalor sërbokroatisht –shqip”, Prishtinë, 1974.
78. “Fjalor shqip - sërbokroatisht”, Prishtinë ,1981

79. “Fjalor i gjuhës së sotme shqipe”, Tiranë, 1980.
80. “Fjalori Bullgarisht –shqip”, Sofija, 1959.
81. “Fjalor Maqedonisht – shqip”, Shkup, 1999.
82. Gjini, Gasper, *Ipeshkvia Shkup Prizren nëpër shekuj*, Zagreb, 1992.
83. Hasani, Harun, *Goranske narodne pesme*, Priština, 1987.
84. Hekard, *Historia dhe përshkrimi i Shqipërisë së epërme ose i Gegërisë*, Tiranë, 2008.
85. *Istoriya makedonskog naroda*, Skopje, 1983.
86. *Istoriya, folklor i etnologija na islamiziranite Makedonci*, Skopje, 1987.
87. Hoxha, Qamil, *Jeta dhe vepra ime*, Tiranë, 2007.
88. Hoxha, Safet, *Prilog o goranskom govoru*, Material i shtypur në makinë shkrimi që ruhet në arkivin personal në shtëpinë e autorit, në Shkodër Shqipëri.
89. Hoxha, Safet, *Elemente leksikore të gjuhës shqipe në gjuhët sllave të Ballkanit*, Shkodër, 2001.
90. Hoxha, Shefqet, *Kërkime për besimet fetare në Lumë*, Tiranë, 2005.
91. Hoxha Shefqet, *Shqiptari Sinan Pashë Topojani (Qëmtime historiko – etnologjike për Lumën e Gorën)*, Tiranë, 2007.
92. Hoxha, Shefqet, *Epikë legjendare nga rrethi i Kukësit*, Tiranë, 1982.
93. Hoxha, Shefqet, *E folmja e Rrafshës së Lumës*, Tiranë, 2007.
94. Internet faqja Makedonci- muslimani – Vikipedija.
95. Intervju na Elena Porkova, Anton Dončev: *Balkanskata razdrobenost je naše perimstvo*, “Ballkanite” 3 mart 1999.

96. Isa, Kadir Abdul, *Të vërtetat mbi Tesavvufin*, Prizren, 2002.
97. “*Islam i kultura*”, Sofija, 1999, 2003.
98. Ivanov, Jordan, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija, 1925.
99. Izetbegović, Alija, *Islam između istoka i zapada*, Novi Pazar, 1996.
100. Jalimam, Salim, *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla, 1999.
101. Jalimam, Salim, *Djelatnost domenikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, Tuzla, 1999.
102. Jireček, Konstantin, *Istorija Srba*, knjiga I, Beograd, 1988.
103. Karadžhöv, Maksim, *V prarodinata – istoriko ptopisni beleži ot Tjan Šan i Altaj*, IK Ogledalo, 2004.
104. K. Milen, I Kolnika, *Istoričeska enciklopedija B'lgarija*, Sofija, 2003.
105. K'nčov Vasil, *Izbrani proizvedenia*, Tom I, Sofija, 1970.
106. Konduraqi, Emil. *Vazhdimësia e dakorumunëve në krahasim me vazhdimësinë shqiptare*, Konferenca kombëtare për formimin e popullit shqiptar të gjuhës dhe kulturës së tij, Tiranë, 1988.
107. Kosova, Parim, *Gora dhe veshja tradicionale e saj gjate shekullit XX*, Prishtinë, 2007.
108. Kratovskite Protič, “Sofija” nr 11, 1981.
109. “Kulla e Rojes” 15 maj 2003.
110. Lafe, Emil, *Njësi dhe vijimësi në formimin e etnonimeve shqiptare*, “Konferenca kombëtare për

- formimin e popullit shqiptar të gjuhës dhe kulturës së tij”, Tiranë, 1988.
111. Lecaj, Ismet. Përpjekje për të identifikuar elementet protoshqiptare në trevën e Gorës, “Sharri”
 112. Luka, Kolë, *Dëshmi të lashtësisë dhe të shrirjes së emrit etnik arbën /arbër* “Konfrenca kombëtare për formimin e popullit shqiptar të gjuhës dhe kulturës së tij”, Tiranë, 1988.
 113. Majkëll Hart, Manesi, *100 njerëz më me ndikim në histori*, Tetovë, 1997.
 114. Malcolm Noel, *Kosova një histori e shkurtër*, Prishtinë-Tiranë, 2007.
 115. Marjanović, Čedomir, *Istorija Srpske Crkve*, Beograd, 2001.
 116. Mehmed Slezović, *Likovne umjetnosti u okvirima Bošnjačkog kulturnog kruga*, “Identitet boshnjaka muslimana”, Beograd, 1995.
 117. Mihëesku, Harlambie, *Linguistika dhe enogjeneza e shqiptarëve*, “Konfrenca kombëtare për formimin e popullit shqiptar të gjuhës dhe kulturës së tij”, Tiranë, 1988.
 118. Mile, Jakov, *Raca shqiptare*, Tiranë, 1995.
 119. Mikov, Vasil. “Proizhod i znaçenije na imenata na nashitë gradove, sella, rëki, pllanini i mesta”, Sofija 1943.
 120. Mičijević, Senad, *Tekija u Živčićima*, Mostar, 1986.
 121. Mlladenović, Radivoje, *Govor šarplaninske župe Gora*, Beograd, 2001.
 122. Mićunović Ljubo, *Savremeni leksikon stranih reči i izraza*, Beograd, 1991.
 123. Oliver Schmitt, *Skenderbeu*, Tiranë, 2008.

124. Omer Turhan, *Pomaci, njihova prošlost i sadašnjost*, “Selam”, Prizren, septembar-oktobar, 1996.
125. Osi, Malić, *Prizren drevni grad, utvrđenja i njegova naj- neposrednija sela Jablanica i Pousko*, Prizren, 1996.
126. Osmani, Jusuf. *Ndarja teritorialo – administrative të komunës së Sharrit gjatë periudhave të ndryshme*, “Sharri” nr 56-57, viti 2006.
127. Ostrogorski, Georg, *Histori e perandorisë Bizantine*, Tira- në, 1997.
128. Panov, Branko, *Srednovekovna Makedonija 3*, Skopje, 1985.
129. Pavičević, Vuko, *Sociologija religije*, Beograd, 1980.
130. Përzhita Luan, *Kukësi vështrim arkeologjik*, Tiranë, 2004.
131. Pulaha, Selami, *Krahinat e Sanxhakut të Dukagjinit gjatë shek XVI*, “Studime historike” 4, Tiranë, 1973.
132. Rajčevski, Stojan, *B'lgarite mohamedani*, B'lgarski diplomatičeski pregled, priloženije k'm broj 8, god. IV.
133. Ristoski, Blaže, *Kon proučvanjeto na narodnata poezija na Goranite*, “Makedonski folklor”, Skopje, 1969.
134. Roberto Almagia, *L' Albna*, Romë, 1930.
135. Safet-beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900.
136. “Selam” br.17, Prizren, januar-aprill 2000.
137. Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Geografski Institut “Jovan Cvujiq”, *Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska*, Beograd, 1995.
138. Sliven Protič, Kratovskite Protič, “Sofija” nr 11, 1981.

139. Spančev, Emil, *Dolnata Zemja Ohridska*, “Bëllgarite v Albanija i Kosovo”, Sofija, 2001.
140. Šufilai, Milan, *Sërbët dhe Shqiptarët*, Tiranë, 2001.
141. Shuteriqi, Dhimitër, *Shënime mbi herezinë në Shqipëri*, “Studime historike” 2, Tiranë 1980.
142. Tošovski, Dragan, *The essentials of Bogomil teaching in Macedonia*, Macedonian Gift Shop – Bogomil teaching.
143. Thëngjilli, Petrika, *Shqiptarët midis lindjes dhe perendimit I*, Tiranë, 2002.
144. Vasilev, Georgi, *B'lgarski bogomilski i apokrifni predstavi v anglijskata srednovekovna kultura*, Sofija, 2001.
145. Vidoeski, Božidar, *Djalektite na makedonskiot jazik, tom I*, Skopje, 1998.
146. Zamputi, Injac, *Relacione vëll II*, Tiranë, 1965.
147. Zela Këmber, *Hidhe vallen Luma e kuqe*, Tiranë, 1984.
148. Zirojević, Olga, *Alahovi hrišćani*, “Republika”, Beograd, 2002, nr 282- 283.
149. *Žitije Savino od Bogomila Monaha* (Izvod–I dio), Priredio i preveo sa staroslovenskog V. Popović arh. namesnik belopalanački, Štamparija, Sv. Car Konstantin, Niš.

